ئىبراھىم نىياز

تارىختىن قىسقىچە بايانلار

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

تارىختىن قىسقىچە بايانلار
قەشقەر ئۇ

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مەخمۇتجان تۇردى

ISBN7 — 5373 — 0123 — 9/K·10

باھاسى: 1.30 يۈەن

登 记

№

1、为了充分便利读者和提高图书的利用率，读者借书应按时归还。

2、图书不得污损、折角、涂写、撕毁或遗失，否则照章处理。

№2—3

مۇندەرىجە

قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت قىسقىچە بايانلار 1

«قەشقەر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى... 1

قەشقەر شەھىرىنىڭ ياسىلىشى.............. 4

ھېيتگاھ جامەسى 11

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ تارىخى 14

قەشقەردە مائارىپ ۋە ئىلىم ئەھلى 22

قەشقەردىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى 28

قەشقەردىكى بىناكارلىق سەنئىتى 33

ئۇيغۇر تارىخىدا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەر يىلنامىسى 41

ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن ۋەقەلەر يىلنامىلىرىدىكى ئاتالغۇلارغا ئىزاھات 99

شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر... 140

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى 191

1. چاغاتاي خانلىقىنىڭ يىقىلىشى ۋە سەئىد خاننىڭ دەسلەپكى پائالىيەتلىرى... 191

2. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى 203

3. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇنقەرز

بولۇشى 227
ئاپئاق خوجا ۋە ئۇنىڭ قورچاق ھاكىمىيىتى... 238
خوجا ھىدايىتۇللا ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆزئارا
ھوقۇق تالىشىشى 243
غەربىي رايوندا خوجىلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە
ئۇلارنىڭ بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان
پائالىيەتلىرى 252
سوپىزم ئەقىدىسى توغرىسىدا 269
«ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق»لار توغ-
رىسىدا 275
XVII ئەسىردىن بۇيانقى شىنجاڭ تارىخىدا
بولۇپ ئۆتكەن زور ۋەقەلەر توغرىسىدا
مۇلاھىزە 280

قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت قىسقىچە بايانلار

«قەشقەر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى

قەشقەر — ئېلىمىزنىڭ قەدىمىي ۋە مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بىرى. ئېلىمىزنىڭ غەرب بىلەن سودا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى. خېلى بۇرۇنلا كىشىلەر، ئەنە شۇ قەشقەر ئارقىلىق ئوتتۇرا شەرق، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم ياۋروپا قاتارلىق رايونلار ۋە ئەللەر بىلەن باردى - كەلدى، سودا - سېتىق قىلىشقان. شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى بۇ جاينىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەينى تارىخىي دەۋرلەردە قەشقەر ئالتە شەھەر دەپ ئاتالغان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سودا، مەدەنىيەت مەركىزى ۋە مەلۇم دەۋرلەردە سىياسىي مەركىزى بولۇپ كەلگەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تارىخىدا گۈللىنىش تەرەققىياتى ۋە ئۆزىگە خاس ئەنئەنىلىرى بىلەن جاھان ئەللىرىنىڭ دىققەت نەزىرىگە سازاۋەر بولۇپ كەلگەن.

قەشقەر دېگەن ئاتالما ھەققىدە چەت ئەل ۋە ئۆزى-
مىزنىڭ ئالىملىرى تۈرلۈك تەبىر بېرىپ، پىكىر
بايان قىلىپ، بۇ شەھەرنىڭ يۈكسەكلىكىنى ئىپادىلەپ
كەلدى. بەزىلەر: شەھەر قەلئەسىنىڭ كۆركەم، مۇس-
تەھكەملىكىنى كۆرۈپ، مۇداپىئە ئىشلىرىدا پۇختا دەپ
ھېسابلاپ، ھىجرىيەنىڭ 96 - يىلى (مىلادى 715 -
يىلى) پەرغانە ئارقىلىق شىنجاڭغا كەلگەن ئەمىر
قۇتەيبە قوماندانلىقىدىكى ئەرەبلەر بۇ نامنى بەرگەن
دەيدۇ. بەزىلەر: بۇددىستلار بۇ شەھەرنى مۇقەد-
دەس ئورۇن ھېسابلاپ «بەيتۇللا» (خۇدانىڭ ئۆيى)
دەپ ئاتىغان ئىدى دەيدۇ. ئۇلار بىر زامانلاردا شا-
مان دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن بۇ جاينى
مۇقەددەس ئورۇن ساناپ «كاش - ناگار» دەپ نام
بەرگەن دەپ ئىسپاتلايدۇ. دېمەك بۇددىستلار تىلىدا
«كاش - خۇدا، ناگار - ئۆي» دېگەن بولۇپ، «بەي-
تۇللا — خۇدانىڭ ئۆيى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدى-
كەن. يەنە، بەزىلەر: بۇ يۇرتنىكى نەقىش - ئويما
ۋە «كاشا» دەپ ئاتالغان گۈللۈك قول سەنئىتىنىڭ
راۋاجلانغانلىقىغا قاراپ، «كاشا» سەنئەتنى ئىگىلى-
گۈچى (تۇتقۇچى) مەنىسىدىكى «كار» ياكى «ئېر»
دېگەن نامنى تۇتقا قىلىپ بۇ شەھەر «كاشاكار» ياكى
«كاشائېر» دەپ ئاتالغان دەيدۇ. بەزىلەر يەنە تۈمەن
دەرياسىنىڭ لېۋىدە ئۇزۇنغا سوزۇلغان تۈپتۈز بىر
قاش بولۇپ، ئۇ، ھاۋاسى ياخشى، مەنزىرىسى كۆر-
كەم، ئېگىزلىك جەھەتتە دىققەتنى جەلپ قىلىدىغان

بولغاچقا، بۇ شەھەر شۇ گۈزەللىكى بىلەن تەسۋىرلى-
نىپ «قاشنىڭ قىرى» دەپ ئاتالغان ئىدى دېيىشىدۇ.
بۇ ئاتالمىلار ۋە بېرىلگەن تەبىرلەر گەرچە بۇ نام-
نىڭ كېلىپ چىقىش ئاساسىنى تولۇق ئەكس ئەتتۇ-
رۇپ بېرەلمىسىمۇ، ھەر ھالدا كىشىلەرنىڭ بۇ تار-
خىي رېئاللىقتا بولغان تونۇشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.
بىراق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ نام ۋە ئۇنىڭ
ماھىيەت ئاساسى ئۇنتۇلۇشقا باشلاپ، تەلەپپۇزدا «قەش-
قەر»، يېزىلمىلاردا «كاشغەر» دېگەن ئاتالما ساق-
لىنىپ كەلدى.

ئۇلۇغ ئالىم، مۇتەپەككۇر، تىلشۇناس مەھمۇت
ھۈسەيىن ئوغلىنىڭ ئۆز تەخەللۇسىنى «قەشقەرى» دەپ
ئاتىشى بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ يۈكسەك ئورۇندا تۇر-
غانلىقىدىن بىر بېشارەتتۇر. دېمەك: «قەشقەر» دې-
گەن ئاتالما مۇشۇ زېمىندا ئۇزاق تارىختىن بۇيان
ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز مىللىي ئالاھى-
دىلىكىگە ئاساسەن ئېلىپ بارغان شەھەر قۇرۇلۇشى،
بىناكارلىق سەنئىتى، بولۇپمۇ ھەرخىل نەققاشلىق
ھۈنىرىنى مۇجەسسەملەپ بەرگەن نام دېيىشكە بولىس-
مۇ، بۇ نامنىڭ ھەققىي مەنىسىنىڭ ئېيتىلىشى يەنىلا
كەڭ كىتابخانلارنىڭ ئەتراپلىق ئىزلىنىپ تەتقىق
قىلىشىغا باغلىق دەپ قارايمىز.

قەشقەر پەقەت شەھەرنىڭلا خاس نامى بولۇپ،
ئۇ قەشقەرىيە دەپ ئاتالغان جايلارنىڭ ئىسمى ئەمەس،
چۈنكى، «قەشقەرىيە» كەڭ مەنىدىكى ئىسىم. ئۇ ھازىر-

لى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىن ھالقىپ، ئالتە شە-
ھەر دەپ ئاتالغان جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن چەكلىن-
مەي قالمايدۇ. شۇ كەڭ دائىرىنىڭ سودا، مەدەنىيەت
ۋە سىياسىي مەركىزىنىڭ قەشقەر بولغانلىقى تارىختا
بەش قولدەك ئايان. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ بۇ يەر-
دە توختالغىنىمىز «قەشقەرىيە» بولماستىن بەلكى، ئاشۇ
مەركەز — قەشقەر شەھىرىدۇر.

قەشقەر شەھىرىنىڭ ياسىلىشى

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قەشقەر شەھەر قەلئە-
سىنىڭ جايى ئۈچ قېتىم ئالماشقان. دەسلەپكى ئورنى
ئاتۇشتىكى مەشھەت دېگەن جايدا بولغان. ئىككىنچى
قېتىم ئورنى — ئاتۇش يولىدىكى «خان ئۆي» دېگەن
جايغا يۆتكەلگەن. پايتەخت خانۆيگە يۆتكەلگەندىن
كېيىن، خېلى زور يۈكسىلىش ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ
جاي گەرچە قاراخانىلارنىڭ قۇدرەتلىك پادىشاھى
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدە تەختگاھ بولغان
بولسىمۇ، مەلۇم زاماندىن كېيىن يۈز بەرگەن قۇر-
غاقچىلىق ئاپىتى ۋە سۇ يولىنىڭ توسۇلۇشى تۈپەيلى-
دىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ھەمدە ئاستا - ئاستا
خاراب بولغان. 3 - قېتىملىق ئورنى ھىجرىيىنىڭ
940 - يىلى (مىلادىنىڭ 1533 - يىلى) مىرزا ھەي-
دەر تەرىپىدىن ھازىرقى قەلئەنىڭ بىر قىسمى بولغان
ئورۇنغا يۆتكىلىپ، ئاۋات قىلىنغان ئىدى. شەھەرنىڭ

ئورنى نىسبەتەن ناھايىتى كىچىك ئىدى. بۇنىڭدىن
«ئىچكىرىكى شەھەر» دەپ ئاتالغان قىسمى ساقلىنىپ
كەلگەن. «توققۇزاق دەرۋازا»، «قارىقى دەرۋازا»
دېگەن ناملار دائىرىسى ئىچىدىكى ئورۇن ئەنە شۇ
بۇرۇنقى شەھەر قەلئەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گەرچە
بۇ شەھەر كىچىك سېلىنغان بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋر-
نىڭ تەلىپى كېڭەيتىشنى خالىمىغانلىقتىن، كېڭەي-
مەي قېلىۋەرگەن ئىدى. پەقەت XIX ئەسىرنىڭ
بىرىنچى يېرىمىغا كەلگەندە زوھۇرىدىن ھاكىم بەگ
تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلىپ «تاشقىرىقى شەھەر» دەپ
ئاتالغان قىسمى قەلئە ئىچىگە قوشۇلۇپ، سېپىل بىلەن
ئىھاتەلەندۈرۈلدى.

زوھۇرىدىن ھاكىم بەگ ئەسلىدە تۇرپانلىق ئۇي-
غۇرلاردىن ئىدى. ئۇ قەشقەردە ھاكىم بەگ ئۇنۋانى
بىلەن 20 يىلدەك ھۆكۈم سۈردى. بۇ دەۋردە ئۇ
خەلق ئۈستىدىن ئورغۇن زوراۋانلىقلارنى ئىشلەتكەن،
بولۇپمۇ سېپىل ياساشقا كەلگەن كىشىلەرنىڭ ۋاقىت-
سىز ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان بولسىمۇ،
ئەمما قەشقەرگە نىسبەتەن بەزىبىر پايدىلىق ئىشلار-
نىمۇ قىلغان. ئۇ كۆپلىگەن بىنام يەرلەرنى ئاچقۇ-
زۇپ، تېرىلغۇ كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، ئۇزۇن مۇساپى-
لىق ئۆستەڭلەرنى چېپىپ، ئاشلىق ۋە باشقا ئىگىلىك-
نى يۈكسەلدۈرگەن ئىدى. قەشقەر شەھىرىنى كېڭەي-
تىشكىمۇ ئۆزى بىۋاسىتە باشچىلىق قىلغان ۋە قات-
ناشقان. بۇ ھەقتە شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر يازغۇچىسى،

نىڭ شەھەرنى كېڭەيتىش خىزمىتىدە ئالاھىدە كۈچ چىقارغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. شەھەرنىڭ بۇ قېتىمقى سېپىلىنى سوقۇشتا تولىمۇ تېز تۇتۇش قىلغانلىقتىن، بىر قانچە ئاي ئىچىدىلا ياسىلىپ بولغان. يۇقىرىقى شېئىرلاردىن سېپىلنىڭ ئوخشاشمىغان يىللار ئىچىدە ياسالغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئابدۇرېھىم نازارى ھىجرىيە 1255 - يىلىنى كۆرسىتىدۇ. نورۇز ئاخۇن كاتىپ «ئەختەرنىدا»سىدا ھىجرىيە 1256 - يىلىنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداقتا، قارىماققا ئارىلىقتا بىر يىل پەرق بارلىقى ناھايىتى روشەن. لېكىن بۇنى تەھلىل قىلىپ كۆرگىنىمىزدە، ھەر ئىككىسىنىڭ توغرا بولۇپ، سېپىلنىڭ قۇرۇلۇشى 1255 - يىلنىڭ ئاخىرىدا باشلىنىپ، 1256 - يىلنىڭ باشلىرىدا پۈتكەنلىكى مەلۇم. ھەر ھالدا، سېپىلنىڭ ئالتە ئايدا ياسىلىپ بولغانلىقى ئېنىقلىنىدۇ.

بۇ قېتىملىق شەھەر پىلانى ئەسلىدە شىمالدا تۈمەن دەرياسى، جەنۇبتا قىزىل دەرياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا يانداشتۇرۇپ سېلىنماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ چوڭ موللىلىرىدىن بولغان موللا سادىق ئەلەم ۋە تۇردى شەيخ دېگەنلەرنىڭ ئارقىدا غەيۋەت - شىكايەت قىلىپ قارشى چىققىنى بىلەن پىلان ئۆزگەرتىلىپ، كىچىكلىتىلگەن. بۇلار ئۆز شىكايەتلىرىدە: «زوھورىدىن ھاكىم بەگ ئۆزى تۇرپانلىق بولغىنى ئۈچۈن، ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ قەبرىسىنى شەھەر دائىرىسىگە

مۇھەببەتكۇر شائىرى ئابدۇرېھىم نازارى ئۆز شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

كى بىرمىڭ ئىككى يۈز ئەللىك بەش تارىخى پەيغەمبەر①
بىنا قىلدۇردى شەھەرنى شاھ زوھورىدىن بەلەند ئەختەر②
دىيارى خەلقىنىڭ ھالىغا رەھمە ئەيلەپ ھىدادىيەدىن
قىلىپ قەلئەنى مەھكەم گويا سەددى ئىسكەندەر.

نورۇز ئاخۇن كاتىپمۇ ئۆز شېئىرىدا زوھورىدىن ھاكىم بەگنى ئەنە شۇ مەزمۇندا ئۇلۇغلاپ كۈيلىگەن ئىدى.

شاھ زوھورىدىن سولۇي ئامبال قىلىپ شەھەرىنى بىنا،
ھىممەت ئالغان بۇ شاھقا بارىكاللا مەرھابا.
ئەلئەدەر سائادەت③ ۋە قىلمىشتۇر پەلەكتىن بىر نىشان،
بۇ بىنا تەمىرنىڭ تارىخىغا ئەختەرنىدا④

يۇقىرىقى شېئىرلاردىن زوھورىدىن ھاكىم بەگ-

① ھىجرىيە.
② يۇقىرى دەرىجىدە ئىقبالىلىق - بەخت - سائادەتلىك يۇلتۇزى ھستوە.
③ رەئىيەت — پۇقرالار.
④ ئىچكى - تاشقى تەرەپتىن كېلىدىغان ھادىسىلەر.

كەرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئىناۋىتىنى كۆتۈرمەكچى دېگەن سۆز - چۆچەكلەرنى تارقاتقان. بۇ سۆزلەردىن رەنجىگەن ھاكىم بەگ، ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ گۈمبىزىنى شەھەر سىرتىدا قالدۇرۇپ، موللا سادىق ئەلەمنىڭ شىمال تەرەپتىكى (تۆرە يارباغ دېگەن جايدىكى) بېغى بىلەن تۇردى شەيخنىڭ جەنۇب تەرەپتىكى (قۇم دەرۋازىدىكى) بېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن تانا تارتىپ، شەھەر دائىرىسىنى كىچىكلىتىپ، سېپىلنى ئۇلارنىڭ بېغى ئۈستىگە سېلىپ، جازالىغان. شەھەرنىڭ ئاشۇ ھالىتى تاكى 1950 - يىللارغىچە ساقلىنىپ كەلگەن.

قەشقەر شەھىرى گەرچە زوھۇرىدىن ھاكىم بەگ تەرىپىدىن كېڭەيتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما يېڭىدىن قوشۇلغان جايلىرى بىردىنلا ئاۋات بولۇپ كېتەلمىدى. بولۇپمۇ غەرب تەرەپتىكى سازلىق بىلەن گۆرىستانلىق كىشىلەرنى كۆندۈكتۈرەلمىدى. پەقەت بىرقانچە يىللاردىن كېيىن، جەنۇبتا قوزغالغان راشىدىن خوجا قوزغىلىڭى① ئەسناسىدا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان بەدۆلەت (ياقۇپ بەگ) تەرىپىدىن راۋاجلاندۇرۇلۇپ، شەھەرنىڭ غەرب تەرەپتىكى يېڭى قىسمى ئاۋاتلاشتى. بولۇپمۇ ھېيتگاھ جامەسىنىڭ كېڭەيتىپ قايتا ياسىلىشى ۋە بارلىق ھېيت - بايرام مۇراسىملىرىنىڭ بۇ جايدا ئۆتكۈزۈلۈشى، بۇ قىسىمنىڭ

① ھىجرىيە 1281 - يىلى (مىلادى 1864 - يىلى) كۇچار قوزغىلىڭى پارتلىغان.

تېخىمۇ ئاۋات بولۇشىغا سەۋەب بولدى. ياقۇپ بەگنىڭ ئوردىسى دەپ ئاتالغان باش مەمۇرىي ئورگاننىڭ دەرۋازىسى شۇ تەرەپكە قارىتىلغانلىقتىن، «ئوردا ئالدى» دەپ ئاتالدى. ھېيتگاھ مەيدانى بىلەن ئوردا ئالدى ئارىلىقىدىكى جاي چەت ئەللىكلەر تۇرىدىغان ئورۇن بولغانلىقتىن «ئەلچىخانا» دەپ ئاتالدى ۋە شەھەرنىڭ ئاساسىي مەركىزى بولۇپ قالدى. 1878 - يىلى ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولدى.

قەشقەرگە كېلىپ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان لى جۇيا بەزى جايلارنى ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، ھېيتگاھ مەيدانى ئۆز رولىنى يوقاتمىغان ئىدى. ھىجرىيەنىڭ 1315 — 1317 - يىللىرى (مىلادىيە 1898 - يىلى) لويجى دارىن تەرىپىدىن شەھەرنىڭ غەربىگە يانداپ سالدۇرغان كىچىك قەلئە شەھەر دائىرىسىنى يەنىمۇ زورايتتى. بۇ كىچىك قەلئە يۇمىلاق دائىرىلىك سېپىل ئىچىگە ئېلىنغانلىقتىن، خەلق بۇنى «يۇمىلاق شەھەر» دەپ ئاتىدى. ئۇنىڭ غەربىگە قۇرۇلغان دەرۋازىسى بۇ شەھەرنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى يېزىلارغا قاتنايدىغان ئېغىز بولۇپ قالغانلىقتىن، خەلق ئۇنى «يېڭى دەرۋازا» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ دەرۋازىسى تۆتكە يېتىپ، شەھەر قاتنىشىدا خېلىلا ئوڭايلىق تۇغۇلدى.

ھىجرىيەنىڭ 1326 - يىلى (مىلادىنىڭ 1909 - يىلى) لوشەنتۇي تەرىپىدىن يۇمىلاق شەھەرگە چو

بىر يامۇل سالدۇرۇلدى. خەلق بۇنى «شەتەي يامۇلى» دەپ ئاتىدى. 1912 -، 1923 - يىللىرى قەشقەردە، دەۋر سۈرگەن ھەربىي قوماندان شەتەي لۈيجاڭ ماجەنۇ مۇشۇ جايدا تۇرغان ئىدى. ماجەنۇ سېپىلنىڭ ئۈستىگە ياندىپ، تۆت قەۋەتلىك راۋاق سالدۇرۇپ، شەھەرگە سۈرلۈك تۈس پەيدا قىلدى. راۋاقنىڭ تۆت ئەتراپى ئەينەكتىن ياسالغاچقا ئالاھىدە كۆركەم مەنزىرە ھاسىل قىلدى. راۋاق خېلىلا ئېگىزلىككە ياسالغانلىقتىن، ئۈستىدە تۇرۇپ قارىغان كىشى شەھەر- نىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى كۆرۈپ تاماشا قىلالايتتى. شۇنىڭدەك راۋاقنىڭ ئالدىدىكى «يۇمىلاق شەھەر كۆلى» دەپ ئاتالغان چوڭ كۆلنىڭ ھاۋاسى ۋە مەن- زىرىسىدىن كۆڭۈل ئاچالايتتى.

بۇ قورغانچىنىڭ ئەسلى نامى كونا گۈلباغ ئىدى. مىلادىنىڭ 1554 - يىلى قەشقەردە ھۆكۈم- رانلىق قىلغان مىرزا ھەيدەر① ياساتقان تۆت باغ- نىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭىدىن كېيىن ۋەيران قىلىپ تاشلاندى. شۇنداق بولسىمۇ، مانجۇلار بۇ يەردە يەنە ھەربىي قىسىم تۇرغۇزدى. بۇ جاي ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى دەۋرىدە يەنە تاش- لىنىپ قالدى. كېيىن زوزوڭتاڭنىڭ ئەسكەرلىرى قەش- قەرگە كەلگەندىن تارتىپ يۇمىلاق شەھەر ھەربىي لاگېر بولۇپ قالدى.

① مىرزا ھەيدەر — سۇلتان ئابدۇرشىتخاننىڭ قەشقەرگە قويغان ئەمەلدارى.

قەشقەر شەھىرى يېقىنقى بىر ئەسىر داۋامىدا «كونا شەھەر»، «يېڭى شەھەر» دېگەن ئىككى قەلئەگە بۆلۈندى. يېڭى شەھەرنى — تۇڭ دارىن دېگەن كىشى 1854 - يىلى بىنا قىلدۇردى. يېڭى شەھەر قەلئەسى كونا شەھەرنىڭ جەنۇبىغا تۇققۇز كىلومېتىر كېلىدىغان ئىككى دەريانىڭ① ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئىدى، بۇ قەلئە شۇ زاماندىن تارتىپ ھەربىي لاگېر بولۇپ كەلدى. مەسىلەن، ياقۇپ بەگنىڭ «قوش بەگلىك مەھكىمىسى»، جىنشۇرىننىڭ «سىجاڭ يامۇلى»، گو- مىنداڭنىڭ «جىڭبېي سىلىڭبۇسى» مۇشۇ شەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى تارىخنىڭ ئۆزى شاھىد.

قەشقەر شەھىرى تارىختا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە شەھەرنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئەينى چاغدىكى ھەربىي، مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگان- لىرى مۇشۇ شەھەردە تەسىس قىلىنغان. بۇ شەھەر- نىڭ سېپىلى ئېگىز، پۇختا، ئەتراپلىرى خەندەك بى- لەن ئورالغانلىقتىن ئورۇشتا ئاسان قولدىن كەتمەيت- تى. ھەر جەھەتتىن پايدىلىنىش ئوڭاي بولغان، خەل- قى گول دىيار ئىدى.

ھېيتگاھ جامەسى

ھېيتگاھ جامەسى قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ جامە،

① ئىككى دەريا — يېڭى شەھەر قىزىل دەرياسى بىلەن پەيزاۋات دەرياسى ئارىلىقىدا بولغان.

ھېيتگاھ مەيدانى قەشقەردىكى ئاۋات سودا، مەدەنىيەت
مەركىزىدۇر، ئۇ قەشقەرگە كەلگەن كىشىلەرنىڭ دىق-
قەت نەزەرىنى ئۆزىگە تارتماي قالمايدۇ. ئۇنىڭ
كۈن چىقىش تەرەپكە ئېچىلغان چوڭ دەرۋازىسى،
پەشتىقى، ئاق گۈمبىزى، ئىككى تەرەپتىكى نەقىشلىك
مۇنارلىرى شەھەرگە ئالاھىدە كۆركەملىك بېغىشلاپ
تۇرىدۇ.

جامەنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتى ۋە ئۇنىڭ گۈزەل-
لىكى، بۇنىڭغا ئىشلىگەن تامچى ۋە سەنئەتكارلارنىڭ
نەقەدەر ماھارەتلىك ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈش
بىلەن بىللە، ئۇيغۇر بىناكارچىلىقىنىڭ خېلى ئۇزاق
تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھەر
يىلى ئىككى ھېيتتا چېلىنىدىغان ناغرا، سۇناي ئاۋا-
زى كىشىلەرنى ئۆزىگە شۇنداق جەلپ قىلىدۇكى، بۇ
قىزىقارلىق مەنزىرىدىن كۆز ئۈزۈپ ئايرىلغۇسى كەل-
مەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام
ناغرا - سۇنايچىلارنىڭ تەرەننۇم قىلىشى بىلەن، بۇ
ئۈچ كۈن ئىچىدە دېگۈدەك ئاۋام خەلق بىلەن يۈز
كۆرۈشىدۇ. ئۆز زامانىسىدىكى ئەخمەت ئاكا سۇنايچى،
روزى ئاكا (باشى)لار ئۆزلىرىنىڭ ماھارىتى بىلەن
بارلىق ھېيت ئىشتىراكچىلىرىنىڭ رەغبىتىنى ئالاتتى.
شۇ سەۋەبتىنمۇ ھەربىر قېتىملىق ھېيتتا ئالاھىدە
ئالقىشقا ئىگە بولاتتى. گىزى كەلگەندە بۇ ھېيتگاھ
جامەسى ئالدىدا ئوينىلىدىغان ساما ئۇسسۇلى ھەققىدىمۇ
ئازراق سۆز قىلىپ ئۆتسەك يامان كەتمەس: قەشقەر

خەلقى، ناغرا، سۇنايىنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى ئاڭلاشقا
بەكمۇ خۇشتار. روزى ھېيت، قۇربان ھېيتتىكى ئالتە
كۈنلۈك ئارام ۋە خۇشاللىق ۋاقتىنى ئاشۇ ناغرا،
سۇنايىنىڭ يېقىملىق سادالىرى ئىچىدە ئۆتكۈزىدۇ.
ھېيت كۈنلىرى ئومۇم كىشىلەرنىڭ ئىشتىراكى بىلەن
ساما سېلىش بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ياقتۇرۇپ شۇغۇل-
لىنىدىغان ئەنئەنىۋى پائالىيىتىدۇر. «ساما» بىرخىل
سەنئەتلىك ئويۇن بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى كۆڭۈل
ئېچىشتا ئوينىلىدىغان ئۇسسۇلدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ.
ئۇسسۇل ئادەتتە يالغۇز كىشى، ئىككى كىشى ياكى بىر-
قانچە كىشى تەرىپىدىن ئورۇنلانسا، «ساما» نۇرغۇن
كىشىلەرنىڭ ئىشتىراكى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. يۈزلى-
گەن كىشىلەر ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، ھەربىر كىشى ئۆز
دائىرىسىدە بىرخىل رەتلىك ئايلىنىدۇ. تاماشىبىن
شۇنچە كۆپ كىشىنىڭ بىرخىل رەتلىك ئايلانغانلىقى-
نى كۆرگەندە گويا بىرلا كىشى ھەرىكەتلىنىۋاتقاندەك
ھېس قىلىدۇ. «ساما»دا پەقەت ناغرا، سۇنايىنىڭ
ئاھاڭ يۆتكىشى بىلەن رىتىم ئالمىشىدۇ. مەيدانغا
چۈشۈپ «ساما» سالغانلارمۇ ناغرا - سۇنايىنىڭ مۇڭ-
لۇق، يارقىن، يېقىملىق ئاۋازىدىن ئۆزىنى ئۇنتۇيدۇ.
بۇ مەيدانغا يىغىلىپ ھېيت ئەنئەنىسىنى قىلىۋاتقان
جامائەتمۇ ۋاقىتنىڭ قانداق ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى
بىلمەي قالىدۇ.

بۇ ئىككى ھېيت مەزگىلىدە ھېيتگاھ مەيدانىدا
ھېيت ئەنئەنىسىنى ئۆتكۈزىدىغانلار يالغۇز قەشقەر

شەھىرىدىكى ئۇيغۇرلار بولۇپ قالماستىن، قەشقەرنىڭ
ھەرقايسى ناھىيىلىرىدىن ھەتتا چەت ۋىلايەتلەردىنمۇ
كىشىلەر كېلىپ ھۇزۇرلىنىدۇ. مانا مۇشۇ مەزگىللەر-
دە قەشقەر شەھىرى خۇددى ئادەم دېڭىزىغا ئايلى-
نىپ كېتىدۇ. كىشىلەر ئۇنتۇلغۇسىز خۇشاللىق ھېس
قىلىشىدۇ.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ تارىخى

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە رىۋايەتلەرگە قارىغاندا،
ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئورنى بۇندىن بەش ئەسىر بۇ-
رۇن ئىچكىرىدىكى شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدىكى قەبرىس-
تانلىق ئىدى. مىلادى 1442 - يىلى قەشقەرگە ھۆ-
كۈمران بولغان ھاكىم بەگ — ساقىت مىرزا ئۆزىنىڭ
ۋاپات بولغان ئۇرۇق - جەمەتلىرىنى مۇشۇ قەبرىس-
تانلىققا دەپنە قىلغان. ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ قەب-
رىسىنى يوقلاپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ ناماز ئوقۇشى
ئۈچۈن ھازىرقى ئىچكىرىدىكى مەسچىت ئورنىدا بىر
كىچىك مەسچىت سالدۇرغان. تۇنجى مەسچىت ياسى-
لىپ ئون يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، شۇ
ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ ھاكىم بېگى ئوبۇل ھادى بەگ-
نىڭ تاغىسى مىرزا ئەزىز ۋەلى دېگەن كىشى ۋاپات
بولۇپ مۇشۇ ئورۇنغا دەپنە قىلىنغان. ھىجرىيىنىڭ
944 - يىلى (مىلادى 1558 - يىلى) ئوبۇل ھادى
بەگ مەسچىتنى كېڭەيتىپ يېڭىباشتىن ياساتقان.

ھەممە بەش ۋاخ ناماز ئوقۇيدىغان ئادەتتىكى مەس-
چىتنى جۈمە نامىزى ئوقۇلىدىغان جامە قىلىپ ئۆز-
گەرتكەن. مىلادى 1787 - يىلى (ھىجرىيە 1201 -
يىلى) يېڭى شەھەر ناھىيە خانئېرىق يېزىسىدىن زۇل-
پىيە خېنىم مەككىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن توپلىغان
پۇلىنى سەرپ قىلىپ ھېيتگاھ جامەسىنى يەنىمۇ كې-
ڭەيتىپ يېڭىباشتىن ياسىغان.

XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە ھۆكۈم-
ران بولغان تۇرپانلىق ئىسكەندەر ۋاڭ ھايات تۇ-
رۇپ ئۆزىگە، ھىجرىيىنىڭ 1224 - يىلى (مىلادى
1809 - يىلى) شەھەرنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى پاي-
ناپ يېزىسىغا ھەشەمەتلىك گۈمبەز ياساتقان. بۇ
گۈمبەزنى خەلققە ئېغىر ئالۋاڭ سېلىپ ياساتقانلىق-
تىن، خەلقنىڭ نارازىلىقى غەزەپكە ئايلىنىپ قوزغى-
لاڭ كۆتۈرگەن. ئىسكەندەر ۋاڭ، خەلقنىڭ نارازىلى-
قىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، ھېيتگاھ جامەسىنى رېمونت
قىلىپ كۆل چاپتۇرغان، ئېرىق ئېلىپ، سۇ باشلاپ
كىرىپ ئورمان بىنا قىلغان.

ھىجرىيىنىڭ 1235 - يىلى (مىلادىنىڭ 1820 -
يىلى) قەشقەردە قاتتىق يامغۇر يېغىپ جامەنىڭ تو-
رۇس - تاملىرى زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچ-
رىغانىدا، نىدىر خوجا ئەبرىشىمكا دېگەن كىشى ئومۇ-
مىيۈزلۈك رېمونت قىلدۇرغان. ھىجرىيىنىڭ 1255 -
يىلى (مىلادىنىڭ 1839 - يىلى) قەشقەرنىڭ ھاكىم
بېگى زوھورىدىن بەگ قەشقەرنىڭ تاشقىرىقى شەھەر

دەپ ئاتالغان قىسمىغا سېپىل سوقتۇرۇپ شەھەرنى كېڭەيتكەن. شۇ چاغدا جامەنى سۇپەتلىك قىلىپ رېمونت قىلدۇرغان.

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىلىرىدا شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بەدۆلەت (ياقۇپ بەگ) خەلقنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپلىگەن مەسچىت، مەدرىس، مازارلارنى ياساتقان. شۇ جۈملىدىن ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى (مىلادىنىڭ 1872 - يىلى) ھېيتگاھ جامەسىنى كېڭەيتىپ باشقىدىن قەمىر قىلىپ ھازىرقى ھالەتكە كەلتۈرگەن. بۇ جامەنىڭ غەربىي تەرىپىنى مەسچىت، شەرق تەرىپىنى مەدرىس قىلىپ ئىككى قىسمىغا بۆلۈپ، مەدرىس قىسمىنىڭ شىمال، شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلىرىگە 24 قاتار 72 ئېغىزلىق ھۇجرا، شەرقىي شىمال تەرىپىگە 100 دىن ئارتۇق كىشى سىغىدىغان مۇنچا، مۇنار، گۈمبەز، پەشتاق، دەۋازا قاتارلىقلارنى ياساتقان. شۇنىڭ بىلەن ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ھازىرقى ھالىتى شەكىللەنگەن.

ھىجرىيىنىڭ 1320 - يىلى (مىلادىنىڭ 1903-يىلى) قەشقەردە قاتتىق يەر تەۋرەش① زىلزىلىسى يۈز بېرىپ، جامەنىڭ تاشقىرىقى مەسچىت قىسمىغا خېلى دەرىجىدە زەخىم يېتىپ بەزى تاملىرى ئۆرۈلگەن، مۇنار زەخىملەنگەن ئىدى. لېكىن ھىجرىيە

① ھۇ ۋاقىتتىكى يەر تەۋرەش 1901 - ياكى 1902 - يىلى بولغان دېگەن كەپلەرمۇ بار.

1322 - يىلى (مىلادىيە 1905 - يىلى) قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق بايلىرىدىن «ئاخۇن باي» دەپ ئاتالغان تۇردى باي ھاجىم بىلەن كىرىم ئاخۇن بايۋەچچىلەر تەرىپىدىن قايتا رېمونت قىلىنغان.

ھىجرىيىنىڭ 1352 - يىلى (مىلادى 1934 - يىلى) قەشقەرنىڭ مائارىپ ئىدارە باشلىقى ئابدۇكېرىم خان مەخسۇمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە رېمونت قىلىنىپ، دەرەخلەر تولۇقلاپ قويۇلغان. كۆللەر قايتا چېپىلغان. كۆللەرنىڭ ئەتراپىغا رىشاتكىلار ئورنىتىلغان.

ھىجرىيىنىڭ 1354 - يىلى (مىلادى 1936 - يىلى) قەشقەردە «ئىسلامى مەدرىسى» — مەسچىت ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرۇلغان. جامەنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرىپىگە ئىككى يان دەرۋازا ئېچىلىپ، كىرىپ - چىقىش راۋانلاشتۇرۇلغان.

ھىجرىيىنىڭ 1355 - يىلى (مىلادى 1937 - يىلى) شەھەر كوچىلىرىنى كېڭەيتىش ھەرىكىتىدە جامەنىڭ شەرق تەرىپىدىكى 24 ئېغىزلىق ھۇجرا بىلەن مۇنچا چېقىۋېتىلگەن. تام ئورنىغا سالاسۇنلۇق رىشاتكا بېكىتىلگەن.

ئازادلىقتىن كېيىن جامەنىڭ يېڭى باھارى باشلاندى. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بۇ جامەنى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئورۇن» قىلىپ بېكىتىپ بىرقانچە قېتىم چوڭ - كىچىك

رېمونت قىلدۇردى. 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا كۆپ مەبلەغ ئاجرىتىپ چوڭ كۆلەمدە رېمونت قىلىپ سىرلاپ، ئاقارتىپ تېخىمۇ گۈزەللەشتۈردى. 1983 - يىلى 100 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ جامەنى چوڭ رېمونت قىلدى. جامەگە تازىلىق ئىشچىلىرى ۋە باشقۇرغۇچىلارنى بېكىتىپ، ئىگىدارچىلىقنى كۈچەيتتى.

ھازىر ھېيتگاھ جامەسى ۋە مەيدانى يالغۇز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى مىللەتلەرنىڭ دىنىي - مەدەنىي پائالىيەت مەركىزى بولۇپلا قالماستىن بەلكى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەنلەرنىڭ ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەت سورۇنىغا ئايلاندى.

قەشقەر شەھىرى ئېچىۋېتىلگەن ئوچۇق شەھەر قىلىپ ئېلان قىلىنغاندىن بېرى ئىسلام دۆلەتلىرىدىن كەلگەن دوستلار ۋە چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت مۇھاجىرلىرىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى بىلەن ئالدىن زىيارەت قىلىدىغان ئورنى ھېيتگاھ جامەسى بولماقتا، بۇ جامەنىڭ ئورنى-ئابرويى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى.

ھېيتگاھ جامەسى، شىنجاڭ بويىچە. شۇنداقلا مەملىكىتىمىز بويىچە مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ چوڭ مەسچىت ۋە مەدرىسەسىدۇر. بۇ جامە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى دىنىي ساھەدىكىلەر ئارىسىدا زور تەسىرگە ئىگە. ھەمدە قەشقەرنىڭ ئىلىم - مەرىپەت، ھۈنەر - سەنئەت ماكانى بولۇشتەك ئېسىل خىسلىتى-

نىڭ نامايەندىسى، شۇنداقلا باتۇر، ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇيغۇر خەلق بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تىپىك نەمۇنىسىدۇر.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ شىمالدىن جەنۇبقا ئۇزۇنلۇقى — 140 مېتر، غەربتىن شەرققە بولغان كەڭلىكى 120 مېتر، ئومۇمىي يەر مەيدانى 25·22 مو كېلىدۇ. بۇ جامە: دەرۋازا، ھويلا، مەسچىت، مەدرىس، ھۇجرىدىن ئىبارەت تۆت قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. دەرۋازا قىسمىدىن ئالغاندا مۇنار، دەرۋازا، گۈمبەز قاتارلىق ئۈچ قىسىم بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلۇپ بىر گەۋدە ھاسىل قىلىدۇ.

جامە چوڭ دەرۋازىسىنىڭ كەڭلىكى 4·30 مېتر، ئېگىزلىكى 4·70 مېتر كېلىدۇ. چوڭ دەرۋازا ئورنىتىلغان تامغا مېھراب شەكىللىك نەقىشلەنگەن تەكچىلەر چىقىرىلغان. دەرۋازىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى تامدا رەڭدار زىننەتلەنگەن تۆت مېتر كەڭلىكتە، يەتتە مېتر ئېگىزلىكتىكى ئىككى مېھراب. ئەگمە شەكىللىك ناۋا ئاستىغا قۇرئان كەرىمنىڭ بىرنەچچە ئايەتلىرى يېزىلغان ئىككى مېتر كەڭلىكتە، بىر مېتر ئېگىزلىكتە رەڭدار نەقىشلىك بىر چاسا تاختا بار.

دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدا ئېگىز، ھەيۋەتلىك كۆركەم سېرىق سىر بىلەن چىرايلىق سىرلانغان ئىككى مۇنار بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 19 مېتر كېلىدۇ. بۇ مۇنارلار شەھەرگە كۆركەم، ھەيۋەتلىك تۈس بېرىدۇ. بۇ ئىككى مۇنارنى تۇتۇشتۇرۇپ تۇرىدىغان گەج

ۋە پىششىق خىش بىلەن ئىشلەنگەن چاتما تامنىڭ ئارىلىقى 28 مېتىر كېلىدۇ. مۇنارنىڭ ئىچىدە ئايلانما پەلەمپەيلەر بولۇپ، مەزىن، ئاخۇنۇملار شۇ پەلەمپەيلەر بىلەن ئۈستىگە چىقىپ مۇسۇلمانلارنى نامازغا چاقىرىدۇ. مۇنارنىڭ ئۈستىگە تۆمۈر دەستىلىك ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ئاينىڭ شەكلى ئورنىتىلغان. ھەممە ئادەمنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرىدۇ.

جامەنىڭ شەرق تەرىپىدىكى چوڭ دەرۋازىسىدىن كىرىش بىلەن گۈمبەز ئىچىگە كىرىسىز. گۈمبەزنىڭ سەككىز بۇرجەكلىك ئايلانمىسى، ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە جامە سەيناسىغا كىرىدىغان مېھراب شەكىللىك ئىشىكى بار.

گۈمبەزنىڭ سىرتقى ئايلانمىسى 40 مېتىر، ئېگىزلىكى 12·5 مېتىر، ئۈستى ئېگىزلىكىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا بىر مۇنار بېكىتىلگەن بولۇپ، بۇ مۇنارنىڭ يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 17·5 مېتىر كېلىدۇ. بۇ گۈمبەز ئالەم گۈمبىزى بىلەن رىقابەتلەشكەندەك تىك تۇرىدۇ. دەرۋازىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرىگە يۆلەپ سېلىنغان 46 ئېغىزلىق دۇكان بولۇپ، بۇ دۇكانلارنىڭ ئىجارىسى مەسچىت ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئالدى — شەھەرنىڭ ئەڭ قويۇق ئېلىم - سېتىم، سودا بولىدىغان بازىرىدۇر. بۇ جامە دەرۋازىسىنىڭ ئۈستى تەرىپىدە ئېگىز ھەم ئارادا بىر پەشتاق ياسالغان، ھەر يىلى قۇربان ھېيت ۋە روزى ھېيت كۈنلىرىدە پەشتاقتا ناغرا، سۇناي

ئاۋازى ياڭراپ، ھېيتگاھ مەيدانىغا توپلانغان تۈمەنلىگەن كىشىلەر بايرام خۇشاللىقىنى تەنتەنە قىلىدۇ. بۇ ئورۇن — ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ ھېيت - بايراملىرىنى قۇتلۇقلايدىغان مەيدانى بولغاچ ھېيتگاھ دەپ ئاتىلىدۇ. پۈتۈن مەسچىت سەيناسى (ھويلا)سىنىڭ كۆلىمى ئىككى مودىن ئارتۇق، ئىككى كۆل بار. بۇ جامەدە ھەر كۈنى 3—4 مىڭ كىشى، جۈمە كۈنلىرى 5—10 مىڭ كىشى ناماز ئوقۇيدۇ. ھېيت كۈنلىرىدە 40—50 مىڭدىن ئارتۇق كىشى ناماز ئوقۇيدۇ. جامە ھويلىسى بىلەن كايۋانىنى جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان ماشرەڭ سىرلانغان رەشاتكا ئايرىپ تۇرىدۇ. رەشاتكىنىڭ ئېگىزلىكى 1·50 مېتىر، كايۋانغا كىرىش ئۈچۈن ئۈچ ئورۇنغا ئىشىك ئورنىتىلغان.

مەسچىت قىسمى ئىچكىرىدىكى مەسچىت(خانىقا) تاشقىرىدىكى مەسچىت (پېشايۋان)، كايىۋاندىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئىچكىرىدىكى مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى 36·5 مېتىر، كەڭلىكى 10·5 مېتىر، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 456 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

جامەنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى تامغا چىقىرىلغان مېھرابتا خاتىپ ئاخۇنۇم خۇتبە ئوقۇيدۇ. تاشقىرىدىكى مەسچىت، كايۋانلارنى قوشۇپ ئۈستى يېپىلغان قىسمىنى ھېسابلىغاندا 2660 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. كايۋان تورۇسلىرىنى يەتتە مېتىر ئېگىزلىكتىكى 140 تال تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. دېمەك، جامە، دەرۋازا،

مۇنارلار، پەشتاقلار، گۈمبەز - رىشاتكىلار، ئاجايىپ نەقىشلەنگەن تۈرلۈك قۇرۇلمىلار بىلەن پۈتۈن شىنجاڭغا مەشھۇردۇر.

قەشقەردە مائارىپ ۋە ئىلىم ئەھلى

ئالتە شەھەرنىڭ «بىلىم بۇلىقى» ھېسابلانغان قەشقەر ئۆزىنىڭ تارىخى ئورنى، ئۆز مۇھىتىدىكى تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا تەسىر كۆرسەتكەن دىنى، ئىلمى مەركەزدۇر. خەلقىنىكى چېچەنلىك، بىلىم - مەدەنىيەتكە ئامراقلىق، يۈكسىلىشكە ئىنتىلىش ئۆزئارا ئالىي ھىممەتلىك بولۇشقا ئوخشاش پەزىلەتلەر، ھېلىمۇ ئىپتىخارلىنىشقا تېگىشلىكتۇر. شۇڭلاشقا. خۇسۇسەن يېقىنقى ئەسىرلەردىن بېرى دىنىي بىلىم يۇرتى يەنىمۇ يۈكسىلىپ، كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ئىلىملىك بولۇشى كاپالەتلىنىپ كەلدى. ئىلگىرى كىشىلەر كۆپ ۋاقىت ئۇرغۇنلىغان ئىقتىسادلارنى سەرپ قىلىش بەدىلىگە بۇخارا، ئىستانبۇل، يېڭى دېھلى، دەمەشق قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئوقۇپ كېلىشكەن بولسا، كېيىنكى كۈنلەردىكى يۈكسىلىش ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن راۋاجلىنىش، كىشىلەرنىڭ بىلىم ئېلىش يولىدا چېكىدىغان مۇشەققەتلىرىنى بىرقەدەر يېنىكلەتتى. ئىلگىرى دىنىي بىلىم جەھەتتە بۇخارا يۈكسەك ئورۇننى ئىگىلىگەن بولسا، يەرلىك بىلىملىك كىشىلەرنىڭ يېتىشىپ چىقىشى ۋە قەشقەردە بىلىم تەھسىل قىلغانلارنىڭ تىرىشىشى ئارقىسىدا، كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر شەھىرى بۇخارادىن ئاشۇ ئۈستۈنلۈكنى تارتىۋالغان ئىدى. نەتىجىدە چەت ئەللەرگە بېرىپ ئوقۇش ئېھتىياجى بىرقەدەر تۈگەپ، خەلقىنىڭ ئوقۇش، ئىلىم ئېلىش تەشنالىقى بىرقەدەر قاندۇرۇلدى. بۇ يۈكسىلىش يالغۇز قەشقەر خەلقىنىڭ ئەمەس، بەلكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي، شەرقىي تەرەپلىرىدىن كەلگەن نۇرغۇن كىشىلەرنى بىلىم ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ھەر يىلى جاي - جايلاردىن كەلگەن مىڭلىغان تالىپلار مەدرىسلەردە يىل بويى ئىستىقامەت قىلاتتى ۋە چەككەن رىيازەتلىرىگە يارىشا بىلىم ئېلىش يۇرتلىرىغا قايتىشاتتى. «سانى بۇخارا»① دېگەن ئاتاققا ئىگە بولغان قەشقەر شەھىرى ئەنە شۇ ئەنئەنىلىرى بىلەن خېلى دەۋرنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. شۇڭلاشقىمۇ قەشقەر موللىلىرى باشقا يۇرت موللىلىرىغا قارىغاندا ئۈستۈن ھۆرمەتكە ئېرىشتى. ئۇلار ئۆز زامانىسىدا خەلق ئۈچۈن ياخشى تۆھپىلەرنى ياراتقان. يىراقنى ئېلىپ ئېيتقاندا XI ئەسىرلەردە ئۆتكەنلەردىن ئۇلۇغ ئالىم تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى، مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپلار ئەنە شۇنداق تۆھپىكارلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇلارنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق ئەسەرلىرى جاھانغا مەشھۇر بولدى. ئۇي-

① سانى بۇخارا — ئىككىنچى بۇخارا.

غۇر خەلقى پۈتۈن دۇنيادىكى تۈركلوگلار ۋە دىۋان-
شۇناسلار قىزىقىپ تەھلىل، تەتقىق قىلىۋاتقان بۇ
ئىككى ئالىم بىلەن پەخىرلىنىدۇ.

يېقىنقى زاماندىن ئېلىپ ئېيتقاندا قانچىلىغان
ئالىملار، ئاسترونوملار، تېۋىپلار، يازغۇچى، شائىرلار
يېتىشىپ چىقتى. بۇلار ھېچقانداق چەتنىڭ ياردىمى-
سىز ئۆسۈپ يېتىلدى ۋە ئۆز زامانىسىدا ئەۋلادلارغا
ئۈلگە بولغۇدەك خەلق ئۈچۈن زور خىزمەتلەر كۆر-
سەتتى. مىر مۇھەممەدى قازى كالان، ئابدۇلقادىر قازى
كالان، موللا ئاخۇن قازى كالان، باھاۋىدىن مەخسۇم
ئەنە شۇ كىشىلەر جۈملىسىدىندۇر. ئۇلار ئۆز دەۋرى-
دە قەشقەرنىڭ بۈيۈك ئەربابلىرىدىن بولۇپ، كۆپلى-
گەن كىشىلەرنى بىلىملىك قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىق-
قان. يۇرت خەلقىنى باشلاپ، ياتلارنىڭ بوزەك قىلىش-
لىرىغا، زورلۇقلىرىغا قارشى كۆرەشكەن. مىر مۇھەممەت
قازى كالان «بەدۆلەت»نىڭ ھەربىي ئىستىبداتىغا
بوي ئەگمىگەن بولسا، ئابدۇلقادىر قازى كالان يۈرەك-
لىك بىلەن جان پىدا قىلىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەش-
قەردىكى ئەمەلدارى لىجاۋىنىڭ زورلۇق ئىشلىتىپ،
خەلقنىڭ مۇقەددەس جايى ھېسابلانغان جامەسىنى بۇت-
خانا قىلىۋېلىشىدىن ساقلاپ قالغان. باھاۋىدىن مەخ-
سۇم چاررۇسىيە كونسۇلىنىڭ سوراققا تارتىشىغا پى-
سەنت قىلماي ئەيىبىنى ئۆزىگە ئارتىپ يۈزمۇ يۈز
مۇنازىرىلىشىش نەتىجىسىدە ئۇنى لەت قىلغان. قەشقەر
خەلقى ئۇنىڭ بۇ مەردانىلىقىنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ.

«دارازا» (ئۇزۇن-ئېگىز) دەپ ئاتالغان موللا ئاخۇن
قازى كالان، چاررۇسىيەنىڭ زومىگەرلىك قىلىشىغا
قارشى باتۇرانە كۆرىشىپ، جازانىخورلۇق، بېسىمدار-
لىق بىلەن خەلقنى قاقشاتقان زوراۋانلارنى قەشقەر-
دىن قوغلاپ چىقارغان... يېقىنقى زامانلاردا ئۇلارنىڭ
ئىزىنى بېسىپ يېتىشكەن مۇنەۋۋەر ئالىملاردىن ئابدۇ-
قادىر داموللا. ئابدۇۋارىس ئوغلى. شەمسىدىن دامول-
لا. سابىت داموللىلارغا ئوخشاش زىيالىيلار، قۇتلۇق
ھاجى شەۋقىگە ئوخشاش ئەدىبلەر بىر تەرەپتىن ئۆز
خەلقىنىڭ بىلىم ئىقتىدارىنى ئۆستۈرگەن بولسا، يەنە
بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن پۈتۈن يۈ-
رەك قېنى — ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى بېغىشلىدى. ئۇلار
تۈرلۈك ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، خەلقنىڭ بىلىملىك بو-
لۇشىنى ئالغا سۈردى. ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەرلەر يېزىپ
ۋە كېزىتلەرنى نەشىر قىلىپ خەلقنى ئويغىتىش، جا-
ھالەت نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا تىرىشچان-
لىق كۆرسەتتى. جۈملىدىن قىزلار ۋە ئاياللارنىڭ قەد-
رىگە يېتىش ۋە ئۇلارنى بىلىملىك قىلىش ئۈچۈن
تىرىشتى. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «نەسىھەتۇل ئاماھ»،
شەمسىدىن داموللىنىڭ «ئولموھا توزموچەيسىن»،
سابىت داموللامنىڭ «شېرىن كالام» دېگەن ئەسەر-
لىرى ئەنە شۇ مۇددىئادا يېزىلغان. بۇ ئەسەرلەر
خەلقنى تەربىيىلەش رولىنى ئوينىدى. ئەل ئارىسىدا
يۇقىرى ئابروي قازانغان بۇ ئالىملار، قەشقەردىكى مەد-
رىسىلەردە ئىلىم تەھسىل قىلىپ يېتىشكەندۇر. قەش-

قەر شەھىرىدە مەشھۇرراق مەدرىسلەردىن ئەينى زاماندا ئون نەچچىسى بار ئىدى. بۇ مەدرىسلەر شەھەرنىڭ كۆجۈم كوچىلىرىغا ئورۇنلاشقان ئىدى. كۆركەملىك، ھەشەمەتلىك جەھەتتە بىر - بىرىدىن قېلىشمايتتى. بۇ مەدرىسلەر گۈللۈك ئويما، كۆپتۈرمە، نەقىشلەر چېكىلگەن كاشا بىلەن كۆركەم ياسالغان. پەشتاق، گۈمبەزلىرى ئېگىز، ھەيۋەتلىك، مۇنارلىرى كۆركەم بولۇپ شەھەرگە ئالاھىدە گۈزەل تۈس كىرگۈزگەن ئىدى.

قەشقەر شەھىرىدىكى مەدرىسلەر قەشقەرنىڭ ئۆزىدە ھۆكۈم سۈرگەن خانلار① ھېكىملار، بەگلەر تەرىپىدىن سېلىنغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن قەشقەر شەھىرىدىكى «ساچىيە»، دۆلەتباغدىكى «ھامىدىيە»، ئوپالدىكى «ماھمۇدىيە» مەدرىسلىرى شۇ دەۋرلەردىكى مەشھۇر ئالىم، ئەدىب، سەركەردىلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىققان بىلىم باغچىلىرى ئىدى. XIII ئەسىردە بىلىم يۇرتى بولۇپ گۈللەنگەن ئازنە مەسچىت (چاسا چاپان بازىرىدىكى)گە قەدەم تەشرىپ قىلغان شەيخ سەئىدى بۇ يەردە ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر تالىپلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىگە قاپىرىن ئوقۇغان ھەم تېخىمۇ تىرىشىپ

① قاراخانىلار ھەم يەكەن سەئىدىيە خانلىق دەۋرىدە خانلار قۇرغان مەدرىسلەردۇر.

ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلغان.

سەئىدىيە خانلىرىدىن ئابدۇللاخان نامىدا سېلىنغان «خانلىق مەدرىسە» 400 يىللىق تارىخقا ئىگە، 350 يىللىق تارىخقا ئىگە «ساقىيە مەدرىسە» سى قاتارلىقلار مەشھۇر مەدرىسلەردىن ئىدى. بۇ مەدرىسلەر ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىناتتى.

ۋاڭلاردىن يۇنۇس ۋاڭنىڭ «ۋاڭلىق مەدرىسە» سى، ھېكىملەردىن «تاجى ھېكىم بەگ مەدرىسە» سى، «ئۆمەر ھېكىم بەگ مەدرىسە»سى، بەگلەردىن قۇربان دورغىنىڭ «دوغا مەدرىسە» سى قاتارلىقلار بەدۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئالدى - كەينىدە ياسالغان، تارىخى 100 يىلدىن ئاشىدۇ. بايلار تەرەپىدىن ياسالغان مەدرىسلەرمۇ مەلۇم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە توختى خوجا ياساتقان «كەنجازا مەدرىسە»سى ۋە «مەدرىسە كىرىمىيە» دەپ ئاتالغان قازانچى مەدرىس قاتارلىقلارمۇ مەشھۇردۇر. بۇ مەدرىسلەر ئومۇمەن خەلقنى ئىلىم - مەرىپەتتىن نەپ ئالدۇرۇپ، يۇرتقا ئىلىم نۇرىنى چاچقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن 1000 يىل ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بىر مەزگىلنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. بۇ مەدرىسلەرنىڭ ئەسىرلەر داۋامىدا مەزمۇت تۇرۇشى، بۇنى ياسىغان بىناكار ئۇستىلارنىڭ بىلىم - ھۈنەر سەنئىتىدە يىراقنى كۆرەرلىكىنى، نەقەدەر ئۇستا ۋە كامىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قەشقەردىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى

قەشقەردە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كېسەللەرنى ياۋروپاچە داۋالاش يوق ئىدى. كىشىلەر كېسەللىكلىرىنى يەرلىك ھۆكۈمالارغا داۋالىتاتتى. تېۋىپ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ھۆكۈمالار ئۆز قابىلىيىتىگە يارىشا كېسەللەرنى داۋالاپ، خەلقىنىڭ تەن ساغلاملىقىنى ئاشۇرۇش يولىدا ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشاتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدا بولۇپمۇ قەشقەردە زامانىۋى دوختۇر ۋە دوختۇرلۇق سايمانلىرى يوق بولۇشىغا قارىماي يەرلىك ھۆكۈمالار ئوبدانلا رول ئويناپ كەلگەن ئىدى.

قەشقەر خەلقى يېقىنقى زامان ھۆكۈمالىرىدىن ھەيدەر ئاخۇنۇم، قاسىم ئۆمەر ھاجىم، سوپى ئاخۇنۇم، خوجا ئابدۇللاخان، خوجا قادىر ھاجىملار بىلەن پەخىرلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە سوپى ئاخۇنۇم ھەققىدىكى تۈرلۈك تەرىپ ۋە ماختاشلار تاكى ھازىرقى كۈنلەرگىچە داۋام قىلىپ كەلدى.

سوپى ئاخۇنۇم قەشقەر شەھىرىدىن بولۇپ، ئۇ ھەيدەر ئاخۇنۇمنىڭ شاگىرتى ئىدى. بۇلار XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان، تىبابەتچىلىك بىلەن شۆھرەت قازانغان. بۇ كىشىنىڭ داۋالاش ئۇسۇلى «تىببىي لوقمان» سىستېمىسىدا بولۇپ، كېسەل داۋالاشتا قۇشلارنىڭ ئورگانىزمى، ئۆسۈملۈكلەردىن تەييارلانغان

دورىلار بىلەن سانسىز ئېغىر كېسەللەرنى داۋالاپ ساقايتقان. ئۇ ئىلمىي نۇجۇمدىن خېلىلا مەلۇماتلىق بولغانلىقتىن، كېسەللەرنى يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ تەكشۈرۈش، كېسەل كىشىنىڭ سىرتقى تەبىئىتىگە قاراپ ھۆكۈم قىلىش — ئۇنىڭ داۋالاشتىكى ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ تالانتلىق ئالىمى ئۈستىدە قىزىقارلىق ھېكايىلەرنى ئېيتىشىپ كەلمەكتە؛ بىرقانچە مىسال كەلتۈرەيلى:

بىر كۈنى بىر ئادەم يەنە بىر كېسەل ئادەمنى كۆتۈرۈپ داۋالاتقىلى كېلىۋاتسا، سوپى ئاخۇنۇم كۆرۈپلا، «مانا بۇ قىزىق! ھايات ئادەمنى ئۆلۈك كىشىنىڭ كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقىغا قاراڭلا» — دېگۈدەك، سوپى ئاخۇنۇمنىڭ يېنىدا تۇرغانلار ئۇنىڭ بۇ سۆزىگە چۈشەنمەي تۇرغاندا ھېلىقى ئىككى كىشى يېتىپ كەپتۇ ۋە ھايال ئۆتمەي كېسەلنى كۆتۈرۈپ كەلگەن كىشى يىقىلىپ تىنمايلا جان بېرىپتۇ، بەدۆلەت سوپى ئاخۇنۇمنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ ماھارىتىنى سىنىماق ئۈچۈن، بىر ئۇزۇن يىپنىڭ ئۇچىنى سوپى ئاخۇنۇمغا تۇتقۇزۇپتۇ ۋە: «ئايالىمنىڭ ساقلىقى يوق، بۇ يىپ ئارقىلىق تومۇرىنى كۆرۈپ بېقىڭ» دەپتۇ. سوپى ئاخۇنۇم قولىدىكى يىپنىڭ ئۇچىنى تۇۋۇلاپ تۇتۇپ كۆرۈپ: تەخسىر! «بۇ كېسەلگە كېپەكنى كۆپ سېلىپ ھەلەپنى ئوبدان بەرگەندىلا ساقىيىپ كېتىدۇ» دەپ ھۆكۈم چىقىرىپتۇ. ھەقىقەتەنمۇ سوپى ئاخۇنۇمنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلغان يىپنىڭ بىر ئۇچى

ئۆيگە سولاپ قويۇلغان كالىنىڭ مۈڭگۈزىگە باغلاپ قويۇلغان ئىكەن. مۇتەپەككۇر ئالىمنىڭ ئىچكىرىكى ئۆيگە يوشۇرۇپ قويۇلغان ھايۋاننىڭ تومۇر ھەرىكىتىنى يىپ ئارقىلىق بىلىپ، ئۆز لايىقىدا جاۋاب بەرگەنلىكىگە ياقۇپ بەگ ئىنتايىن قايىل بولغان. شۇنىدىن ئېتىبارەن ئۇنى ھۆرمەتلىگەن. شۇنىڭدەك ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قېتىملىق ئېغىر كېسەلىنى داۋالاپ ساقايتقانلىقى ئۈچۈن سوپى ئاخۇنۇمغا، ھەزرەت(ئاپئاق خوجا) مازىرىنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك شەيخلىق مەنسىپىنى ئىنئام قىلغان ۋە تېرىلغۇ زېمىن. باغ - ۋارانلار بېرىپ ئۆزىنىڭ مەمنۇنلىقىنى بىلدۈرگەن. شۇڭا سوپى ئاخۇنۇم شەيخ دەپمۇ ئاتالغان ئىدى. ئۇ بەدۆلەت ھاكىمىيىتىدىن كېيىنمۇ ئۆز ئورنىنى ساقلاپ كەلگەن. لۇ جىيانىڭ ئوغلىنى ئېغىر كېسەلدىن ساقايتقانلىقى ئۈچۈن، مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىنئامىغا ئېرىشكەن ھەم لۇجويا تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ئىمتىيازلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىلگەن.

سوپى ئاخۇنۇم پۈتۈن ئۆمرىنى خەلقنى داۋالاش بىلەن ئۆتكۈزۈپ، يۇرتتا زامانىۋى داۋالاش ئەسۋابلىرىنىڭ يوقلىقىنى بىلىندۈرمەي، خەلقنى ۋاقىتسىز ئۆلۈم ۋە كېسەللەرنىڭ ئازابىغا ئۇچراتماي، نۇرغۇن كىشىلەرنى داۋالاپ، كۆپلىگەن ئېغىر كېسەللەرنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز ئەمگەك تەرى ۋە ئىجادىيىتى بىلەن جەمئىيەتكە خىزمەت قىلغان. شۇڭا رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۆزىنىڭ ئۆلۈشىدىن بىرنەچچە

كۈن ئىلگىرى تەييارلىق كۆرۈپ، شاگىرت ۋە يېقىنلىرىغا ھەتتا بىرنەچچە مىنۇتلۇق ۋاقتى قالغۇچە ئەھۋالىدىن خەۋەر بېرىپ تۇرۇپ جان ئۈزگەن ئىكەن.

سوپى ئاخۇنۇم يەنە روزى ھاجىم، ساقى ئاخۇن ۋە ئابدۇرېھىم ھاجىملارغا ئوخشاش ۋارىسلارنى — ئىزباسارلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇلار ئۇستازىدىن كېيىن جەمئىيەت ساقلىقىغا خېلى زور تۆھپىلەرنى قوشتى. سوپى ئاخۇنۇم يالغۇز تىبابەتتە يۈكسەك ئورۇن تۇتۇپلا قالماي، بەلكى ئىلمىي نۇجۇم(يۇلتۇزلار ئىلمى — ئاسترونومىيە)نى ئىگىلىگەن ۋە مەخسۇس يۇلتۇزلار سايمانلىرىنى ياسىغان ھەمدە ئىشقا يۇلتۇز ھەرىكىتىگە قاراپ ئىش كۆرىدىغان ئۆتكۈر ئۇيغۇر ئاسترونومى ئىدى، شۇڭا بۇ كىشىنىڭ نامى ۋە ھۆرمىتى خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلدى.

قەشقەردە يەنە ئۆتكۈر تېۋىپلاردىن قاسىم ئىمىر ھاجىم، ھەيدەر ئاخۇنۇم، خوجا ئابدۇللاخان، قادىر ھاجىملارمۇ بەدۆلەت زامانىسىدا شۆھرەت قازانغان ھۆكۈمالاردىن ئىدى.

يېقىنقى زامان ھۆكۈمالىرىدىن مۇسا ئاخۇن تېۋىپمۇ ئىخلاسمەنلىرى كۆپ ھۆكۈما ئىدى. ئۇ «تىببىي ھىندى» ئۇسۇلى بىلەن كېسەل داۋالايتتى. ئۇنىڭ ياسىغان دورىلىرى ئۆتكۈر بولۇپ، تېز ئۈنۈم بېرەتتى. شۇڭا بۇ كىشىمۇ قەشقەردە شۆھرەت قازانغان.

مۇھەممەت ھاجىم بولسا بالىلار كېسەللىكى بويىچە داڭدار ھۆكۈما بولغان. ئۇنىڭ بېرىدىغان دورىلىرى

ئوت - چۆپتىن ياسالغان. ئاددىيراق بولسىمۇ ئۈنۈمى يۇقىرى ئىدى. مۇھەممەت ھاجىم مول تەجرىبىسى بىلەن كۆپلىگەن سۆزنەك، شۇنىڭدەك «خانازىر» دەپ ئاتالغان تەشمە جاراھەت كېسەللىكىنى داۋالاپ ساقايتقان ئىدى.

يۈسۈپ ھاجىم، زۇنۇن ئاخۇن، ماموتخان ھاجىم، ھەپىزىخان مەخسۇم ...لار ھازىرقى زامان تېۋىپلىرىدىن بولۇپ «تىببىي يۇنان» قائىدىسى بويىچە، نۇرغۇن كېسەللەرنى داۋالىغان. 1932 - يىلى فېۋرال، مارت ئايلىرىدا قەشقەردە يۈز بەرگەن قارا كېزىك كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلاردىن مىڭلىغان بىمارلار ئەنە شۇ ھۆكۈمالارنىڭ داۋالىشى بىلەن شىپا تېپىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان.

قەشقەردە ياۋروپاچە داۋالاش XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەيدا بولدى. ئۇنى 1900 - يىللىرى، ئىنگلىز، رۇس، شىۋىتلەر ئېلىپ كىردى. 1930 - يىلدىن كېيىن چېگرىدىن قېچىپ ئۆتكەن رۇس دوختۇرى بىلىيونىسكى، ئۆزبېك ھۆكۈماسى موھىددىن مەخسۇملار ئۆز ئالدىغا كېسەل كۆرۈپ، غەربچە داۋالاشقا باشلىدى، شۇندىن باشلاپ قەشقەردە غەربچە داۋالاشنى ئۆگەنگەن بىر تۈركۈم دوختۇرلار يېتىشىپ چىقتى. ئابدۇرىشىت قارى ھاجىم، ئابدۇقادىر ئاكىلار ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاتاقلىق دوختۇرلاردۇر.

قەشقەردىكى بىناكارلىق سەنئىتى

قەشقەر شەھىرى 120 مەھەللىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ مەھەللىلەردە 108 مەسچىت، 20 مەدرىس، 54 ساراي، ئىككى ھاممام (مۇنچا) ۋە شەھەر ئەتراپىدا بىرقانچە ئونلىغان مازارلار① بار.

بۇ قۇرۇلۇشلار ھەرقايسى زامانلاردا ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان ھۈنەرۋەن - ئۇستىلارنىڭ شانلىق ئەمگىكى بىلەن ياسالغان. بۇ قۇرۇلۇشلار كۆركەملىك، ئاددىي ۋە مۇرەككەپلىك، چوڭ - كىچىكلىك جەھەتلەردە پەرق قىلسىمۇ، بىرقانچە قېتىملىق رېمونت قىلىنغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا بەزىلىرىنىڭ 3—4 يۈز يىلدىن بېرى قەدكۆتۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى مۆئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

بۇ قۇرۇلۇشلار كۆرۈنۈشتە ئاددىي - سادىدا بولسىمۇ، ياسىلىشىنىڭ كۆركەم، مەزمۇتلۇقى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئۇ چاغدا ھازىرقىدەك پولات چىۋىق، سېمونت بىلەن تام قوپۇرۇش ئىشلىرىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىنلىكتىن يىراق ئىدى. لېكىن ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئەت ئۇستىلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ ئۇزاق يىللىق بىناكارلىق سەنئىتى ۋە ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئۆز دىيارىمىزدىن

① قاراخانىلار دەۋرى بىلەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە شېھىت بولغان مەشھۇر شەخسلەرنىڭ دەپنە قىلىنغان ئورۇنلىرىدۇر.

چىققان ھالەت. گەج قاتارلىق ماتېرىياللاردىن پايدى-
لىنىپ ۋە ئۇنىڭغا ئىش قوشۇپ، مەزمۇت، كۆركەم
قۇرۇلۇشلارنى ياساپ چىقتى. تۈۋرۈكسىز يېپىلغان
گۈمبەز شەكىللىك تورۇسلار ۋە ئۆگزىلەر ئاددىيغىنە
خىش - كېسەك تام ئۈستىدە 100 يىللاپ ھەتتا
بىرقانچە يۈز يىللاپ قەد كۆتۈرۈپ كۆركەم تۈسىنى
ساقلاپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. بوران - چاپقۇن،
يامغۇر - يېشىن. قارلارنىڭ شىددەتلىك زەربىسىگە
بەرداشلىق بېرەلىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئېلىمىزگە
زور بالايى - ئاپەت كەلتۈرگەن «مەدەنىيەت زور ئىنقى-
لابى» ۋاقتىدا بۇ قۇرۇلۇشلارنى زورلۇق بىلەن چاق-
قاندا ئۆتكۈر پولات ئەسۋابلارمۇ ئۇنى يېمىرىشكە
ئاجىزلىق قىلغان ئىدى. بۇ ئىمارەتلەرگە گۈزەللىك
بېغىشلاپ تۇرىدىغان خۇشرەڭ گۈللۈك خىشلارنىڭ
ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرۇشى، ناۋايىنىڭ
«كاشا سەنئىتىنى ئىگىلىگەن» دېگەن تەبىرىنى ئىس-
پاتلاپ بېرىدۇ. ياغاچ تۈۋرۈكلەرگە، ناۋا، جەگىلەر-
گە، ئىشىك - دېرىزىلەرگە چېكىلگەن ئويما گۈللەر،
ئويۇق، دېرىزىلەرگە چېكىلگەن نەپىس نەقىشلەر
تامچى - ياغاچچىلىرىمىزنىڭ قانچىلىك ماھارەتلىك
ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە، مۇنارلار، گۈمبەزلەر، پەش-
تاقلارنىڭ كۆركەم، ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشى بىناكارلىق
سەنئىتىمىزنىڭ ئىلمى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن
دېرەك بېرىدۇ.
قەشقەرنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك قۇرۇلۇشلىرى-

دىن بولغان مازار قۇرۇلۇشى قەشقەرنىڭ مۇھىم
ئاسارە - ئەتىقىلىرىدىن بىرىدۇر. بۇلار بىر - بىرى-
دىن پەرقلىق ھالدا زىننەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگىدۇر.
تۆۋەندە مازار قۇرۇلۇشلىرىدىن ئاپئاق خوجا
مازىرىنى تونۇشتۇرىمەن.
ئاپئاق خوجا (ھىدايىتۇللا ئىشان) مازىرى
قەشقەر شەھىرى مەركىزى ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ شەر-
قىي شىمال تەرىپىدىن تەخمىنەن بەش كىلومېتىر يى-
راقلىقتىكى جايغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، بۇ جاي
دەل - دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان مەنزىرىلىك
جايدۇر. بۇ گۈمبەزلىك مازار ئىچىگە سوپىزم مەزھى-
پىنىڭ ئاتاقلىق تەرغىباتچىسى ۋە ئاقساقىلى ئاپئاق
خوجا دەپنە قىلىنغانلىقتىن، شۇ نام بىلەن «ئاپئاق
خوجا مازىرى» دەپ ئاتالغان. يەنە يەرلىك رىۋا-
يەتلەرگە ئاساسلانغاندا بۇ مازارغا ئاپئاق خوجا
نەسەبىدىن بولغانلار، چەنلۇڭ زامانىسىدا قەشقەر-
دىن ئېلىپ كېتىلگەن مەشھۇر ئىپارخان (مەمۇرى
ئىززىم خېنىم) دەپنە قىلىنغانلىقتىن ئىپارخان مازىرى
دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
بۇ مازار 1640 - يىلى ئەتراپىدا ياسالغان.
ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان
مازارلارنىڭ بىرى.
ئاپئاق خوجا مازىرىنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇشى—
ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە
گۈزەل بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نەمۇنىسىدۇر.

بۇ مازارنىڭ يەر شەكلى ئۇزۇن چاسا، ئالدى جەنۇب تەرەپكە قاراپ تۇرىدۇ. كىرىدىغان ئىشىكمۇ مۇشۇ ئورۇندا بولۇپ، چوڭ ۋە ھەيۋەتلىكتۇر. مازارنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 30 مو ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئاپئاق خوجا مازىرىنى زىيارەت قىلىدىغانلار كىرىدىغان ئىشىكنىڭ ئالدىدا ناھايىتى گۈزەل، ئەتراپى ئېگىز دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان «شەربەت كۆل» گويا قېنىق ئاسمان پارچىسىدەك يالتىراپ تۇرىدۇ. بۇ كۆلنى يانداپ ئۆتۈپ يېرىم ئاي شەكلى چۈشۈرۈلگەن دەرۋازىدىن كىرىمىز. دەرۋازىنىڭ شىمال تەرىپىدە ئىنتايىن كۆركەم ياسالغان مەسچىت بار. كايۋان ھەم خانىقادىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بۇ مەسچىتنىڭ قورۇسى، تام، تۈۋرۈكلىرى، جەگىلىرى ئوخشاشمىغان رەڭلەردە سىرلانغان، نەقىشلەنگەن. بۇ نەقىشلەر مىللىي بىناكارلىق سەنئەتنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە جۇلالاپ تۇرىدۇ.

دەرۋازىدىن مازارغا كىرگۈچە 20 مېتر ئارىلىقتا گۈمبەز قۇرۇلۇشىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان رىشاتكىلىق تام بار. ئىشىكتىن كىرگەندىن كېيىنلا نەقىشلەنگەن، رەڭلىك كاھىشتىن قوپۇرۇلغان كاتتا يۇملاق گۈمبەز ھەيۋەت بىلەن نامايان بولىدۇ. بۇنى پۈتۈن مازار قۇرۇلۇشىنىڭ گۈل تاجىسى دېيىشكە بولىدۇ.

تۆت ئەتراپى چاسا شەكىلدە، ئاستى يۈزىنىڭ

توغرىسى 29 مېتر، ئۇزۇنلۇقى 35 مېتر كېلىدۇ. گۈمبەز قۇرۇلۇشىنىڭ تۆت بۇرجىكىدە ئوخشاشلا پىششىق خىشتىن ياسالغان يۇملاق مۇنار بولۇپ، ئۇنىڭ تۈۋى چوڭ، ئۈستى كىچىك. تۈۋىنىڭ دىئامېترى 3.50 مېتر كېلىدۇ. بۇ تۆت مۇنارنىڭ ئۇچىغا، مېتالدىن ياسىلىپ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن يېرىم ئاي شەكلى چۈشۈرۈلگەن. بۇ مۇنارلارنىڭ يۇقىرى قىسمىدا سىلىندىرسىمان پەنجىرە شەكلىدە ياسالغان ئەزان ئېيتىش ئورنى بار.

گۈمبەزنىڭ يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 26 مېتردىن ئارتۇق. گۈمبەز تېمىنىڭ پۈتۈن يۈزى فارفور كۆك، يېشىل پىششىق خىشتىن ياسىلىپ نەقىش بېرىلگەن، رەڭگارەڭ سۈرەتلەر سىزىلغان. بەزى جايلىرىغا ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس يېزىقىدا ھېكمەتلىك سۆزلەر يېزىلغان.

ئاسمان پەلەك ياسالغان گۈمبەزنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ دىئامېترى 17 مېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ چوققىسىدا يېرىم ئاي شەكلى چۈشۈرۈلگەن سىلىندىرسىمان كىچىك مۇنار بولۇپ، خىلمۇ خىل ئويما نەقىشلىرى بىلەن كۆزنىڭ يېغىنى يەيدۇ.

گۈمبەزنىڭ ئىشىكى جەنۇب تەرەپكە قاراپ تۇرىدۇ. گۈمبەزنىڭ ئىچى كەڭتاشا، ئېگىز ھەم يورۇق. گۈمبەز ئىچىدىكى بىر تامنىڭ ئىككى بۇلۇڭىغا پەلەمپەي ياسالغان. شۇ ئارقىلىق گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئەتراپنى تاماشا قىلغىلى بولىدۇ.

گۈمبەز ئوتتۇرىسىدىكى سۇپىدا ئېگىزلىكى، چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان قەبرىلەر قويۇلغان-ئىدى. بۇ گۈمبەز ئىچىگە ئاپپاق خوجا جەمەتىنىڭ بەش ئەۋلادىغا تەۋە بولغان 72 كىشىنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان. ئەمەلىيەتتە قاتۇرۇلغان قەبرىدىن 58ى بولۇپ، ھەممىسى ھەر خىل رەڭدىكى كاھىش بىلەن يۆلەنگەن ۋە ئۈستىگە يوپۇق يېپىلغان. ھەممىسى يالتىراپ تۇرىدۇ. ئەرلەرنىڭ قەبرىسى چوڭراق، ئايال ۋە بالىلارنىڭ قەبرىسى كىچىكرەك. گۈمبەز ئىچىدە مۇشۇ نەسەبتىن بىرىنچى ئەۋلاد دەپنە قىلىنغۇچى كىشى — ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ 1400 - يىللىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى داڭقى چىققان سوپىزىم مەزھىپىنىڭ ئۇستازى مەخدۇم ئەزەم (خوجا ھەسەن كاسانى)نىڭ نەۋرىسى مۇھەممەت يۈسۈپ خوجىدۇر. ئاپپاق خوجا بولسا، مەھەممەت يۈسۈپ خوجىنىڭ چوڭ ئوغلىدۇر.

ئاپپاق خوجىنىڭ ئەسلى ئىسمى ھىدايىتۇللا، لەقىمى «ھەزرەت سىيىد» (پەيغەمبەر ئەۋلادى دېگەن مەنىدە). ئۇ 12 يېشىدا (مىلادى 1633 - يىلى) ئاتىسىنىڭ قەشقەردىكى ئىشانلىق ئىمتىيازىغا ۋارىسلىق قىلغان. 1679 - يىلى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئاغدۇرۇپ تاشلاپ پادىشاھ بولغان. ئوغلى يەھيا خوجىنى قەشقەرنىڭ باش مۇپەتتىشى قىلىپ بېكىتكەن. ئىشانلىق يولىدىكى ئورنى ۋە شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ھوقۇق

تۇتۇپ پەيدا قىلغان تەسىرى تۈپەيلىدىن ئاپپاق خوجا شۇ چاغدا ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە ئاتىسىدىنمۇ چوڭ ئابرۇيغا ئىگە بولغان. شۇڭا بۇ مازارمۇ ئاپپاق خوجىنىڭ نامى بىلەن ھازىرغىچە ئاتىلىپ كەلمەكتە.

يۈسۈپ خوجا 1640 - يىلى يەكەندىن قەشقەرگە قايتىش يولىدا يېڭىسارنىڭ توپلۇق دېگەن يېرىدە ۋاپات بولغان. ۋەسىيەتكە ئاساسەن قەشقەرگە ئېلىپ كېلىنىپ، مۇشۇ مازارغا دەپنە قىلىنغان.

قەبرە دەسلەپتە ئاددىي ياسالغان. كېيىن بىرقانچە قېتىملىق رېمونت قىلىنىشتىن كېيىن ھازىرقى ھالەتكە كەلگەن. گۈمبەز ئىچىدىكى باشقا قۇرۇلمىلار كېيىنكى چاغلاردا داۋاملىق ياسالغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چيەنلۇڭ 1795 - يىلى دۆلەت خەزىنىسىدىن پۇل ئاجرىتىپ، تۈزەشتۈرۈپ، تەمىر قىلىشقا بۇيرۇق بەرگەن. بولۇپمۇ بەدۆلەت خەلقىنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھېيتگاھ جامەسى بىلەن، ئاپپاق خوجا مازىرىنى ئالاھىدە ياساتقان.

گۈمبەز ئىچىدە يەنە «ئىپارخان» دەپ نام ئالغان بىر ئايال مەلىكىنىڭمۇ جەسىتى بار (ئۇنىڭ بار-يوقلۇقى نۆۋەتتە ئېنىقسىز ھەم خەلقئارادا تارىخشۇناسلار ئارىسىدا تالاش بولۇۋاتقان، تېخى ھەل بولمىغان مەسىلىدۇر).

بەزى مۇنەججىملەرنىڭ دەلىللەپ بېرىشىچە، تارىخىي رىۋايەتلەردە دېيىلىۋاتقان «ئىپارخان»

نىڭ ئەسلى ئىسمى مەمۇرى ئىزىم خېنىم، ئەركىلەتمە ئىسمى ئىپارخان ئىكەن. ئۇ 1734 - يىلى تۇغۇلغان. (تۇغۇلغاندىن كېيىن بەدىنىدىن خۇش بۇي كېلىپ تۇرغانلىقى بىلىنگەن. شۇڭا ئىپارخان دەپ ئاتىغان) بۇ يۇسۇپ خوجىنىڭ 4 - ياكى 5 - ئەۋلاد قىز نەۋرىسى، ئاپئاق خوجىنىڭ ئىنىسى كارامەت خوجىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئىكەن.

دېمەك، ھېيتگاھ جامەسى بىلەن ئاپئاق خوجا مازىرى، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك نەمۇنىلىرىدۇر. ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن تۈرلۈك بىلىملەر بىلەن بىر قاتاردا ئاستىرونومىيە ئىلمىگىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مەسچىت، مەدرىس، مازارلار قۇرۇلۇشلىرىدا ئاسمان گۈمبىزىگە سىمۋول قىلىپ ئەنە شۇنداق ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلارنى ياساشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان.

ئۇيغۇر تارىخىدا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەر يىلنامىسى

مىلادىيىدىن بۇرۇن ۋە كېيىن

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا - بوۋىسى بولغان تۇغلۇقلار شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇلار ئالتۇن تاغ (ئالتاي تېغى)نىڭ ئىككى تەرىپىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشقان ئىدى. بۇ زېمىننىڭ شەرقىي قىسمى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە، غەربىي قىسمى بولسا بايقال كۆلى بىلەن ئېرتىش دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

مىلادى IV ئەسىردە تۇغلۇقلار جەنۇبقا پىيادە يۈرۈش قىلدى، شەرقىي تۇغلۇقلار ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا، غەربىي تۇغلۇقلار تىيانشاننىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى يايلاقلاردا كۆچمەنچىلىك تۇرمۇش كەچۈردى. بۇ چاغقا كەلگەندە تۇغلۇقلار دېگەن نامنىڭ ئورنىنى تۇرالار دېگەن نام ئىگىلىدى. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھارۋىسىنىڭ چاقى ئېگىز بولغانلىقتىن، ئېگىز قاڭقىللار (ئېگىز ھارۋىلىق

لار) دەپمۇ ئاتالدى. ئۇن ئۇغۇز دېگەن نام بارلىققا كەلدى. ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بىر قىسمى سېلىنگادالاسىدا ياشىدى.

مىلادىنىڭ 429 - يىلى

بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى ئېگىز قاڭقىللارنىڭ شەرقىي قىسمىدىكىلەردىن نەچچە ئون مىڭ كىشى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولدى. (تۇبالا ھاكىمىيىتى)

مىلادىنىڭ 487 - يىلى

ئېگىز قاڭقىل بوركلى قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاۋۇزلۇ چوڭجىلار، ئۆز قەۋمىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ ئېگىز قاڭقىللارنىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچۈپ بېرىپ، ئۆز ئالدىغا خانلىق تىكلىدى.

مىلادىنىڭ 490—508 - يىللىرى

مىلادى 490 - يىلى ئاۋۇزلۇ سودىگەر خۇيىو جىنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتىپ ئىككى دانە ئوقيا تەقدىم قىلدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭ كۈچ قۇۋۋىتىنى ۋە سەمىمى-

يىتىنى كۆزىتىش ئۈچۈن يوت ئىسىملىك ئادەمنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. شۇندىن باشلاپ ئېگىز قاڭقىللار بىلەن ۋېي سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى باردى - كەلدى كۈچەيدى.

ئېگىز قاڭقىللارنىڭ پادىشاھى ئاۋۇزلۇ دەھشەتلىك تۇردە ئۆلتۈرۈلۈپ، ئورنىغا ئۇنىڭ جەمەتىدىن بولغان باليان خان قىلىپ تىكلەندى. مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ئىغتالىتلار ئېگىز قاڭقىللارغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى مىڭاتقا تاپشۇردى. ئېگىز قاڭقىللار باليانىنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا مىڭاتنى تىكلىدى. مىڭات تەختكە چىققاندىن كېيىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھىنى زىيارەت قىلىشقا ئادەم ئەۋەتىپ بىر كاللەك ئالتۇن، بىر كاللەك كۈمۈش، ئىككى دانە ئالتۇن ھاسا، يەتتە ئات، ئون تۆگە تەقدىم قىلدى. شىمالىي ۋېي پادىشاھى مىڭاتقا 60 توپ تاۋار - دۇردۇن سوۋغا قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا مىڭات بارىكۆلنىڭ شىمالىدا جورجانلارنىڭ تاغان قاغان بىلەن جەڭ قىلدى. جورجانلارنىڭ قاغانى تاغان يېڭىلىپ غەربكە قاراپ 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ لەشكەرلىرىنى ئۈۋرغولنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايونغا ئېلىپ كەلدى. 508 - يىلى شىمالىي ۋېي پادىشاھى مىڭ ۋىن 3000 ئادەمنى باشلاپ قاڭقىللار پادىشاھىنىڭ ئالدىغا چىقىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار ئۈۋرغولغا يېتىپ بارغاندا، تاغان قاغان بۇ لەشكەرلەرنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ قېچىپ

كەتتى. مىڭات بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قاتتىق زەربە بەردى. تاغان قاغاننى ئىشۋىرغۇلنىڭ شىمالىدا ئۆلتۈردى.

مىلادىنىڭ 516—525 - يىللىرى

مىڭات جورجانلار باشلىقى كون بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. ۋېي سۇلالىسى بىلەن قاڭقىللار داۋاملىق ئۆزئارا سوۋغا - سالام يوللىشىپ تۇردى.

مىلادىنىڭ 603 - يىلى

تۆرك بۇقا (تاردۇش) قاغان تەۋەسىدىكى قەبىلىلەر كەڭ تۈردە قالايمىقانچىلىق چىقاردى. تورا، بۇكە قاتارلىق ئون نەچچە قەبىلە قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇقا قاغان تۇيغۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ چاغدا ئۇيغۇرلار تورالارنىڭ بىر قىسمى سۇيىتىدە توغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار، بۇكە، توڭرا، بايىرغۇ، پۇلۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ تۈركلەرنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ باشلىقى «تېكىن» دەپ ئاتالدى.

مىلادىنىڭ 605 - يىلى

غەربىي تۈركلەرنىڭ باشلىقى گۇل قاغان لەشكەر تارتىپ چىقىپ، تورالارنىڭ بىرقانچە قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلدى ھەم ئۇلاردىن ئېغىر ئالۋاڭ - ياساق ئالدى. شۇنداقلا ئالتۇن تاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشاۋاتقان تورالاردىن بولغان سور تاردۇشلاردىن گۇمانلىنىپ، ئۇلارنىڭ بەگلىرىدىن بىرنەچچە يۈز كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن تورا قەبىلىلىرى غەربىي تۈركلەرگە قارشى تۇرۇپ، ئىلتەبىر تېكىن قالىسىن ئىتمىش باغانى قاغان قىلىپ تىكلىدى ۋە سور تاردۇش تېكىن ئىسبارا يىتانىنمۇ كىچىك قاغان قىلىپ تىكلەپ، گۇل قاغان بىلەن جەڭ قىلدى. بىرنەچچە قېتىم زەربە بەردى.

باغا قاغان ناھايىتى باتۇر بولۇپ، كىشىلەرنىڭ قەلبىگە ياقاتتى. شۇنداق بولغانلىقتىن ئىشۋىرغول، قوجۇ، كىنگىت (قارا شەھەر) ئايماقلىرى ئۇنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. (شۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار خەنزۇچىدا «ۋېي خې» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بولسا، ئەمدىلىكتە «خۇي خې» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى). باغا قاغان ئۆزىنى تېكىن دەپ ئاتىدى. كۆپچىلىك تېكىننى باشلىق قىلىپ سايلىدى. سور تاردۇشلارنىڭ شىمالىي رايونىدىكى جويسۇلنىڭ دەرياسى ۋادىسىدىن چاڭئەنگە 6900 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە سۇ ۋە ئوت (چۆپ) قوغلىشىپ ياشىدى. لەشكەرلىـ

رى 50 مىڭغا يەتتى.

مىلادىنىڭ 627 - يىلى

تېكىنىنىڭ ئوغلى بوت ساتۋا جەڭ قىلىشتا پالۋان، ماھىر ئىدى. تېكىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بوت ساتۋانى قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئۇ تەخمىنەن 616 - يىلدىن 636 - يىلغىچە قاغان بولدى.

بوت ساترا قاغانلىقتا ئولتۇرغان يىلى 5000 ئاتلىق چەۋەندازلارنى يايلى تېغىغا باشلاپ بېرىپ، شەرقىي تۈركلەر باشلىقى يوگوشىنىڭ 10 مىڭ ئاتلىق لەشكىرىگە قارشى جەڭ قىلدى. ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. تۇغلا دەرياسى ۋادىسىدا بارىگاھ قۇرۇپ، ئۆزىنى ئىلتەبىر (قەھرىمان) ئاتىدى. شۇندىن تارتىپ ئۇيغۇرلار قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى.

مىلادىنىڭ 630 - يىلى

ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۆزئارا سوۋغا - سالام، تارتۇق قىلىشقا باشلىدى.

مىلادىنىڭ 646 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى تومىت (تەخمىنەن 636—648) بۇكە، تۇگرا قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن

بىرلىشىپ سىر تاردۇش قاغانىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئارقىدىنلا ئۇلار يانا خىلەن تېغىدىن ئۆتۈپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىي ساھىلىگە قەدەر بېرىپ، خانغا سوۋغا يوللاپ ئەلچى ئەۋەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ پادىشاھى لىڭۋۇغا كەلدى ۋە ئۇيغۇر قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن كۆرۈشتى. كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ ئۇلارنى مېھمان قىلدى. قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىمۇ چاڭئەنگە بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشتى.

مىلادىنىڭ 647 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا بايقال تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ ئۇيغۇر ئىلتەبىر تومىتقا «ھەربىيە تىلىك ئۇلۇغ سانغۇن» (گېنېرال)، بايقال تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ دورۇسى نامىنى تەقدىم قىلدى، ئالتۇن خەتلىك ئالتۇن بېلىق دەستىگىنى بەردى، سېرىق كىمخاب تون، خەنجەر، ئوقچە - مارجانلارنى تارتۇق قىلدى.

بۇ چاغدا تومىت ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاپ تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشاش مەنسەپ تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئالتە نەپەر تاشقى ياپقۇ (ۋەزىر)، ئۈچ نەپەر ئىچكى ياپقۇ، سانغۇن قاتارلىق مەنسەپدارلارنى تەيىنلىدى. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇڭ ئۆزئارا ئالاقىغا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن ئۇيغۇرلار جايلاشقان رايون-

نىڭ جەنۇبى ۋە تۈركلەر تۇرغان رايوننىڭ شىما-
لىدا يەنى ئوتوگەن تېغىنىڭ جەنۇبىدىن تاغنىڭ
شىمالىدىكى يەتتە بۇلاق ئارىلىقىدىكى جايلارنى
بويلاپ 68 داكچى (پوچتا) بېكىتى قۇرۇشنى ئوتتۇ-
رىغا قويدى. بۇنىڭغا ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇلدى.

مىلادىنىڭ 648 - يىلى

تومىت ئۆزىنىڭ جىيەنى ئوغۇز تەرىپىدىن ئۆل-
تۈرۈلدى. تومىتنىڭ ئوغلى بايان دادىسىنىڭ ئور-
نىغا خان بولدى.

مىلادىنىڭ 651 - يىلى

غەربىي تۈركلەرنىڭ باشلىقى سانبىلو قاغان
(ئاسىنا ئالب) بەشبالىقىقا ھۇجۇم قىلدى. جىڭلىڭ
ۋە بارىكۆللەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ بىرنەچچە
ئادەمنى ئۆلتۈردى.

تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى كاتتا سانغۇن لياڭ
جەنناڭ، چوبە قاتارلىقلارنى 30 مىڭ ئەسكەر بىلەن
ئەۋەتىپ غەربىي تۈركلەر بىلەن جەڭ قىلدى. ئۇي-
غۇر قاغانى بايان 50 مىڭ ئاتلىق چەۋەنداز بىلەن
ياردەملەشتى.

مىلادىنىڭ 661 - يىلى

ئۇيغۇر خاقانى بايان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ

ئورنىغا ئوغلى بىلگە تېكىن (661—681) قاغان
بولدى.

مىلادىنىڭ 663 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى يەنزەن دوخو مەھكىمىسىنى
خەنخەي دوخو مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتتى. مەھكىمىنىڭ
ئورنى ئۇيغۇرلار رايونىدا بولۇپ قۇملۇقنىڭ شىما-
لىدىكى ئايماق مەھكىمىلىرىنىڭ ھەممىسى خەنخەي
دوخو مەھكىمىلىرىگە قارايدىغان بولدى.

مىلادىنىڭ 669 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى خەننەن دوخو مەھكىمىسىنى
ئاساك شىمالىي دوخو مەھكىمىسى قىلىپ ئۆزگەرتتى.

مىلادىنىڭ 680 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى بىلگە تېكىن ئالەمدىن
ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا دوكتىك تېكىن (دوجزى)
قاغانلىقىقا ئولتۇردى (680—715).

مىلادىنىڭ 715 - يىلى

قاغان دوكتىك تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنى-

غا ئوغلى ۋۇكتېك تېكىن قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 719 - يىلى

قاغان ۋۇكتېك تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى چىڭ زوڭ قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 727 - يىلى

قاغان چىڭزوڭنى لياڭبو ئايمىقىنىڭ دودوسى ۋاڭ چۈنچۇ پادىشاھقا چېقىشتۇرۇپ، تۆھمەت چاپلاپ گۇاڭشىنىڭ شاڭسى ناھىيىسىگە سۈرگۈن قىلدى — ئۇ شۇ يەردە ئۆلدى. چىڭ زوڭنىڭ ئەۋلادى خوشۇ ئۆز لەشكەرلىرىنى باشلاپ بېرىپ ۋاڭ جۈنچۈنى ئۆلتۈرۈپ، ئەنشىدىكى بەگلىكلەرنىڭ تارتۇق ئېلىپ بارىدىغان يولىنى ئېتىپ تاشلىدى.

مىلادىنىڭ 742 - يىلى

ئۇيغۇرلار باسمىل، قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ قاغانى قۇتلۇق ياپغۇنى ئۆلتۈرۈپ، باسمىللارنىڭ باشلىقى شىيېد بېغىنى قاغان قىلىپ تىكلىدى.

ئۇيغۇرلار، باسمىللار ئۆزلىرىنى ئوڭ قانات، سول قانات ياپغۇ دەپ ئاتاشتى. ئارقىدىنلا تۈرك-

لەرنىڭ باشلىقى ئوزمىش قاغانغا زەربە بېرىپ، ئۇنىمۇ قوغلىۋەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى (ياپغۇسى) كول بېلگى خوشۇنىڭ ئوغلى قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 744 - يىلى

كول بىلگى باسمىللارنى مەغلۇپ قىلىپ ئۆزىنى قۇتلۇق كول بىلگى قاغان دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلار بارگاھلىرىنى ئۆتۈكەن تېغى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى جايلارغا تىكىپ ئوردا قۇردى. جەنۇبىي تەرەپتە تۈركلەرنىڭ بۇرۇنقى جايلىرىغا قەدەر بولغان يەرلەرنى ئىگىلىدى. تەۋەلىكىدە ياغلاقار قاتارلىق توققۇز ئۇرۇق بار ئىدى. كېيىن يەنە باسمىل، قارلۇقلار قوشۇلۇپ جەمئىي 11 قەبىلىگە كۆپەيدى. بۇ مەزگىل ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپەيگەن مەزگىلى ئىدى.

مىلادىنىڭ 745 - يىلى

كول بىلگى قاغان تۈركلەرنىڭ ئاققاش قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى كېڭىيىپ شەرقتە شىۋېلاغىچە، غەربتە ئالتۇن تاغ (ئالتاي تېغى)غا بېرىپ يەتتى. جەنۇبتا چوڭ قۇملۇقنى تىزگىنلەپ، بۇرۇن ھونلار ياشىغان يەرلەرنى ئىگىلىدى.

مىلادىنىڭ 747 - يىلى

كول بىلگى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى مويۇنچور قاغان بولدى. (747—759) «قالى قاغان»، تولۇق نامى «ئۇلۇغ تەڭرىدىن بولمىش قۇتلۇق بىلگى ئالىپ قاغان» دەپ ئاتالدى. ئۇ باتۇر، ھەربىي ئىشلارغا ماھىر ئىدى. شۇ يىلى ئۇ تاڭ پادىشاھىغا ئەلچى ئەۋەتتى.

مىلادىنىڭ 756 - يىلى

تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئۇيغۇر قاغانىدىن ياردەم سوراپ، دۇڭخۇاڭ ئايمىقىنىڭ ۋاڭى چىڭسەن قاتارلىقلارنى ئەۋەتتى. ئۇيغۇر قاغانى چىڭ سەينى خوتۇنلۇققا ئالدى ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى. پادىشاھ سوزۇڭ ئۇيغۇر خوتۇنغا بىلگى مەلىكە نامىنى بەردى.

مىلادىنىڭ 757 - يىلى

ئۇيغۇر قاغانى شاھزادە ياپغۇنى 4000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئەنلۇشەن، شى شىمىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن ياردەمگە ئەۋەتتى. شاھزادە ياپغۇ چاڭئەن، لوياڭلارنى توپىلاڭچىلارنىڭ قولىدىن تاڭ سۇلالىسىغا ئېلىپ بەردى. پادىشاھ سوزۇڭ

كىچىك قىزىنى ئەلنى تىنچىتىش مەلىكىسى دەپ ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلدى. قالى قاغان بۇ مەلىكىگە، «قاتۇن» ئۇنۋانىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن سوزۇڭ تارىختىن بۇيانقى پادىشاھلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ قىزىنى قوشنا ئەل پادىشاھىغا ياتلىق قىلغان پادىشاھ بولۇپ قالدى.

مىلادىنىڭ 759 - يىلى

قالى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا 2 - ئوغلى ئىنەن قاغان ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ بوكۇ قاغان دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ خوتۇنى بۆكە «شەپقەتلىك قاتۇن» دەپ ئاتالدى.

مىلادىنىڭ 762 - يىلى

بوگۇ قاغان لەشكەر چىقىرىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ شى چاۋيى توپىلىڭىنى تىنچىتىپ لوياڭ ۋە خېبېي قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا ياردەملەشتى.

مىلادىنىڭ 763 - يىلى

ئۇيغۇرلار رايونىدا مانى دىنى تارقالدى.

مىلادىنىڭ 769 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى شەپقەتلىك بۈكە خې-
شىمنى چوڭقۇي مەلىكە دەپ ئاتاپ، بۇگۇ قاغانغا
ياتلىق قىلدى. بۇگۇ قاغان ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ
تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ئىككى قىزىنى خوتۇن-
لۇققا ئالدى.

مىلادىنىڭ 779 - يىلى

بۇگۇ قاغاننى ئۆزىنىڭ ۋەزىرى تون باغا تار-
قان ئۆلتۈرۈۋەتتى. تون باغا تارقان ئۆزىنى قۇت-
لۇق بىلگى قاغان دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 780 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى تون باغانى ئادالەتلىك تۆھ-
پىكار قاغان دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 788 - يىلى

پادىشاھ رېزوڭ قىزى جەنئەننى ئۇيغۇر قاغانغا
ياتلىق قىلدى. ئۇيغۇر قاغانى تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى-
غا مەكتۇپ يېزىپ ئۇيغۇر دېگەن نامنى — پەرۋاز
قىلغان شۇڭقاردەك چىۋەر، باتۇر دېگەن خەت بىلەن

يېزىشقا ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسى
پادىشاھى ئۇيغۇرلارنىڭ تەلىپىگە قوشۇلدى. ئۇيغۇر
قاغانىنى «قۇتلۇق ئۇزاق ئۆمۈرلۈك، تەڭرىگە يېقىن
بىلگى قاغان» دەپ ئاتىدى. قاغاننىڭ مەلىكىسىنى
ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇزاق ئۆمۈرلۈك ۋاپادار خاتۇن
دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 789 - يىلى

تون باغا قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى
تاراس قاغان بولۇپ پان تېكىن دەپ ئاتالدى. تاڭ
سۇلالىسى پادىشاھى ئۇنى «ئاي تەڭرىدە بولمىش
قۇتلۇق بىلگى قاغان» دەپ ئاتىدى. توبۇتلاسات،
قارلۇق، ئاق تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ بەشبالىققا
ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئىل ئۆگىسى
لەشكەر تارتىپ چىقىپ ياردەم بەردى.

مىلادىنىڭ 790 - يىلى

تالاس باغانى خوتۇنى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.
ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى قاغان بولغان ئىدى. ئۇنىمۇ
مۇۋەققەت ۋەزىر ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنداق بولسىمۇ
تالاسنىڭ ئوغلى چورتېكىن 15 يىل قاغان بولدى.
مۇشۇ دەۋردە تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئات
سودىسىدا قىيپالغان پۇل ئۈچۈن 300 مىڭ توپ

تاۋار - دۇردۇن تاپشۇردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى ئىل ئىگىسى توبۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. بەشبالىق قولدىن كەتتى. قارلۇقلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىپ ئوتوگەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بونسارنى ئىگىلىۋالدى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى جەنۇبقا كۆچتى. كۈچ قۇۋۋىتى ئاجىزلاشتى.

مىلادىنىڭ 791 - يىلى

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى توبۇتلارنى لىجۇ ۋە بەشبالىقتا مەغلۇپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرگە چۈشكەن توبۇت باشلىقىنى تەقدىم قىلىپ بېرىلىشىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى.

مىلادىنىڭ 795 - يىلى

ئاچۇر تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى ۋەزىر ئادىز قۇتلۇق قاغان بولدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنى «تەڭرىدىن بولمىش قۇتلۇق بىلگە ئىناۋەتلىك قاغان» دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 801 - يىلى

قۇتلۇق بىلگە قاغان ۋاپات بولدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ ۋارىسىنى «تەڭرىدىن بولمىش كۈچلۈك

بىلگە قاغان» دەپ ئاتىدى (805 — 808).

مىلادىنىڭ 806 - يىلى

ئۇيغۇرلار مانى دىنىنى تاڭ سۇلالىسى تەۋەسىگە تارقاتتى.

مىلادىنىڭ 808 - يىلى

تەڭرى قاغان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا دىيانەتلىك قاغان چىقتى. «توققۇز ئۇيغۇر بىلگىسى قاغان مەڭگۈ تېشى»دا، بۇ كىشىنىڭ تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇ قاغان بولغان مەزگىلدە ئۇيغۇرلار توبۇتلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بەشبالىق، كۇسان قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالغان. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قەدەر بېرىپ يەتكەن.

مىلادىنىڭ 821 - يىلى

دىيانەتلىك قاغان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسى جوجى بىلگى قاغان بولدى. تاڭ سۇلالىسى شۆھرۈك پادىشاھ قىزىنى پەزىلەتلىك قاغانغا ياتلىق قىلىپ ئۇنى ۋاپادار، گۈزەل، ئەقىللىك، ئۇزاق ئۆمۈرلۈك قاتۇن دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 824 - يىلى

پەزىلەتلىك قاغان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى خۇشال تېكىن قاغان بولدى. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئۇنى «تەڭرىدىن بولمىش قائىدە-يۇسۇنلۇق بىلگە قاغان» دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 827 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى ۋېنزوڭ پادىشاھ ئۇيغۇر ئېلىگە 500 مىڭ توپ تاۋار مىزاج (باج) تاپشۇردى.

مىلادىنىڭ 832 - يىلى

قائىدە-يۇسۇنلۇق قاغانىنى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئورنىغا ئوغلى خۇ تېكىن قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 833 - يىلى

تاڭ پادىشاھى خۇ تېكىننى «ئاي تەڭرىدىن بولمىش كۈچلۈك بىلگە ئىناۋەتلىك قاغان» دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 839 - يىلى

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئەينۇقا بىلەن چە-

ساۋ تېكىن توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلىگەن ئىدى. ئىناۋەتلىك قاغان ئۇلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ چاغدا ۋەزىر قارا بۇلۇت لەشكەرلىرى بىلەن سىرتتا ئىدى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. قاغاننىڭ لەشكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. قاغان ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قاسا تېكىن قاغان بولدى. (839 — 840). شۇ يىلى ئۇيغۇر ئېلىدە ۋابا كېسەللىكى تارقالدى. قاتتىق قار يېغىپ ئاپەت بولۇپ ئېغىر قەھەتچىلىك يۈز بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتى زەئىپلەشتى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى

ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ سانغۇنى كۈل باغا قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە قاغاننى ئۆلتۈردى. ئوردا بارگاھلىرىغا ئوت قويۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قېچىپ تارقىلىپ كەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى پاسا تېكىن جىيەنى پان تېكىن قاتارلىق ئاكا-ئۇكا بەش كىشى 15 قەبىلىنى باشلاپ، غەربتىكى قارلۇقلارغا قاراپ يول ئالدى، بىر تارمىقى توبۇتلارغا ئەل بولۇپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 841 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردا بارگاھىغا يېقىن 13 قەبى-

لىسى ئۈچ تېكىنىنى ئۆگە قاغان قىلىپ تىكلەپ (841 — 846) جەنۇبىتىكى سۇرسەن تېغىنى ئىگىلەپ تۇردى. تاڭ سۇلالىسى بۇلارغا ئەنۋۇنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

مىلادىنىڭ 846 - يىلى

ئۆگە قاغاننىڭ قەۋملىرىدىن باشقىلارغا ئەل بولۇپ، توڭلاپ، ئاچ قېلىپ ئۆلۈپ ئاران 3000 مىڭدەك ئادىمى قالدى. ۋەزىر توجچور ئۆگە قاغاننى ئالتۇن تاغدا ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئېنان تېكىن قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 848 - يىلى

ئېنان قاغان شىرۋىلانىڭ خانى شۇ شىلاگىدىن ئوزۇق - تۈلۈك تەلەپ قىلدى. يوجونىڭ تۇتۇق ھراۋۇلى (ساتراپ بېگى) جاڭ جىڭۋۇ شىرۋىلانى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئۇيغۇرلار ئوزۇق - تۈلۈكسىز قېلىپ كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ تارقىلىپ كەتتى. قېپقالغان مەرتىۋىلىكلەردىن 500 گە يېقىن كىشى شىرۋىلاغا بېقىندى. يەتتە ئورۇق شىرۋىلار، بۇ ئۇيغۇر قەۋملىرىنى بۆلۈشىۋالدى. قىرغىزلارنىڭ ۋەزىرى ئابۇ 70 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ شىرۋىلانى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. قېپقالغان ئۇيغۇر قېرىن-

داشلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يورۇنلاشتۇردى.

مىلادىنىڭ 866 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى بوقۇ تېكىن بەشبالىق ئەرەپتىن توبۇتلارغا زەربە بېرىپ، بۇلارنىڭ بىرقانچە قەلئەلىرىنى ئىشغال قىلدى. توبۇت سەركەردىسى شاڭكوگىرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلىدىن كېيىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قارلۇقلىرىنىڭ بىر تارمىقى يەرلىك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى سۇلالىسى — قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇردى. (مىلادى 870 - يىلى) دەسلەپتە ئۇلار ئوردا بارىگاھلىرىنى قۇز ئوردىدا قۇردى. كېيىن بالاساغۇن بىلەن قەشقەرنى پايتەخت قىلىپ بېكىتتى. بۇ سۇلالىنى قۇرغۇچى بىلگە كۆل قادىرخان ئىدى. قوش خانلىق تۈزۈمىنى قوللىنىپ، پادىشاھنىڭ چوڭ ۋە كىچىك ئوغۇللىرى سۇلالىنى ئىككىگە بۆلۈپ باشقۇردى.

بىلگە كۆل قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى بازىر چوڭ خان بولۇپ بالاساغۇندا تۇردى. كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق قادىرخان دەسلەپتە تالاستا تۇردى، كېيىن قەشقەرگە كۆچتى. بازىرنىڭ 2 - ئوغلى سۇتۇق ئىدى. ئۇ سامانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى

ئەبۇ ناسىر بىلەن ئۇچرىشىپ ھەممىدىن بۇرۇن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. X ئەسىرنىڭ 20 -، 30 - يىللىرىدا ئوغۇلچاق قادىرخاننى مەغلۇپ قىلدى. قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنى ئابدۇكېرىم سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەپ ئاتىدى (942 — 955).

شاھزادە پان تېكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا شەھەرگە ماكانلاشتى. مىلادى 850 - يىلى پان تېكىن ئۆزىنى قاغان ئېلان قىلىپ تارىختا مەشھۇر بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى (850 — 1250).

بىلگى كۆل قادىرخان قۇرغان قاراخانلار سۇلالىسى خانلىرىنىڭ «قاراخان» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق: مىلادىدىن 500 يىل بۇرۇن 19 ئۇيغۇر قەبىلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان كىشى «قاراخان» دەپ ئاتالغان. تارىختا مەلۇم بولغان ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان خان — بوقا خان بولۇپ، ئالىپ ئەرتوڭا دەپ ئاتالغان. پارسلار بولسا ئافراسىياپ دەپ ئاتىغان. 870 - يىلى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى قەدىمكى بوۋىسىنىڭ نامىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۆز خانلىرىنى ئۇلۇغلاپ «قاراخان» دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىنىڭ 951 - يىلى

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى كېيىنكى جۇ سۇلالىسى

پادىشاھىغا تۇتۇق ئەۋەتىپ، ئېلچىلىرى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. كېيىنكى جۇ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەدبىر قوللىنىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان خەلق ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى كەڭ قويۇۋەتكەن. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئاساسلىقى قاش تېشى، يۇڭ، تېرە، دورا - دەرمەكلىرىنى ئالتۇن - كۈمۈشكە ئالماشتۇرغان.

مىلادىنىڭ 956 - يىلى

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جەسىتى ئاتۇشقا دەپنە قىلىندى. چوڭ ئوغلى بايتاش (مۇسا بىننى ئابدۇكېرىم) خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ ئۆزىنى «ئارسلانخان» دەپ ئاتىدى ۋە قەشقەردە تۇردى. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ 2 - ئوغلى سۇلايمان بالاساغۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ 960 - يىلى

200 مىڭ ئۆيلۈك تۈرك خەلقى ئىسلام دىنىغا كىردى. مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكالىدى.

مىلادىنىڭ 981 - يىلى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشاھى ئۆزىنى شىجۇدىكى جى-

مەن شىر ئارسلانخان دەپ ئاتاپ، موسوۋىنىنى سۇڭ سۇلالىسىغا ئەۋەتتى. سۇڭ سۇلالىسىمۇ، جاۋابەن ۋاڭ يەندى قاتارلىقلارنى قوجۇغا ئەۋەتتى.

مىلادىنىڭ 982 - يىلى

ۋاڭ يەندى بەشبالىقتا ئۇيغۇر خانى بىلەن كۆرۈشتى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تارتۇق تەقدىم قىلدى. 983 - يىلى ۋاڭ يەندى قايتىدىغان چاغدا، ئىدىقۇت پادىشاھى 100 كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنى سۇڭ سۇلالىسىغا ئەۋەتتى.

مىلادىنىڭ 990 - يىلى

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بۇغراخان ھەسەن لەشكەر تارتىپ ئىسپىجاب شەھىرىنى ئالدى.

مىلادىنىڭ 992 - يىلى

بۇغراخان ھەسەن ماۋرا ئۇننەھرگە ھۇجۇم قىلىپ سەمەرقەند بىلەن بۇخارانى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭدىن تارتىپ سامانىلار خانلىقى زەئىپلىشىشكە يۈز تۇتتى.

مىلادىنىڭ 999 - يىلى

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئىلىك ناسىر

سامانىلار خانلىقىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقاتتى.

مىلادىنىڭ 1001 - يىلى

بۇغراخان ھەسەننىڭ ئوغلى قادىرخان يۈسۈپ ئودۇن (خوتەن)نى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئودۇن قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولدى.

مىلادىنىڭ 1005 - يىلى

سامانىلار جەمەتىدىن ئىمىن ئىلى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولدى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. قادىرخان يۈسۈپ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى توغانخان ئەھمەتنى قەشقەردىن قوغلىۋېتىپ ئۆزى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھۆكۈمرانى بولدى. توغانخان ئەھمەت پايتەخت بالاساغۇنغا كۆچۈپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1010 - يىلى

كۇسەن ئۇيغۇر قاغانى لى يەنفۇ، ئەنفۇ تېكىن قاتارلىقلارنى تەيىنلەپ سۇڭ سۇلالىسىغا تارتۇق يوللىدى.

مىلادىنىڭ 1012 — 1013 - يىللىرى

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى توغانخان ئەھمەت يەتتە سۇ رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن 100 مىڭ ئۆيلۈك كۆچمەننى سۇبۇ قەبىلىسىنى قوغلاپ ھەيدىۋېتىپ غەلىبە بىلەن قايتتى.

مىلادىنىڭ 1025 - يىلى

غەزنە خانلىقىنىڭ پادىشاھى مەھمۇت بىلەن قەشقەردىن قادىرخان يۈسۈپ ماۋرا ئۈننەھرى رايونىدا ئىتتىپاق تۈزۈپ، ماۋرا ئۈننەھرىنىڭ ھوقۇقىنى ئېلى تېكىندىن تارتىۋېلىشنى قارار قىلدى.

مىلادىنىڭ 1033 — 1037 - يىللىرى

ئېلى تېكىن ئۆزىنى تاۋغاچ بۇغراخان دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 1040 — 1041 - يىللىرى

ئارسلانخان ئىلىك ناسىرنىڭ 2 - ئوغلى بىل تېكىن ئىبراھىم بۇخارانى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلىپ پۈتۈنلەي مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانىلار سۇلالىسى شەكىللەندى. ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى جايلار ماۋرا ئۈننەھرى رايونى،

پەرغانە ۋادىسىنىڭ غەربىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، خوجەند دەرياسى ئارقىلىق شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن چېگرىلاندى. سەمەرقەند پايتەخت، بۇخارا ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە دىنىي مەركەز بولدى.

مىلادىنىڭ 1043 — 1044 - يىللىرى

شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسى خان جەمەتى قۇرۇلتىيى ئېچىپ، ئۆزلىرىگە قاراشلىق يەرلەرنى ئايرىۋېلىشتى. شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ زېمىنى يەتتە سۇ رايونى، ئىلى ۋادىسى، قەشقەر، خوتەن، پەرغانە رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئۇنىڭ شەرقىي چېگرىسى كۇچارنىڭ غەربىگە قەدەر يېتىپ باردى. پايتەختى بالاساغۇن بىلەن قەشقەر ئىدى. قەشقەر «خان شەھرى» دەپمۇ ئاتىلىپ، سۇلالىنىڭ سىياسىي، مەدەنىي، دىنىي مەركىزىگە ئايلاندى. بۇرقار بىلەن بالاساغۇن ئارىلىقىدىكى كۆچمەنچى تۈرك چارۋىچىلاردىن 10 مىڭ ئۆيلۈك كىشى ئىسلام دىنىغا كىردى. لېكىن توبۇتلاردىن كەلگەن زور تۈركۈمدىكى تۈركلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلدى. بۇنىڭغا شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ئارسلانخان سۇلايمان يول قويدى.

مىلادىنىڭ 1056 — 1060 - يىللىرى

شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئارس-

لانخان سۇلايمان بىلەن بۇغراخان مۇھەممەت ئۇرۇشتى. بۇغراخان مۇھەممەت سۇلالىنىڭ سۇلتانى بولدى. 1058 - يىلى ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشى بولدى. بۇغراخان مۇھەممەتنىڭ ئورنىغا كىچىك ئوغلى ۋارىسلىق قىلدى. غەربىي قىسىم قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تاۋغاچ خانى ئىبراھىم پەرغانە رايونىنى تارتىۋالدى ۋە پۇل ئىسلاھاتى ئېلىپ باردى.

مىلادىنىڭ 1069 — 1070 - يىللىرى

بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يېزىپ چىقتى.

مىلادىنىڭ 1072 — 1074 - يىللىرى

قەشقەرلىق مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىپ چىقتى.

مىلادىنىڭ 1124 — 1134 - يىللىرى

لياۋ سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ياللۇغ تاشىن، لياۋ سۇلالىسىنىڭ تىيەنزو پادىشاھى بىلەن چىقىشالماي، ئۆزى ئايرىم خانلىق تىكلىدى.

1130 - يىلى ئادەملىرىنى باشلاپ غەربكە كۆچتى. يولدا كېتىۋېتىپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر رايونىدىن

ئۆتكەندە، ئىدىقۇت پادىشاھى ئۇنى كۈتۈۋالدى. 1132 - يىلى ئۇ پادىشاھ ئاتىلىپ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى قۇردى ۋە قارا كىدان (قارا خىتاي) دەپمۇ ئاتالدى. 1134 - يىلى قۇز ئوردو (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ توقماق دېگەن يېرىنىڭ شەرقىدە) دېگەن جاينى پايتەخت قىلدى.

شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى ئىبراھىمخان قارلۇق ۋە سوغدىيانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ قالغاندا غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن ياردەم سورىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى يەتتە سۇ رايونىنى ئىشغال قىلىپ، ئىبراھىمخاننىڭ ئۇنۋانىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭغا «تۈركمەن ئېلىك» ئۇنۋانىنى بەردى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەرلەر غەربىي لياۋغا بېقىندى خانلىق بولۇپ قالدى.

مىلادىنىڭ 1141 - يىلى

غەربىي لياۋ لەشكەرلىرى سەمەرقەندنىڭ شىمالىدىكى كاتۋان يايلىقىدا سالجۇقىلارنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشتى. سالجۇقىلارنىڭ لەشكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. ماۋرا ئۈننەھرى رايونى غەربىي لياۋنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانىلار سۇلالىسى غەربىي لياۋغا قارام بولۇپ قالدى.

مىلادىنىڭ 1211 - يىلى

نايمانلار خانى كۈچلۈك گورخان غەربىي لياۋ پادىشاھى چورۇقنىڭ خانلىق ئورنىنى تارتىۋالدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مۇنقەرز بولدى.

شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى مۇھەممەت بىننى يۈسۈپنى قەشقەر ئاقسۆڭەكلىرى ئۆلتۈرەۋەتتى. شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسى مۇنقەرز بولدى. قوچۇ ئىدىقۇتى كرولىن دەرياسى ۋادىسىغا بېرىپ، چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلىپ، ھەققانىيى، كىرامىلىق، ئالتۇن مەلىك ئۇنۋانىغا ئىگە بولدى.

مىلادىنىڭ 1212 - يىلى

خارەزىم شاھى مۇھەممەت بىننى مەسئۇد سەمەرقەندنى ئىشغال قىلىپ، غەربىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى ئوسمان بىننى ئىبراھىمنى ئۆلتۈردى. غەربىي قاراخانىلار سۇلالىسى مۇنقەرز بولدى.

مىلادىنىڭ 1219 - يىلى

چىڭگىزخان لەشكەر تارتىپ چىقىپ غەربكە يۈرۈش قىلدى. قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇتى تۈمەنىنىڭ لەشكەر بىلەن چىڭگىزخانغا قوشۇلدى.

مىلادىنىڭ 1225 - يىلى

چىڭگىزخان ئۆزى بويسۇندۇرغان جايلارنى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. 2 - ئوغلى چاغاتايغا ۋە 3 - ئوغلى ئوگدايغا غەربتىكى كەڭ زېمىننى بەردى.

قوچۇ ئىدىقۇتى موڭغۇللارغا ھەممىدىن بۇرۇن قارام بولدى. شۇڭا قوچۇ رايونى يەنىلا ئۆزىنىڭ قارمىقىدا بولۇۋەردى.

مىلادىنىڭ 1251 - يىلى

موڭغۇللار بەشبالىق قاتارلىق جايلاردا ئۆلكە دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلىپ، غەربىي رايوننىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارنى تەيىنلىدى. بۇ تارىختا غەربىي رايون بويىچە ھەممىدىن ئەۋزەل تەسىس قىلىنغان ئۆلكە ۋازارىتى ئىدى.

مىلادىنىڭ 1274 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى ئودۇن، يەكەنلەردە 13 سۇلۇق ئۆتەڭ قۇردى ۋە خوتەن قاش تېشى ئىشچىلىرىنى ھاشاغا تۇتۇشنى كەچۈرۈم قىلدى.

مىلادىنىڭ 1275 - يىلى

چاغاتاينىڭ نەۋرىسى دۇۋا قاتارلىقلار 12 تۈمەن،

كىشىلىك لەشكەر تارتىپ چىقىپ، قوجۇنى ئالتە ئايغىچە مۇھاسىرە قىلىۋالدى. مۇھاسىرە تۈگىگەندىن كېيىن ئىدىقۇت قوجۇنىڭ جەنۇبىدىكى قومۇلدا بوز يەر ئاچتى.

مىلادىنىڭ 1280 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى بەشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قۇردى. ئۇنىڭ ئورنى بەشبالىقتا بولۇپ، ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇردى. شۇنداقلا ئۇيغۇرلار رايونىدا قەغەز پۇل باشقۇرۇش مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. كېيىن قەغەز پۇل خەزىنىسىمۇ تەسىس قىلىنىپ، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قەغەز پۇلى — جوڭتوڭ پۇلى بىلەن جىيۈەن پۇلى تارقىتىلدى.

مىلادىنىڭ 1281 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سەنشىنىڭ تەيخالىڭ دېگەن يېرى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شوشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى) دىن تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى بەشبالىققا قەدەر 30 ئۆتەڭ قۇرۇپ، ياقا جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش، ھەربىي، مەمۇرىي پەرمانلارنى يەتكۈزۈش ۋە ترانسپورت تەمىناتى ئۈچۈن ئوڭايلىق ياراتتى.

مىلادىنىڭ 1283 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەشبالىق، قوجۇلاردا جارچى سىلاۋچى مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇردى.

مىلادىنىڭ 1286 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەشبالىقتا ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. بۇ ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسى بولسىمۇ، يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇردى. شۇنىڭ بىلەن چېگرىدا تۇرۇشلۇق لەشكەرلەرنىڭ ئوزۇق - تۈلۈك مەسىلىسىمۇ ھەل بولدى.

مىلادىنىڭ 1295 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەشبالىقتا قورۇقچى ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى تەشكىل قىلدى.

مىلادىنىڭ 1324 — 1328 - يىللىرى

ئۇيغۇرلار زېمىنىغا كېيىنكى چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ 1346 - يىلى

موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن دوغلات قەبىلىسىنىڭ

باشلىقى پىداجى چاغاتاي جەمەتىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرنى خانلىققا كۆتۈردى (ئاقسۇدا).

مىلادىنىڭ 1370 - يىلى

چاغاتاي خانلىقى مۇنقەرز بولدى.

مىلادىنىڭ 1383 - يىلى

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغلى قىدىر خوجا بەشبالىقنىڭ چاغاتاي خانلىقىغا كۆتۈرۈلدى.

مىلادىنىڭ 1391 - يىلى

قىدىر خوجا ئەلچى تەيىنلەپ مىڭ سۇلالىسىغا تارتۇق ئەۋەتتى. مىڭ سۇلالىسى پادىشاھىمۇ ئەلچى تەيىنلەپ قىدىر خوجىغا نامە يوللاپ مىڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىنى ئىزاھلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاكى مىڭ سۇلالىسىنىڭ يوقلار يىلىغا قەدەر قىدىر خوجا ھەر يىلى دېگۈدەك مىڭ سۇلالىسىغا تارتۇق ئەۋەتىپ تۇردى.

مىلادىنىڭ 1403 - يىلى

قۇمۇل ۋاڭى ئۇقغۇ تۆمۈر مىڭ سۇلالىسىغا ئەل-

چى ئەۋەتىپ 4700 ئات تارتۇق قىلدى. مىڭ سۇلالىسى جاۋابەن پۇل قايتۇردى. تارتۇق قىلىنغان ئاتلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى — چېگرا قوغدىغۇچى ئاتلىق ئەسكەرلەرگە تارقىتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 1404 - يىلى

مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇل ۋاڭى ئۇقغۇ تۆمۈرنى ساداقەتلىك، ئىتائەتمەن دەپ ئاتىدى ھەم ئالتۇن مۆھۈر ئىنئام قىلدى.

مىلادىنىڭ 1406 - يىلى

مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇل ئايمىقىنى تەسىس قىلدى ۋە ئەمىر، مىڭ بېشى، يۈز بېشى، دورغاپ، جىشەن قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ، ئايماقنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى. خوتەن ۋاڭى دارۋايبو تىكىن مىڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ قاش تېشى تارتۇق قىلدى. تۇرپاننىڭ تۈمەن بېشى سەيىسىن تۆمۈرمۇ مىڭ سۇلالىسىغا ئەلچە ئەۋەتىپ قاش تېشى تەقدىم قىلدى.

مىلادىنىڭ 1408 - يىلى

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىر ئەلچىسى بادەن، لىتا

قاتارلىقلار سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى.

مىلادىنىڭ 1416 - يىلى

بەشبالىق خانى مەھمۇت ئۆلگەندە مىڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ خەۋەر قىلدى. مىڭ سۇلالىسى مەھمۇتقا ماتەم بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتتى ۋە ئۇنىڭ جىيەنىنى نەخشى جاھان ۋاڭ دەپ ئاتاپ، گۈللۈك دۇردۇن، ئوقيا، قىلىچ، ساۋۇت تەقدىم قىلدى.

مىلادىنىڭ 1418 - يىلى

نەخشى جاھاننى ئىنىسى ئۇۋەيسخان ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇۋەيسخان لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلدى ۋە ئۆزىنى ئېل بالى دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 1429 - يىلى

ئېل بالىنىڭ ئورنىغا ئىسەن بۇقاخان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنى دوغلات قەبىلىسى ھۆدەيدانىڭ جەمەتلىرى بىر - بىرلەپ ئىگىلىۋېلىپ، ئۆزئارا بىر - بىرىگە قارام بولمىغان

بىر مۇنچە رايونلارنى شەكىللەندۈردى. بۇنداق جايلار 70 — 80 گە يەتتى.

مىلادىنىڭ 1439 - يىلى

غەربىي قىسىمدىكى موڭغۇللارنىڭ ۋالا قەبىلىسى مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ تەدرىجىي كۈچەيدى. تەسىر كۈچى شىنجاڭنىڭ شىمالىغا قەدەر كېڭەيدى. ئۇلارنىڭ خانى ئىسەن بۇ قاتەيدىشى - خۇەي ۋاڭ دەپ ئاتالدى. ئۇ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭى بىلەن ۋاڭنىڭ ئانىسىنى تۇتۇۋېلىپ قايتىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1473 - يىلى

تۇرپاننىڭ سۇلتانى ئىلى، قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئانىسىنى ۋە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئالتۇن تامغىسىنى بۇلاپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1486 - يىلى

مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلنىڭ ئۇيغۇر دۇدۇسى خەنشىننى ساداقەتلىك ئىتائەتمەن ۋاڭ دەپ ئاتىدى. تۇرپان سۇلتانى ئىلى ئۆلدى. ئۇنىڭ 2 - ئوغلى ئەخمەت خەنشىننى ئۆلتۈرۈپ قۇمۇلنى يەنە بىر

قېتىم ئىشغال قىلدى.

مىلادىنىڭ 1493 - يىلى

ئەخمەت قۇمۇلنى 3 - قېتىم ئىشغال قىلىپ، قۇ-
مۇل ۋاڭى شانبانى تۇتۇپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1497 - يىلى

ئەخمەت شانبانى قايتۇرۇپ بەردى. مىڭ سۇلالىسى
تۇرپان رايونى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى يەنە
ئەسلىگە كەلتۈردى.

مىلادىنىڭ 1504 - يىلى

ئەخمەت ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى مەنسۇر كۆتۈرۈلدى.
ئۇ ئۆزىنىڭ بىر تۇغقانلىرىغا ئۆچمەنلىك قىلى-
غانلىقتىن، ئىنىسى سىيدخان ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ
كەتتى.

مىلادىنىڭ 1514 - يىلى

سىيدخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن بىر قىسىم لەشكەر-
لەرنى باشلاپ قەشقەرگە باستۇرۇپ كەلدى ۋە شۇ چاغدا
قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان
ئابابەكرىنى مەغلۇپ قىلىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن،

خوتەن قاتارلىق جايلارنى قولغا كەلتۈردى. دەسلەپتە
قەشقەرنى، ئۇزاق ئۆتمەي يەكەننى پايتەخت قىلدى.
ئابابەكرىنىڭ بۇ رايوندىكى 48 يىللىق زوراۋان
ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى.
سىيدخان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ
ھۆكۈمرانى بولدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ تەسىر كۈچى
شىمالىي شىنجاڭغا قەدەر كېڭىيىپ، تارىختا يەكەن
خانلىقى ياكى سەئىدىيە خانلىقى دەپ ئاتالدى.

مىلادىنىڭ 1533 - يىلى

سىيدخان شىزاڭغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە
ئۆتەك ئېلىپ كېتىپ ۋاپات بولدى. ئورنىغا چوڭ
ئوغلى ئابدۇرىشىدخان ۋارىسلىق قىلدى. پايتەخت
يەنە يەكەن بولدى.
مىلادىنىڭ 1570 - يىلى رەشىدخان ۋاپات
بولدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ھەرقايسىسى بىر قىسىمدىن
يەرنى ئىگىلىۋېلىپ ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتى.

مىلادىنىڭ 1646 - يىلى

تۇرپان، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار-
دىكى خان، پادىشاھلار چىڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ
نامە يوللاپ تارتۇق قىلدى.

مىلادىنىڭ 1680 - يىلى

XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان خوجىلار «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» ياكى «ئاق تاقىيە»، «قارا تاقىيە» دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئۆزئارا ھوقۇق مەنپەئەت تالاشتى.

XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشتى. يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئىسمايىلخان قارا تاغلىقلارنى قوللاپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ خوجىسى ئاپئاق خوجىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئاپئاق خوجا دالاي لاما ۋە جۇڭغارلارنىڭ خانى غالدان بىلەن كۆرۈشۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەئىدىيە دۆلىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەربىي ياردەم سورىدى. شۇ يىلى (1678 - يىل) غالدان قوشۇپ بەرگەن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئاپئاق خوجا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قورچاق خانى بولدى. بۇ قورچاق خانلىق ھەر يىلى جۇڭغارلارغا 100 مىڭ سەر كۈمۈش خىراج، 100 مىڭ ئۇلاغ ماتا، چەكمەن تۆلىدى

مىلادىنىڭ 1696 - يىلى

جۇڭغارلارنىڭ خانى غالدان خان ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا چىۋاڭ ئاراپتان ۋارىسلىق قىلدى. جەنۇبىي

شىنجاڭدىكىلەر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى.

مىلادىنىڭ 1700 - يىلى

چىۋاڭ ئاراپتان لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتا بويسۇندۇردى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئاق تاغلىقلارنىڭ قولىدىن قارا تاغلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. جۇڭغار خانى چىۋاڭ ئاراپتان قارا تاغلىقلارنىڭ ئاقساقىلى دانىيال خوجىنى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خانى قىلىپ تەيىنلەپ، ھەر يىلى جۇڭغارلارغا ئون تۈمەن كۈمۈش پۇل ئۆلپان تاپشۇرۇشنى بەلگىلەپ ئىلىغا قايتىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1755 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغار خانلىقىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ 70 نەچچە يىللىق ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى.

مىلادىنىڭ 1759 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لەشكەر تارتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجا (بۇرھانىددىن

خوجا ۋە خوجا جاھان) لارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ شىنجاڭ رايونىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈردى.

مىلادىنىڭ 1762 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا قارىتا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلدى.

جاڭجۈن مەھكىمىسى ئىلىدىكى كۈرەدە تۇردى. ئۇنىڭ قارمىقىدا، مەسلىھەتچى ئامبال، دوتۇڭ، ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال، لەشكەر بېشى ئامباللار بېكىتىلدى.

ئۇيغۇرلار رايونىدىكى بەگلەرنىڭ نەسەب بويىچە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، بەگلەرنىڭ ھوقۇقىنى چەكلىدى ۋە تارقاقلاشتۇردى.

مىلادىنىڭ 1765 - يىلى

ئۇچتۇرپان ئۇيغۇرلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا، يەرلىك فېئوداللارنىڭ ئېزىشىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۇچتۇرپاننى ئازاد قىلدى، قوزغىلاڭ يېرىم يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قەش-

قەر، ئاقسۇ ۋە شىمالىي شىنجاڭدىن ئەسكەر يۆتكەپ بۇ قوزغىلاڭنى باستۇردى.

مىلادىنىڭ 1815 - يىلى

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى زىياۋىدىننىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ ۋەقە چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا يېزىلغان كىتابلاردا «زىياۋىدىن ۋەقەسى» دەپ ئاتالدى.

مىلادىنىڭ 1822 — 1828 - يىللىرى

بۇرھانىدىن خوجىنىڭ نەۋرىسى جاھانگىر خوجا جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭىغا باشچىلىق قىلدى.

1826 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لەشكەر يۆتكەپ چىقىپ ئۇلارنى باستۇردى. 1828 - يىلى جاھانگىر خوجىنى ئەسىر ئېلىپ، بېيجىڭغا باردى ۋە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى.

مىلادىنىڭ 1848 - يىلى

جاھانگىر خوجىنىڭ جىيەنى مۇھەممەت ئىمىن

(كاتتا خوجا) بىلەن ۋەلى خان قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجا قوقەندىن لەشكەر تارتىپ كېلىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەسكەر يۆتكەپ چىقىپ ئۇلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئېغىر قىرغىنچىلىق يۈز بەردى. خەلق بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىدى.

مىلادىنىڭ 1857 - يىلى

ۋەلى خان تۆرە يەنە بىر قېتىم توپىلاڭ كۆتۈردى. بۇ، بىرقانچە قېتىملىق خوجىلار توپىلىڭىنىڭ كېڭەيمىشى ئىدى. توپىلاڭ تۆت ئاي داۋاملاشتى. چىڭ سۇلالىسى توپىلاڭنى ئاخىر تىنچىتتى. ئۇزاق ئۆتمەي كۇچاردىكى ئۇيغۇرلار ئېغىر ئالۋاڭ - ياساققا، خورلۇققا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭ قاتتىق باستۇرۇلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراتقان سىياسىتىدە بىرئاز يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

مىلادىنىڭ 1864 - يىلى

كۇچاردىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقلىرى ئالۋاڭ - ياساق، خورلۇق، زۇلۇم، ستەمگە قارشى ئومۇميۈزلۈك قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭ يالقۇنى تەڭرىتېغىنىڭ

جەنۇب ۋە شىمالىدىكى رايونلارغا كېڭىيىپ، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى زور كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى بولۇپ شەكىللەندى.

مىلادىنىڭ 1865 - يىلى

قوزغىلاڭ نەتىجىسىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان بەش ھاكىمىيەت شەكىللەندى. ئۈرۈمچىدە خۇيزۇ تودىلىن ھاكىمىيىتى، كۇچاردا راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتى، قەشقەردە سىدىق بەگ، جىڭ شاڭىنىڭ (خۇيزۇ) ھاكىمىيىتى، خوتەندە ھەبىبۇللا ھاجى ھاكىمىيىتى، ئىلىدا مىزامىزات ھاكىمىيىتى مەيدانغا كەلدى.

قەشقەردىكى سىدىق بەگ بىلەن جىڭ شاڭىنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن قوقەند خاندانلىقىدىن ياردەم سورىدى. قوقەند خاندانلىقى جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇك (ئۇلۇغ خوجا) خوجا بىلەن قوقەندنىڭ قۇر بېشى ياقۇپ بەگنى لەشكەر بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتتى.

مىلادىنىڭ 1865 — 1867 - يىللىرى

ياقۇپ بەگ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، كورلا قاتارلىق جايلارنى ئىشغال

قىلىپ، ئۆزىنى «بەدۆلەت» دەپ ئاتاپ قەشقەردە يەتتە شەھەر خانلىقىنى قۇردى.

مىلادىنىڭ 1870 - يىلى

ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرپان، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. شىمالىي شىنجاڭدا ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى ماناسقا قەدەر كېڭەيدى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە بىر قىسىم شىمالىي شىنجاڭ رايونلىرى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

مىلادىنىڭ 1875 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن، زوزۇڭتاڭنى چىنچەي داچىن ھەم شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار دوبەنى قىلىپ تەيىنلىدى.

مىلادىنىڭ 1876 - يىلى

زوزۇڭتاڭ قوماندانلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ، ياقۇپ بەگكە ھۇجۇم قىلدى. فۇكاڭ، گۇمىدى، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، داۋاملىق جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىدى.

مىلادىنىڭ 1877 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تۇرپان، توقسۇن، داۋانچىڭ قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. ياقۇپ بەگ كورلىدا باشقىلار تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى.

چىڭ ئەسكەرلىرى داۋاملىق ئىلگىرىلەپ كورلا، كۇچار، باي، ئاقسۇلارغا كىردى. ياقۇپ بەگ 14 يىل ئىشغال قىلىپ ياتقان قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەنلەرنىمۇ ئىشغال قىلدى. ياقۇپ بەگكە قارشى ئۇرۇش بىر يېرىم يىل داۋام قىلىپ 1878 - يىلى 1 - ئايدا غەلىبە بىلەن ئاخىرلاشتى.

مىلادىنىڭ 1884 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى مەمۇرىي ئۆلكىگە ئۆزگەرتىشنى تەستىقلاپ، لىيۇ جىنتاڭنى پاششاپ بەگلىككە، خې گۇڭتاۋنى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ئامباللىقىغا تەيىنلىدى. 1885 - يىلى لىيۇ جىنتاڭ قاتارلىقلار ئارقا - ئارقىدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشتى.

مىلادىنىڭ 1911 - يىلى

جۇڭگودا سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان شىنخەي

ئىنقىلابى پارتلىدى. ليۇ شەنجۇن باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار ئۈرۈمچىدە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭغا «گېلاۋخۇي» جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرىدىن 100 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى.

مىلادىنىڭ 1912 - يىلى

ياڭ زەشۇي قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار ئىلىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئىلى چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرۇۋاتقان چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنى تېزلا تارمار قىلىپ ئىلىنى ئىشغال قىلدى. ئىلى جاڭجۈنى ئۆلتۈرۈلدى. ئۇيغۇر، خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، زاڭزۇلاردىن ئىبارەت «بەش مىللەتنىڭ ئورتاق ئىلگىرىلەش جەمئىيىتى» ۋە «يېڭى ئىلى چوڭ دۇدۇ مەھكىمىسى» قۇرۇلدى. ئىلى ئىنقىلابچىلىرى قوشۇنى شەرققە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، جىڭ ناھىيىسىدە چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنى تارمار قىلدى. شىنجاڭنىڭ پاششەپ بېگى يۈەن داخۇا جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى. شىنجاڭنىڭ ئەدلىيە ئامبىلى قوشۇمچە ئۈرۈمچىنىڭ ۋالىسى ياڭ زىڭشىن دۇدۇلىققا تەيىنلەندى.

شۇ يىلى قۇمۇلدا تۆمۈر خەلپە، خوجا نىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى دېھقانلار، ياڭ زىڭشىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. خوتەن-

نىڭ چىرىيە ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چاررۇسىيىنىڭ ئاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىگە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۆرىشى يەنى «چىرا ۋەقەسى» پارتلىدى.

مىلادىنىڭ 1928 - يىلى

بىر قەدەر ئىلغار ئىدىيىگە ئىگە بولغان، كونا سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان فەن ياۋنەن باشچىلىقىدىكى بەزى ياش ئەمەلدارلار 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، ياڭ زىڭشىننى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقە شىنجاڭدا «7 - ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دەپ ئاتالدى. سىياسىي ئۆزگىرىش تېزلا بېسىقتۇرۇلدى. شىنجاڭ مەمۇرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ سابىق نازىرى جىن شۇرېن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى.

مىلادىنىڭ 1931 - يىلى

قۇمۇلدا خوجا نىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى پارتلىدى. گەنسۇدىكى خۇيزۇ ماجۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىپ جىن شۇرېن قىسىملىرىغا زەربە بەردى. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ قوزغىلاڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قەدەر كېڭەيدى.

مىلادىنىڭ 1933 - يىلى

4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جىنشۇرېن ھۆكۈمىتىدىكى ياش ئەمەلدار تاۋمىڭيۇ، ئۈرۈمچىنى مۇداپىئە قىلىشۋاتقان ئاق ئورۇس سالداتلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ھەربىي ئۆزگىرىش قىلىپ جىنشۇرېننى ھەيدىۋېتىپ، ليۇۋىنلۇڭنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، شىڭ شىسەينى چېگرا مۇداپىئە دوبەنى قىلىپ تەيىنلىدى.

شۇ يىلى 11 - ئايدا قەشقەردە سابىت دامولla «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقىنى جاكالىدى. ئەمما جۇڭگودىن ئايرىلىش مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىدى.

مىلادىنىڭ 1935 - يىلى

مۇشۇ يىلى 6 - ئايدا يوشوسۇڭ (ئىسمىنى ۋاڭشۇيىڭ دەپ ئۆزگەرتكەن) قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭغا كېلىپ، تەشۋىق قىلىش، تەشكىللەش خىزمەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ كومپارتىيىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتتى.

شىڭ شىسەي ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن سىياسىي جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كومپارتىيىنى ھىمايە قىلىش پوزىتسىيىسىنى بىلدۈردى. ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ

تۈرتكىسى ۋە تەسىرى ئاستىدا، «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش»، «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش»، «مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش»، «پاراخورلۇقنى يوقىتىش»، «تىنچلىقنى ساقلاش»، «شىنجاڭنى ئىسلاھ ۋە تەمىر قىلىش» دېگەن ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى تۈزدى.

مىلادىنىڭ 1937 - يىلى

9 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۈرۈمچىدە 9 - يولىنىش ئارمىيىسىنىڭ ئىش باشقارمىسىنى قۇردى. بۇ باشقارما دەسلەپ قۇرۇلغاندا چېن يۈن (ئىسمىنى سى پىڭ دەپ ئۆزگەرتكەن) مەسئۇل بولغان ئىدى. كېيىن دېڭفا، چېن تەنچيۇلەر ئىلگىرى - ئاخىر مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدى.

مىلادىنىڭ 1938 — 1939 - يىللىرى

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلو قاتارلىق يولداشلارنى شىنجاڭدا ئىشلەشكە ئەۋەتتى. ئۇلار پارتىيىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش توغرىسىدىكى ئون چوڭ پروگراممىسىغا ئاساسەن ھەرقايسى تارماقلاردا نۇرغۇن پايدىلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ را-

ۋاجىنى ئىلگىرى سۈردى.

مىلادىنىڭ 1942 - يىلى

شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل قىياپىتىنى ئاشكارىلىدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا چىڭ تيەنجۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلارنى قولغا ئالدى ۋە 150 نەپەر كىشىنى نەزەربەنت قىلىپ، كېيىن ئۇلارنى تۈرمىگە قامىدى.

مىلادىنىڭ 1943 - يىلى

چىڭ تيەنچۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق كوممۇنىستلار شىڭ شىسەي تەرىپىدىن مەخپىي ئۆلتۈرۈلدى.

مىلادىنىڭ 1944 - يىلى

شىڭ شىسەي، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ۋازارىتىنىڭ ۋازىرلىقىغا تەيىنلىنىپ، شىنجاڭدىن كەتتى. شۇ يىلى 9 - ئايدا نىلقا ناھىيىسىنىڭ خەلقى ئات تەقدىم قىلىشقا قارشى تۇرۇپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 11 - ئايدا غۇلجا خەلقىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غۇلجىنى ئىشغال قىلىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇردى. بۇ جۇڭگو

خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى ئىدى.

قوزغىلاڭ ناھايىتى تېزلا ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتكە كېڭەيدى ۋە «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» دەپ ئاتالدى.

مىلادىنىڭ 1946 - يىلى

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى 1945 - يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. 1946 - يىل 6 - ئايدا تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىنىپ، شىنجاڭدا مىللىي بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. مەسئۇد سەبۇرى ئۆلكە رەئىسى، ئەخمەتجان ئەپەندىم ئۆلكىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف باش كاتىپ بولدى.

مىلادى 1947 - يىلى

مۇشۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى «25 - فېۋرال» ئەكسىلئىنقىلابىي ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ، «تىنچلىق» بىتىمىنى بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا يىرتىپ تاشلىدى ۋە بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى ئىلىغا قايتىپ كەتتى. 5 - ئايدا مەسئۇد سەبۇرى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولدى.

مىلادىنىڭ 1949 - يىلى

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى. بۇرھان شەھىدى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولدى. 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئاباسوف، ئىسھاقبېك، دەلىلقان سۇگۇر باييوف ۋە لوجىزلار جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە قاتنىشىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا ۋەقەگە ئۇچراپ مىللەتنىڭ ئازادلىق ۋە خەلق دېموكراتىيە ئىنقىلابى ئىشلىرى يولىدا — دۆلەت قۇرۇش يولىدا شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى.

شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - 26 - كۈنلىرى تاۋسىيۈ، بۇرھان شەھىدىلەر تېلېگرامما يوللاپ ھەقىقەتكە قايتتى. 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭ، باش قوماندان جۇدېلار تېلېگرامما يوللاپ ھال سوراپ رىغبەتلەندۈردى. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازادلىققا ئېرىشتى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئېچىلدى. 1949 - يىل 10 - ئايدىن 1951 - يىل 1 - ئايغىچە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىش ۋەزىپىسىنى غەلىبىلىك ئورۇنلىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيىسى ئورۇمچىگە يېتىپ كېلىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن ئۇچراشتى ۋە بۇ ئارمىيە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - كورپۇسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

مىلادىنىڭ 1955 - يىلى

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقى رەسمىي جاكارلاندى. دوڭبىۋو جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىغا، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭغا ۋاكالىتەن يىغىنغا كېلىپ تەبرىكلىدى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

«خەن» نامە — سى ماچەن
شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تارىخى — لى يەنشۇ
تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى — ليۇ شۇ قاتارلىقلار
تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى — " " "
سۇڭ تارىخى — توتو
لياۋ تارىخى — تۇتۇ
ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۈرنەكلىرى — سىماگۇاڭ
غەربكە ساياھەت خاتىرىسى — ياللۇغ چۇسەن
غەربىي يۇرتتىكى يات ئەللەرنىڭ نەسەبنامىسى — چېن جىڭ

قۇمۇل پادىشاھلىقىنىڭ گۇللىنىشى ياڭ يىكوي
جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرى پوخىلىڭ
قاتارلىقلار
ئۇيغۇرلار رايونىنى تىنچىتىش، } ماچىڭيوڭ
ئاسىلارچە مەتلىرىنى قولغا چۈشۈرۈش }
شەنشى، گەنسۇ، نىڭشادىكى }
مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنچىتىش } لى جى
تەدبىرلىرى }
ئۇيغۇرلارنى تىنچىتىش تەپسىراتى ياڭ يوشو
شىنجاڭنى تىنجىتىش خاتىرىلىرى ۋې گۇاڭتاۋ
غەربىي يونغا ئاتلىق تاشقى }
ئالاقە ئىشلىرىنىڭ بايانى } چوڭ يوڭ
چېگرا قوغداش توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرە يى چاڭ
ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ قائىدە-نىزاملىرى توجىڭ
غەربىي رايوننىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى
پوخىڭ
غەربىي رايوندا كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرىمدىن
خاتىرە چۈن يۈەن
ئۇيغۇرلار رايونى ھەققىدە ئومۇمىي تەپسىرات
خى نىڭ
شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە سۇڭ جۈن
ئۇيغۇرلار ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ توپ-
لىمى فىڭ جانىڭ، جىڭ سولو
ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات لىيو يىتاڭ
ئۇيغۇرلار تارىخى لى پۇتۇڭ

شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى شىنجاڭ تارىخ
تەتقىقات ئورنى
قاراخانىلار سۇلالىسى تارىخى ۋې لياڭتاۋ
ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە تارىخى
ھۆججەتلىرى توغرىسىدا گىڭ شىمىن
«قۇتادغۇ بىلىك» يۈسۈپ خاس ھاجىپ
«دىۋان لۇغەتىت تۈرك» مەھمۇت قەشقەرى
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخى لى گوڭشاڭ
جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتلارنى باشقۇرۇش تارىخى
زىڭ ۋېنوۋ
چار روسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا
رايونلىرىغا
تاجاۋۇز قىلىش تارىخى (مەزكۇر تېمىنى يېزىش
گۇرۇپپىسى)
شىنجاڭدا ئۆتكەن 50 يىلىم بۇرھان شەھىدى
شىنجاڭنىڭ بوران-چاپقۇنلۇق 70 يىلى
جاڭ داچۈن
شىنخەي ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەسلىمىلەر
(مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش)
شىنجاڭ تارىخى توغرىسىدا ئىلمىي ماقالىلەر
توپلىمى
ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار
تارىخى ھەمدىيە موللا مۇسا سايرامى
ئوغۇزنامە توغرىسىدا پارچىلار

«تارىخىي مۇسىقىيۇن» مۇللا ئىسمەتۇللا مۇللا نىمەتۇللا مۇجىزى

«ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخى» لى گوڭشاڭ

«شىنجاڭنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق 70 يىلى» جاڭ داجۇن

«شىنجاڭ تارىخى توغرىسىدا ئىلمىي ماقالىلەر»

«ئۈچ ۋىلايەت توغرىسىدا بايانلار»

«تارىخىي خەمسە» (شەرقىنىڭ بەش تارىخى) قۇربان غالى ۋەلىد

«بۈيۈك تارىخىي ئومۇمى» (4 - جىلىد ئەخمەن رەپىق)

ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن ۋەقەلەر يىلنامىلىرىدىكى ئاتالغۇلارغا ئىزاھات

سوغدىلار (سوغدەكلەر)

① كەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ئەسىردىن قاراخانىلار دەۋرىگىچە ئامۇ، سىر، زەرەپشان دەريا بويلىرىدا ياشىغان پارسلارنىڭ بىر تارماق قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلار ئۇزاق مۇددەت يەرلىك خەلقلەرنىڭ (مىللەتلەرنىڭ) تەسىرىگە ئۇچراپ، بارا - بارا تۈركلىشىپ كەتكەن. شۇڭلاشقا بەزى ئالىملار، بۇلارنى تۈرك ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتايدۇ. بۇلار قەدىمكى كارۋان يولى (يىپەك يولى) سودىسىدا ئالاھىدە رول ئويناپ كەلگەن خەلق ئىدى. موڭغۇل يايلىقى، شىنجاڭ، ھىندى دەريا ۋادىلىرىدا سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

مەھمۇت قەشقەرى بۇلارنى بۇخارا بىلەن سەمەرقەند ئارىسىدا ياشىغۇچى تۈركلەشكەن بىر قەۋم دەپ ئىزاھلىغان.

② كاۋكاز ۋە دون دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقى-
مىدا ياشىغۇچى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ نامىمۇ ئەينى
زاماندا سوغدىلار دەپ ئاتالغان.

تۈركىستان

تارىخى، جۇغراپىيىۋى ئاتالغۇ، ئادەتتە ماۋرە-
ئۇننەھرنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ. كەڭ
مەنىدە ھازىرقى ئۆزبېكىستان، شەرقىي جەنۇبىي قازا-
قىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان، تۈركمەنىستاننىڭ
بىر قىسىم جايلىرى، شىنجاڭ ھەم موڭغۇلىيىنىڭ
بىر قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ نام
«تۈركلەر ماكانى» دېگەن بولىدۇ. تار مەنىدە سو-
ۋېت ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

تورانلار

قەدىمكى غەربىي رايوندىكى قەبىلە – قەۋم
نامى. مىلادىدىن بۇرۇنقى دەۋردىكى تۈركىي مىللەت-
لەرنىڭ پارىسچە ئاتىلىشى بولۇپ، بۇلار ئاساسەن
تۈركلەرنىڭ ئاتا – بوۋىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى
قەدىمكى پارسلار تۈركلەرنى (ئىران شاھى) نەسلىدىن
دەپ قاراپ، تورانلار دەپ ئاتىغان ئىكەن.

تۈركلەر

ھازىرقى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي

ئاھالىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار قەدىمكى دەۋردىكى
غەربىي تۈركلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇپ،
ئاساسەن VIII ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە بولغان
ئارىلىقتا كىچىك ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان ئوغۇز
تۈركلىرى، شۇنداقلا XII ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا-
دىن كىچىك ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان ئوسمان تۈرك-
لىرى (ئوسمان ئىمپېرىيىسىنى قۇرغۇچىلار) يەنى
ئۇزاق تارىخىي جەرياندا شەكىللەنگەن تۈرك مىللى-
تىنى كۆرسىتىدۇ.

تۈركلەر تىل جەھەتتە ئالتاي تىل سىستېمى-
سىنىڭ تۈرك تىل گۇرۇپپىسىغا (ئائىلىسىگە) مەنسۇپ.
ئۇلار تارىختا غەزنىۋىلەر خانلىقىنى يېڭىپ
1055 – يىلى باغداتنى، 1071 – يىلى ۋىزانتىيىنى
ئېلىپ، باغداتنى پايتەخت قىلغان سالجۇقىلار ئىمپې-
رىيىسىنى بەرپا قىلغان مەشھۇر خەلقتۇر.

توخارلار

مىلادىدىن ئىلگىرىكى I، II ئەسىرلەردە
ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغۇچى تۈركىي قەبى-
لىلەرنىڭ نامى، بۇنى جۇڭگو تارىخىدا ياۋچىلار دەپ
ئاتىغان ئىدى.

بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم ياۋچىلار ھازىر-
قى كۇچار، قارا شەھەر، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا
بېرىپ ماكانلاشقان ئىدى. شۇڭا بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ

ئېتنوگراپىيىلىك بىر تەركىبى قىسمىغا ئايلىنىپ «توخارلار» دەپ ئاتالدى. ئەمەلىيەتتە بۇلار قەدىمكى كۇسانلاردۇر.

تاشقى توققۇز قەبىلە — توققۇز تۇرالار ياكى ئوغۇزلار. تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى 217 - جىلد «ئۇيغۇرلار قىسسەسى»دە قەيت قىلىنغان ئۇيغۇر، تۇڭرا، باسمىل، بارغۇت، ئىزگىل، قارلۇق، ھائىرقۇ، قىپتار قاتارلىق قەبىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

توخۇرالار (ئۇيغۇرلار، ئون ئوغۇزلار)

سۇي خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نامى. بۇ ئاتالغۇ ئەسلىدە — مىلادىنىڭ IV V ئەسىرلىرىدە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى، ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلىنىڭ ئارىلىقلىرىدا ياشىغۇچى شەرقىي تولەسلەر (تۆغلۇقلار، قانقىللار) ئىچىدىكى بىر قەبىلە نامى. دەل مۇشۇلار باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان ئىدى. شۇڭا «خۇيخې»، «ۋى خې» ئاتالغۇلىرى، سۇي خاندانلىقى دەۋرىدە يەنى 605 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە خەنزۇ تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان.

ئۇيغۇرلار

(قانقىلى، ئوگۇرغۇ، ئوخۇر، ئوتىغۇر، ئورغۇر،

ئوگۇر، ئۇيغۇر ...)

ئېلىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە (خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا) 20 دىن ئارتۇق تۈرلۈك ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر دېگەن بۇ نام ھەققىدە ئوخشاشمىغان رىۋايەتلەر بار. ئۇلارنىڭ بىرىدە بايان قىلىنىشىچە، كۆك تۈركلەرنىڭ خانى ئوغۇزخان ئۆز دۈشمەنلىرىنى يېڭىشتە ھەمكارلاشقان قەبىلىلەرگە «ئۇيغۇر» (بىرلەشكەن، ئۇيۇشقان، ئۇۋم مەنىسىدە) نامىنى بەرگەن دېيىلىدۇ. قەدىمكى تۈرك ئابىدىلىرىدىمۇ بۇ نام ئېنىق يېزىلغان.

خەنزۇچە ئۇيغۇر دېگەن بۇ نام ئاساسەن كېيىنكى ۋاقىتلاردا قوللىنىلغان بولسىمۇ، ھازىرقى ئۈچ خەتلىك نام 1934 - يىلدىن باشلاپ قوللىنىلغان.

دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى ئۇيغۇر دېگەن نام ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق ئىزاھلايدۇ: ئۇيغۇر بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر.

بۇ شەھەرلەر: سولمى (قەشقەر)، قوچو (تۇرپان)، جانبالىق (سانجى)، بەش بالىق (جىمسار)، يېڭى بالىق (ماناس) (دىۋان 151 — 153 - بەت-

لەرگە قارالسۇن).

قىسقىسى، ئۇيغۇرلار تاڭ خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە مەشھۇر خان كۇل بىلگە (قۇتلۇغ كۇل بىلگە قاغان) قاغانىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شەرقتە خېيلۇڭجياڭ دەريا ۋادىلىرىدىن، غەربتە ئالتاي تاغلىرىغا قەدەر بولغان ئەسلىدىكى ھونلارنىڭ زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىندا قۇدرەتلىك ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا قىلغان ئىدى.

ئورخون ئۇيغۇر خانلىقى ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تارمىقى تەرىپىدىن قۇرۇلغان خانلىق ئىدى. بۇ خانلىق يېمىرىلگەندىن كېيىن، بۇلارنىڭ يېرىمى IX ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي تارمىقى ياشاۋاتقان ماكانغا كېلىپ، قوچۇ، بەش بالىقنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى (850 — 1250) قۇردى. كېيىنرەك يەنە بىر تارمىقى قاراخانىلار خانلىقىنى قۇردى (870 — 1212). بۇ ئىككى خانلىق ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى ئىككى چوڭ خانلىق بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغاتاي خانلىقى دەۋرىمۇ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم دەۋر بولدى. 1514 - يىلىدىن 1679 - يىلغىچە داۋاملاشقان يەكەن سەئىدىيە خانلىقى بۇ تەرەققىياتنى يەنىمۇ يۇكسەلدۈردى.

ئۇيغۇرلار ئۆز بېشىدىن نەچچە مىڭ يىللىق

تارىخىي دەۋرنى كەچۈرۈپ، ئاخىرى ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مىللەت بولۇپ قالدى. شۇڭا ئۇ ئۆزىگە مۇناسىپ ئۇزاق تارىخقا، باي مەدەنىيەت، ماددىي مىراسلارغا، تىل، يېزىق، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ - ئادەتكە ئىگە قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

ۋايسارا قەبىلىسى

① ئەڭ قەدىمكى زاماندا خوتەن، چەرچەن، كىرىيە، لوپنۇر ئەتراپلىرىدا ياشىغۇچى خەلقلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى قاروشتى يېزىقىدا «ئاۋمىچ-تلا» دەپ ئاتىغان. بەزى تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇلار شۇ چاغدىكى غەربىي رايوندىكى يەرلىك قەبىلىلەر ئىچىدە بىرقەدەر كۈچلۈك بولۇپ، پائالىيەت دائىرىسى گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق جايلارغىچە يېتىپ بارغان. بۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى غەربىي رايون تارىخىدا، ئومۇمەن ئودۇن (خوتەن) خانلىرىنىڭ ھەم مەشھۇر ئەربابلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ۋىسارا (ۋايسارا) ئاۋمىچىتا دېگەن نامنى ئىسمىنىڭ بېشىدا قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئودۇنلۇق ئىكەنلىكلىرىنى كۆرسىتىپ كەلگەن.

ئون — ئورخون

بۇ پارس تارىخچىسى راشىدىنىڭ ئومۇمىي تا-

رىخ دېگەن كىتابىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ (ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ) نامى. بۇلار: ئىسكىلىك، ئۇتخۇر، توقايىر، ئۇز قالدى، دار - دار، ئادەر، ئويۇق تابىن، كاملاندى، ئويىتكىشان قاتارلىق ئورخون دەرياسىنىڭ ئون ئېقىنىنى كۆرسىتىدۇ.

«ئولۇس»

موڭغۇلچە ئەسلى مەنىسى «پۇقرا»، كۆچمە مەنىسى «زېمىن»، «دۆلەت» دېگەن بولىدۇ. يەنە سور خانلىق مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

«ئولۇس» مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىزاھلىشىچە «شەھەر» دېمەكتۇر. شۇڭا بالاساغۇن شەھىرىنى «قۇز ئولۇس» دەپمۇ ئاتايدۇ. (دىۋان 85 - بەتكە قارالسۇن)

ئوغۇزلار (غۇزلار)

بۇ نام قەدىمكى مەڭگۈ تاشلىرىدىكى توققۇز ئوغۇز دەپ يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر. تۈرك خانلىقىنى قۇرغان ئاساسلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ نامى. مۇسۇلمان تارىخچىلىرى بۇلارنى «غۇزلار» دەپ ئاتىغان. بەزى تارىخچىلارنىڭ بايان قىلىشىچە، بۇلارنىڭ بىر قىسىم قەبىلىلىرى بالقاش ۋە كاسپىي دېڭىز، ئىران، ھەتتا كىچىك ئاسىياغا قەدەر يېتىپ

بارغان ئىكەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئىزاھلىشىچە: ئوغۇز — تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. ئوغۇزلار — تۈركمەنلەردۇر. ئۇلار 22 ئۇرۇق، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ بەلگىسى ۋە ماللىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار دەپ كۆرسەتكەن. بۇلار مۇنۇلار:

① قىنىق، ② قايىغ، ③ ئىۋا (يىۋا) ④ بايوندۇ، ⑤ سالغور، ⑥ ئافشار، ⑦ بەكتىلى، ⑧ قارا بولۇك، ⑨ ئالقا بولۇك، ⑩ بوگدۇز، ⑪ يازغى، ⑫ ئەيمۇر، ⑬ ئىگدىر، ⑭ ئۈرەگىر، ⑮ توتىرقا، ⑯ ئۇلا يوزلۇغ، ⑰ توگەر، ⑱ بەچەنەكە، ⑲ چۇۋۇلدار، ⑳ جەبنى، ㉑ چارۇقلۇق قاتارلىقلاردۇر. بۇلارنى ئوغۇزلارنىڭ تۆپ ئاساسى دەپ كۆرسەتكەن.

غەربىي لياۋ

1125 - يىللىرى يالىلۇغ تاشىن (گورخان) كەرمىنەدىن غەربىي رايونىدا قۇز ئوردۇ (بالاساغۇن) نى پايتەخت قىلغان قىتانلار (قاراختايلار). ئۇيغۇرلار، قارلۇقلار، نايمانلار ۋە باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغان كۆپ مىللەتلىك خانلىقنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ خانلىقنىڭ زېمىنى كاسپىي دېڭىزنىڭ غەربىدىن شەرقىي ئۈۋدىرغۇلغىچە سوزۇلغان بولۇپ، ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قىرغىزىستان،

ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان ھەمدە قازاقىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ خانلىق 88 يىل دەۋران سۈرۈپ، 1212 - يىلى چىڭگىزخان قوشۇنى تەرىپىدىن بەربات قىلىنغان.

ئەفتالىتلار (ئابداللار)
(يۈرتچىلار)

قەدىمدە ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى، ئەگۈرتېغىنىڭ شەرقىي رايونىدا ياشىغۇچى قەبىلىلەرنىڭ نامى. بۇلارنى قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى «سىكىپلار»، ياۋروپالىقلار «ئاۋارلار» ياكى «ئاق ھونلار»، ئەرەبلەر «خاتىتاتلار» دەپ ئاتاشقان. بۇلار كېيىنكى ۋاقىتتا يەنى مىلادى II، IV ئەسىرلەردە كۆچىيىپ V ئەسىردە غەربىي رايوندا قۇدرەتلىك ئەفتالىتلار دۆلىتىنى بەرپا قىلغان.

بۇ دۆلەت — ئۆز ئىچىگە توخارىستان، باداخشان، كەشمىر، كابۇل، ھىرات، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمى، ھەتتا تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولغان. ئۇ 567 - يىلى غەربىي تۈركلەر تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

بەزى تارىخچىلار ئەفتالىتلارنى ھونلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى، بۇلارنىڭ بىر تارمىقى ۋولگا دەرياسى

دىن ئۆتۈپ، ياۋروپا تېررىتورىيىسىگە ئۆسۈپ كىرىپ، دۇنيا تارىخىدىكى مەشھۇر بولغان مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان دەپ قارايدۇ.

ئالتۇن يارۇق
(سۇۋارناپرا باسا)

تولۇق نامى، «ئالتۇن ئۆڭلۈك يارۇق يالتىراقلىق تاپتا كۆتىرىلمىش نوم بىتىك» — بۇددا نوملىرى، ئەقىدىلىرى، رىۋايەتلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور ھەجىملىك كىتاب نامى.

بۇ كىتابنى بەشبالىقتا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر تىلشۇناسى ۋە ئەدەبىي سىڭقۇسەلى توتۇڭ تەخمىنەن مىلادى 960 — 1027 - يىللىرى ئارىلىقىدا خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

بۇ X ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە كلاسسىك ئەسەر.

بۇ ئەسەر جەمئىي ئۈچ نۇسخا بولۇپ، بىرىنى پروسسىيەلىكلەر، بىرىنى لىكوك، ئاخىرقىسىنى 1909 — 1911 - يىللىرى رۇس ئالىمى س. ئا. مالوۋ، گەنسۇ سېرىق ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن

تېپىپ، 1915 — 1917 - يىللىرى رەسمىي نەشر قىلىپ دۇنياغا ئېلان قىلىنغان ئىدى.

ئالتۇن ئوردا خانلىقى

XII ئەسىرلەردە غەربىي رايوندا، چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جوجى خانغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن موڭغۇل ئۇلۇسلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىي كىيۋتىن تاكى ئېرتىش ۋادىسىغا قەدەر سوزۇلغان كەڭ رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنى شەرق تارىخچىلىرى «قىپچاق خانلىقى» دەپمۇ ئاتايدۇ. كېيىنكى ئاستىراخان قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ خانلىقتىن بۆلۈنۈپ چىققان.

كائىجۇ تىلۇقلار

سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن خانلىقى) دەۋرىدە پامىرنىڭ سىرىققول ۋە يەكەن، قاغىلىق، گۇما تاغلىق رايونلىرىغا كۆچۈپ كىرگەن ھەم يەرلىكلىشىپ كەتكەن تىبەت قەبىلىلىرىدىن بىرسىنىڭ نامى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قارا تاغلىقلار دائىم مۇشۇلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ كەلگەن.

خانئۆي كونا شەھىرى

تاڭ ۋە سۇڭ دەۋرلىرىدىكى كونا شەھەر. بەزى-

لەر بۇ شەھەرنى — ھازىرقى قەشقەرنىڭ ئەسلى ئورنى ئىدى دەيدۇ. (ئورنى — ھازىرقى كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى خانئۆي) بەشكېرەمنىڭ ئايمىقىدىكى چۆللۈك.

ھېلىمۇ بۇ يەردە شەرقىتىن جەنۇبقا بەش كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا يەتتە كىلومېتىر سوزۇلغان شەھەر سېپىلىدە ئۇنىڭ ئىزلىرى، شەھەر مۇنارىسى بار. يەرلىك كىشىلەر بۇ مۇنارنى «تىم» (قاراۋۇل تۇرىدىغان مۇنار) دەپ ئاتىشىدۇ.

«تارىخىي رەشىدى»

1551 - يىلى مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (كوراگان) قەشقەرى تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخنامە. ئاپتور بۇ ئەسىرىدە XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلەرنى بايان قىلغان. ئەسەر ئەسلى پارسچە يېزىلغان بولۇپ، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەلۇم.

موڭغۇل يايلىقى

قەدىمدە ھونلار، شەرقىي غۇزلار، جورجانلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، كىدانلار. موڭغۇللار قاتارلىق قەبىلە، مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت رايونلىرى بولۇپ كەلگەن يەرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

موغۇلستان

تارىخىي رايون نامى.
ئەينى زاماندا موغۇل ئىستىلاچىلىرى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى شىمالىي ئېرتىش ۋە ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ، تاكى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي قىسمىغا قەدەر پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ رايونلارنى كۆرسىتىدۇ.
چۈنكى بۇ يەرلەردە موغۇل ئاق سۆڭەكلىرى ھۆكۈمران بولغاچقا، غەرب تارىخچىلىرى بۇ رايوننى «موغۇلىستان» دەپ ئاتاپ كەلگەن ئىدى.

«چىستانى ئىلىك خان ھەققىدە ھېكايە»
(چىستانى ئىلىك بەگ داستانى)

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا ئەدەبىياتىدىن قالغان تارىخىي مىراسلىرىدىن بىرى. ئۇ 1913 - يىلى تۇرپاندىن تېپىلغان. 1931 - يىلى گېرمانىيىلىك شەرقشۇناس ف. ۋ. موللېر دۇنياغا ئېلان قىلغان ئىدى. بۇ توخار تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسى گېرمانىيىنىڭ

بېرلىن شەھىرىدە ساقلانماقتا.

كىشو بەگلىكى

قەدىمكى خەن دەۋرىدىكى سورىكا ياكى سولى (قەشقەر) دۆلىتىنىڭ نامى. ئۇرنى توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردا تۆۋەندىكى ئوخشاشمايدىغان قاراشلار بار.
① ھازىرقى قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى توقۇمىچىلىق يولىدا.
② ھازىرقى پەيزاۋات ناھىيىسىدە.
③ ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسىدە.

چىن (چىللا) (CiNa)

① سانسكرىتچە «قارلىق تاغلىق يېزا» دېگەن مەنىدە. قەدىمكى زاماندا چىنغا قوشنا دۆلەت ۋە خەلقلەرنىڭ چىن دۆلىتىنى ئاتىشى. شۇڭا بۇ ئاتالغۇ ئادەتتە جۇڭگو مەنىسىنى بېرىدۇ. ئىران، ئەرەب ئىسلام تارىخچىلىرىمۇ جۇڭگونى چىن دەپ ئاتىغان. بۇندىن باشقا ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ خوتەنىنىمۇ «ماچىن» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم.
② مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىزاھلىشىچە: «چىن» يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. يۇقىرى «چىن» شەرقتە (ئىچكى ئۆلكىلەرنى دې-

مەكچى)، ئوتتۇرا «چىن» (كىدانلار)، تۈۋەنكى «چىن» قەشقەر دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك ئوتتۇرا ئەسىرلەردە قەشقەرنى — «چىن»، خوتەننى — «ماچىن» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم.

ساما ئۇسسۇلى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا شامانىزمدىن قالغان بىر خىل كوللېكتىپ ئۇسسۇلنى كۆرسىتىدۇ.

شامانىزم (تۆيۈق دىنى)

قەدىمكى غەربىي رايوندىكى ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ بىرى. «شامان» تونگۇسچە، «پىرخان» (داخان) مەنىسىدە بولۇپ، دۇنيا — جەننەت، دوزاخ، جىن-ئالۋاستىلاردىن ئىبارەت ئۈچ نەرسىدىن تەركىب تاپقان، ساما (ئاسمان)دا خۇدا-تەڭرى، زېمىندا ئىنسان، دوزاختا جىن-ئالۋاستىلار ياشايدۇ دەپ ئىخلاس قىلغان.

بۇ دىننىڭ قالدۇقلىرى ھېلىمۇ ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەردە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

سامانىلار دۆلىتى (خانلىقى)

874-يىل ئىرانلىق ناسىر ئىبنى ئەخمەت سامانى تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، بۇخارانى مەركەز قىلغان ئوتـ

تۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل ئىسلام خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خانلىق 150 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ئىسفاھاندىن قەشقەرنىڭ غەربىي قىسمىغا قەدەر، جەنۇبىي پارس قولتۇقىدىن تاكى شىمالىي چۆللۈكلەرگىچە كېڭەيگەن ئىدى.

شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىدا بۇ خانلىق زور رول ئوينىغان. مىلادى 999-يىلى غەزنە خانلىقى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلانغان.

سەلجۇقىلار خاندانلىقى

XI ئەسىرلەردە يەنى 1077-يىلى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان تۈرك (ئوغۇز تۈركلىرى) خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خانلىق 1077-يىلدىن 1307-يىلغىچە ئۈچ ئەسىردەك ۋاقىت ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ خانلىق ئۆزىگە كىچىك ئاسىيانى مەركەز قىلغاچقا، ئىسلام تارىخچىلىرى «رۇم سۇلتانلىقى» «رۇم خەلىپىلىكى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ.

بۇ خانلىق گۈللەنگەن دەۋردە ئىران، ئىراق، كاۋكازنىڭ بىر قىسمى، ئوتتۇرا ئاسىيا، كىچىك ئاسىيا (ئاناتولىيە) قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. XIV ئەسىردە ئاجىزلاپ بىرقانچە سۇلتانلىقلارغا بۆلۈنگەن.

ئۈچ مۇسۇلمان ئۇلۇسلىرى

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايوندىكى يەر

نامى ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قىپچاق خانلى-
قى، چاغاتاي خانلىقى، ئوگداي خاندانلىقىدىن ئىبارەت
ئۈچ خانلىقنى كۆرسىتىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا

كەڭ مەنىدىن ئالغاندا غەربىي كاسپىي دېڭىزى-
دىن تارتىپ شەرقىي ھىنگان تاغلىرىغا قەدەر بولغان
جايلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئادەتتە مەركىزىي ئاسىيا
دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۆز ئىچىگە موڭغۇل يايلىقى، خان
كارىدورى (خاشى) كوككول (چىڭخەي) شىنجاڭ، ئامۇ،
سىردەريا ۋادىلىرى، جەنۇبىي قازاقىستان، ئافغانىستان،
پاكىستان، ھىندىستاننىڭ شىمالىي، ئىراننىڭ شەرقىي
شىمالى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تار مەنىدىن ئالغاندا ئامۇ، سىر دەريا بويى-
دىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولغان بۆ-
شۈكىدىن بىرى بولۇپلا قالماستىن ماددىي ۋە مەنى-
ۋى مەدەنىيەتنىڭمۇ بۆشۈكىدۇر. قەدىمكى مىللەتلەر-
نىڭ كۆچۈشىدىكى ئۆتكۈنچى ئارىلىقى، غەرب بىلەن
شەرقنىڭ سودا مەدەنىيەت تۈگۈنى. شۇڭا بۇ رايون
دۇنيا تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

نايمانلار

① قەدىمدە ئالتاي تاغلىرى، خاڭگاي تېغى ئەت-

راپىدا ياشىغۇچى كۆچمەن تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ نامى.
بۇلار X ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بۇ يەرلەردە
ياشىغان ئىدى.

② ھازىرقى تارباغاتاي، بۆرتالا قاتارلىق جاي-
لاردا ياشىغۇچى قازاق قەبىلىسىنىڭ نامى.

③ موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدە ياشىغۇچى موڭغۇل
قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقىلى قۇ-
ياش قاغان بولۇپ، چىڭگىزخان بىلەن ئۇرۇشقان.

جەنۇبىي يول سەككىز شەھىرى

بۇلار تارىخىي ۋە قەدىمكى شەھەرلەر بولۇپ،
مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى (1644—1911) قەشقەر،
يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، قاراشەھەر،
تۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

يەتتە سۇ

① ئالا تاغدىن غەربكە قاراپ بالقاش كۆلىگە
قۇيۇلىدىغان ئىلى دەرياسى، كۆكسۇ، قاراتال، ئاقسۇ،
باشقان، سارقان، لەپشى (لىپسى) قاتارلىق يەتتە سۇ
رايونىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى يەتتە ئوزاغۇ دەپمۇ
ئاتايدۇ.

② چىنجىلى، تىنتاڭ، چىمانتۇ، شىكۇرتۇ، ئەرغەپ-
تۇ قاتارلىق ئالتە تاغنىڭ شىمالىدىن ئېقىپ چىقىپ

ئالا كۆلىگە قويۇلىدىغان ئېقىنلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ. بۇنىمۇ يەتتە سۇ دەپ ئىزاھلايدۇ. تاتار تارىخچىسى قۇربان غالى خالىد، «تارىخىي خەمسە»نىڭ 3- تومىدا شۇنداق ئىزاھلىغان.

يەتتە شەھەر

«تارىخىي ھەمدى»دە كۆرسىتىلىشىچە: قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، تۇرپانىدىن ئىبارەت يەتتە شەھەرنى كۆرسىتىدۇ.

سالا مىللىتى

تىل ۋە ئېتنوگرافىيە جەھەتتىن تۈركىي تىللار غەربىي ھونلار تارمىقىنىڭ ئۇيغۇر، قارلۇق گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى. بۇلار ھازىر چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ سالا ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن گەنسۇدا ياشايدۇ. بۇلاردا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ نۇرغۇن ئامىللىرى ساقلىنىپ كەلگەن.

سېرىق ئۇيغۇرلار

ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ يۈەن، مىڭ، چىڭ دەۋرلىرىدىكى ئاتىلىشى.

«ساجىيە مەدرىسى»

قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە قۇرۇلغان قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئالىي بىلىم يۇرتى.
قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىملىرى، ئەدىبلىرىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى، جامال قەرشى، ئابدۇ جاپپار، ئابدۇل بالىخ، ئۇمادىل قەشقەرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەينى زاماندا «ساجىيە» مەدرىسىدە ئوقۇپ بىلىم تەھسىل قىلغانلاردۇر.

پىشانشان (نوبجان — چاقىلىق)

غەربىي رايوندىكى بەگلىك دۆلەتلەر ئىچىدە تارىخى ئەڭ ئۇزاق بولغان بەگلىك دۆلەت. ئۇ ئۆز بېشىدىن نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي جەريانىنى كەچۈرگەن ھەم ئۆز دائىرىسى ئىچىدە بىرمۇنچە شەھەرلەرنى بەرپا قىلغان. بۇ ھەقتە ئېنىق يازما ماتېرىياللار يوق. قاروشتى يېزىقىدىكى تارىخى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، بۇ يەرلەردە بۇدداتىنىڭ پادىشاھلىرىدىن رىپىيا، تاجاكا، ئامگوكا، ماھىدە، ياسمانا قاتارلىق پادىشاھلارنىڭ ئۆتكەنلىكى كۆرسىتىلگەن.

بەش بالىق

① ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى. بەزى مەنبەلەردە خەن دەۋرىدىكى چۇسۇ، تاڭ دەۋرىدىكى چىمسارنىڭ شىمالىدىكى خۇياۋزى كونىشەھەرنى كۆرسىتىدۇ.

② ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە قوجۇ، جانبالىق (هازىرقى سانجىدا)، بالىق (ماناس)، سولمى (هازىرقى باي تەۋەلىكىدىكى سايرام) ئىۋىرغول (قۇمۇل) قاتارلىق شەھەرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

غەربىي قانقىللار

«ۋېي سۇلالىسى تارىخىي قانقىللار قىسسەسى»دە كۆرسىتىلىشىچە: غۇلجا چۆلىنىڭ غەربى، ئالتاي تاغلىرى ۋادىلىرىدا (كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن) تۇرمۇش كەچۈرگەن بۇرۇنقى تورالار ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان قەبىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلمى سەۋەبىدىن، V ئەسىرلەردە غەربكە سىلجىپ، هازىرقى تۇرپان ئويمانلىقى، جۇڭغارىيە، ھەتتا كىنىگىت (قارا شەھەر)، پەشانشان قاتارلىق جايلارغىچە بېرىپ كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. بۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرى «تارىخ

نامە هونلار قىسسەسىدە غەربىي تۇغلۇقلاردۇر دەپ قەيت قىلىنغان.

غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى —

IX ئەسىرلەردە ئورخون ۋادىسىدىن تەڭرىتېغىنىڭ شىمال تەرىپى، تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچار قاتارلىق رايونلارغا كۆچۈپ بارغان بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار بىلەن، بۇ رايوندا ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار مۇشۇ يەردە IX ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە هۆكۈم سۈرگەن قۇدرەتلىك ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا قىلغان ئىدى. شۇڭا بۇلار، تارىختا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى نامى بىلەن مەشھۇردۇر.

بۇ خانلىقنىڭ زېمىنى ئىدىقۇت بىلەن چەكلەنمەيتتى. شەرقىي قەدىمكى ئىدىقۇت، جەنۇبىي خوتەنگە قەدەر بولغان. كۇچارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىمنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ.

غەربىي قاراخانىلار خانلىقى

XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكىچە مەۋجۇت بولغان خانلىقنى كۆرسىتىدۇ. 1040 - يىلى ئىلىك ناسىرنىڭ 2 - ئوغلى

ئەبۇ ئىسهاق ئىبراھىم خان (بىل تىكىن) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى «تابغاچ بۇغراخان» (بۇغرا قاراخان) دەپ ئاتاپ، رەسمى مۇستەقىللىق جاكالاپ، شەرقىي قاراخانىلار خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، مۇستەقىل بولۇۋالغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ، غەربىي قاراخانىلار خانلىقى شەكىللەندى. ئۇنىڭ پايتەختى سەمەرقەنت بولۇپ، زېمىنى ئاساسەن ماۋرائۇننەھرى ئەتراپى، پەرغانە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ خانلىق 1212 - يىلى خارەزىم شاھى مۇھەممەت شاھ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

غەربىي رايون — غەربىي دىيار

بۇ ئاتالغۇ مىلادىدىن بىر ئەسىر بۇرۇن رەسمىيلەشكەن بولۇپ، ئادەتتە گەنسۇنىڭ يۈمىنگۇەندىن (قاش تېشى قوۋۇقى) باشلانغان غەربىي ياقىدىكى جايلارنى كۆرسىتەتتى. كېيىن بۇ ئاتالغۇ كەڭ مەنىدە ئېيتىلغاندا، ھازىرقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆرسىتىپلا قالماستىن بەلكى، كىچىك ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي بويلىرى ھەتتا رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قىسمى، ھىندىستان يېرىم ئارىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى كۆرسىتىدۇ (غەربىي ئافرىقا ۋە شىمالىي ئافرىقىمۇ بۇنىڭغا كىرىدۇ).

قەدىمدە بۇ رايوندا كۆپ مىللەت ۋە قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەگلىك دۆلەتلەر بار ئىدى. يالغۇز شىنجاڭ زېمىنىدىلا 36 بەگلىك، كېيىنرەك 50 بەگلىك دۆلەت مەۋجۇت بولغان. بۇلاردىن چوڭراقلىرى كۆكئارت (پامىرنىڭ غەربىدە)، ئارشاك، مەرقانت، سوغدىيان؛ شەرقىدە ئۇدۇن، كوسان، قەشقەر قاتارلىقلار. بۇلار ئەينى زاماندا سودا ئىشلىرى راۋاجلانغان شەھەر دۆلەتلىرى بولغاچقا ھەر خىل دىنلار، بولۇپمۇ بۇددا دىنى كەڭ تارقالغان ۋە تەرەققىي قىلغان. شۇنىڭدەك غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا، سودا، قاتناش، مەدەنىيەت ئۆتكىلى بولۇپ كەلگەن.

شىنجاڭ

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان كۆپ مىللەتلىك رايون. ئىككى خەن دەۋرىدە (غەربىي خەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلىدىن مىلادى 24 - يىلىغىچە، شەرقىي خەن مىلادى 25 - يىلىدىن 224 - يىلىغىچە) غەربىي رايون دەپ ئاتالغان. تەڭرىتېغى بۇ رايوننى شىمال ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ تۇرىدۇ. جەنۇبىي قىسمى — جەنۇبىي يول (ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ) دا دەسلەپ پىشانشان (چاقىلىق)، كوسان (كۇچار)، چوسو (چاش)، ئۇدۇن (خوتەن) سولى (قەشقەر)

قاتارلىق 36 بەگلىك، كېيىن 50 بەگلىك دۆلەت بارلىققا كەلگەن. شىمالىي يول — ھازىرقى شىمالىي شىنجاڭ، قانقىللار (ئۇيغۇرلار) ئۇيسۇنلار، سىيانپىلار، تۈركلەر، جورجانلار، ئويراتلار... قاتارلىق مىللەت، قەبىلە - قەۋملەرنىڭ پائالىيەت رايونى بولۇپ كەلگەن.

تاڭ خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە بۇ ئىككى يول ئاساسەن ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى رايون بولۇپ كەلگەن. كېيىنرەك شەرقىي يول — ھازىر شەرقىي شىنجاڭ ئەتراپىدا بەشبالىق تۇتۇق ھاۋۋۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، بۇ يەردىكى ئۆدرغول (قۇمۇل)، قوجۇ (تۇرپان) غەربىي تۈرك ئايماقلىرىنى باشقۇردۇ. شۇنداقلا غەربىي يولدىكى كىنگىن (قارا شەھەر)، كوسان (كۇچار)، سولې (قەشقەر) ئۇدۇن (خوتەن) قاتارلىق جايلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن «غەربنى تىنچلاندۇرۇش تۇتۇق ھاۋۋۇل مەھكىمىسى» (دوخويۇ) تەسىس قىلىندى. سۇڭ دەۋرىدە جەنۇبىي يول توبۇتلار، شىمالىي يول قاراكىدانلار ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار خانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق ئورناتتى. بەشبالىق، تۇرپاندا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تەڭ-

رىيىنىڭ شىمالى — ئالمىلىق ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسىگە، جەنۇبىي يول — بەشبالىق ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسىگە تەۋە بولۇپ كەلدى. كېيىن بولسا، بۇ يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چاغاتاي خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى.

مىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ئويراتلار ۋە جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، جەنۇبىي قىسمى يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئاۋۋال ئىلى قوماندانلىق مەھكىمىسى (1762 - يىلى) تەسىس قىلىنىپ، كېيىن يەنى 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە ئۆزگەرتىپ رەسمىي ھالدا جۇڭگونىڭ بىر مەمۇرى ئۆلكىسى قىلىپ بېكىتىلدى. 1955 يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

ياغمىلار

قەدىمكى ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدا، قەشقەرنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ياشىغۇچى قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. بۇلار جۇڭگو تارىخىدا توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر)لىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مەشھۇر قاراخانىلار خانلىقىنى بەرپا قىلغان ئۇيغۇر، قارلۇق، تۈركەش قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى.

ئىلى جاڭجۇن (سانغۇن) مەھكىمىسى①

بۇ مەھكىمە 1884 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى غەربىي پامىرغىچە، جەنۇبى ئالتۇن تاغ، قاراقۇرۇم تاغلىرىغىچە، غەربىي شىمالى بالقاش كۆلىگىچە، شىمالى ئېرتىشغىچە بولغان ھازىرقى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ ئۆزگەرگەندىن كېيىنمۇ ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىنى باشقۇرۇپ كەلدى.

جاڭجۇن (گېنېرال) مەھكىمىسى قورغاسقا تەۋە كۈرە شەھرىدە ئىدى. ئۇ، شۇ چاغدىكى ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچار، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردىكى ئىش باشقۇرۇش ئامبىلى، مەسلىھەت ئامبىلى، ھەمدە قۇمۇل، تۇرپان ۋاڭلىرى، ئۇرۇمچى دۇتيىسى ئۈستىدىن نازارەت ھەم رەھبەرلىك قىلاتتى. بۇ رايونلاردىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش ئۈچۈن بەگلىك، جاساقلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىشتىن باشقا، مانجۇ، موڭغۇل، خەنزۇ، شىبە، داغۇر، چاخارلاردىن قوشۇن تۇرغۇزدى.

① 1762 - يىلى مەنچىڭ خاندانلىقى غەربىي رايوندا تەسىس قىلغان ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي مەمۇرىي ئورگان.

ئەل خانلىق (ئىر خانلىق)

ئىل — پارسچە ئەل بولۇش، بويسۇنۇش مەنىسىدە بولۇپ، چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى ھىلاكو تەرىپىدىن قۇرۇلغان غەربىي رايوندىكى ئۈچ چوڭ موڭغۇل خانلىقلىرىنىڭ بىرى.

بۇ خانلىق 1258 - يىلىدىن تاكى XIV ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ زېمىن دائىرىسى ئاساسەن شىمالىي كاۋكاز تاغلىرىدىن جەنۇبىي ھىندى ئوكيانغىچە سوزۇلغان. ئەينى زاماندا شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا سودا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان. ئۇ ئىراق، ئافغانىستان ۋە غەربىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى.

ئىلىك خانلىق

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەمۇرىي رايون نامى. ماۋرائۇننەھرى بىلەن خوتەن رايونىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى قاراخانىلار تەۋەلىكىدىكى رايونلار مەمۇرىي جەھەتتىن ئۈچ قىسىمغا — قەشقەر، بالاساغۇننى مەركەز قىلغان «خاقانىيە» ئۆلكىسى، خوتەن، ماۋرائۇننەھرلەر «ئىلىك خانلىق» دەپ ئاتالغان قىسىمغا بۆلۈنگەن.

ئىدىقۇت

«بەخت بەرگۈچى» مەنىسىدە بولۇپ، «ئىدى»، «ئىگە»، «قۇت»، «بەخت» دېگەنلىكتۇر.

① VII ئەسىردە ھازىرقى جىمسار ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان باسمىل قەبىلىلىرى ئاقساقاللارنىڭ ھۆرمەت نامى.

② XII، XIII ئەسىرلەردىكى قوچۇ ئەتراپىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارمۇ بۇ نامنى قوللانغان ئىدى. بۇ ئادەتتە قەبىلە باشلىقى، خانلارنىڭ ھۆرمەت نامى ئورنىدا قوللىنىپ كەلگەن. ئۇ تاكى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگىچە قوللىنىلدى.

ئىدىقۇت شەھىرى

مىلادىنىڭ 500 - يىللىرىدىن 600 - يىللىرىغىچە قوچۇنىڭ پايتەختى بولغان. كېيىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى بولغان. 1500 يىلدىن ئارتۇق يازما تارىخقا ئىگە قەدىمكى شەھەر.

ئىدىقۇت خانلىقى (850 — 1250)

(قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى — ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى)

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇر قاغانلىقى

يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئورخون ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شاھزادىسى پان تېگىن باشچىلىقىدىكى بىر تارماق ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بەشبالىق، قوچۇنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان خانلىق. دۇڭخۇاڭدىن شىمالىي تەڭرىتېغى، كۇچار، جەنۇبىي ئودۇنغىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان — بۇ خانلىق — تاكى XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە 400 يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

خەنزۇ، پارس تارىخ مەنبەلىرىدە قەيت قىلىنىشىچە: ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ جەمئىي 24 ئەۋلاد خانى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتكەنلىكى مەلۇم.

بۇ خانلىقنىڭ ئاساسى ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىسىدىن تەشكىل تاپقان. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا XIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلانغان دۇۋا بىلەن قايدۇنىڭ 40 يىللىق ئىسيانى تۆپەيلىدىن ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىق قولدىن كېتىپ، پايتەختنى قوچۇ (تۇرپان)غا كۆچۈرگەندىن كېيىنمۇ يەنىلا تەھدىت ئاستىدا قالغان. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ خانلىقنىڭ زېمىنىغا چاغاتاي خانلىقى (شەرقىي چاغاتاي خانلىقى) ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان.

«ئىدىقۇت قوچۇ خانلىرىنىڭ تۆھپىنامىسى»

گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئۇۋۋى ناھىيىسىنىڭ «دىن

ئىبادەتخانىسى»دا ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا دائىر ئابىدىلەرنىڭ بىرى، ئۇنىڭ ئۇڭ تەرىپىگە خەنزۇچە، ئارقىسىغا قەدىمكى ئۇيغۇرچە يېزىق بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تارماقلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. شۇڭا ئۇ بىزنى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى، ھەم يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئابىدەنىڭ ئېگىزلىكى 1.80 مېتر، كەڭلىكى 1.70 مېتر، بۇنىڭ بىز گىچە يېتىپ كەلگىنى پەقەت ئوتتۇرا قىسمىلا بولۇپ، قالغان قىسمى يوقاپ كەتكەن.

«يىگىرمە تۆت تارىخ»— (تارىخنامىلەر)

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا دائىر، جۈملىدىن غەربىي رايون تارىخىغا دائىر كلاسسىك تارىخنامىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

① «تارىخنامە» ئاپتورى سىماچەن 130 جىلت
② «خەننامە» ئاپتورى بەنگو 120 جىلت
③ «كېيىنكى خەننامە» ئاپتورى سۇنفەنخۇا 130 جىلت
④ «ئۈچ دۆلەت ھەققىدە قىسسە» ئاپتورى جىن شىپو 45 جىلت
⑤ «جىن نامە» ئاپتورى فاڭشۈەنلىڭ 130 جىلت

⑥ «سۇڭنامە» ئاپتورى شىنيو 100 جىلت
⑦ «جەنۇبىي چى نامە» ئاپتورى سوزىشەن 59 جىلت
⑧ «لياڭ نامە» ئاپتورى ياۋيىلەن 56 جىلت
⑨ «چېن نامە» ئاپتورى ياۋيىلەن 36 جىلت
⑩ «ۋېي نامە» ئاپتورى ۋېيشۇ 130 جىلت
⑪ «شىمالىي چى نامە» ئاپتورى لىبەييۇ 50 جىلت
⑫ «جۇنامە» ئاپتورى لىڭخۇدېفېن قاتارلىقلار 50 جىلت
⑬ «سۈي نامە» ئاپتورى ۋېيجېڭ قاتارلىقلار 85 جىلت
⑭ «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى» ئاپتورى لى يەنشۇ 80 جىلت
⑮ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 〃 〃 〃 100 جىلت
⑯ «كونا تاڭنامە» ئاپتورى ئاياڭشۇ قاتارلىقلار 200 جىلت
⑰ «يېڭى تاڭنامە» 〃 〃 〃 250 جىلت
⑱ «كونا بەش دەۋر تارىخى» ئاپتورى سى بوچېڭ قاتارلىقلار 150 جىلت
⑲ «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» ئاپتورى توتو قاتارلىقلار 496 جىلت
⑳ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» ئاپتورى توتو قاتارلىقلار 116 جىلت
㉑ «جىڭ سۇلالىسى تارىخى» ئاپتورى توتو قاتارلىقلار 135 جىلت
㉒ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 〃 〃 〃 200 جىلت
㉓ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» ئاپتورى جاڭتىيەنيۈن 332 جىلت
㉔ «چىڭ سۇلالىسى تارىخى»نى قوشۇلۇپ 24 تارىخ

دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

24 تارىخنىڭ ھەممىسىدە غەربىي رايوننىڭ تارىخىغا دائىر مەخسۇس جىلت ئاجرىتىلغان. مەسىلەن، «تارىخنامە» — (ھونلار تەزكىرىسى)، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە» (ھونلار ۋە جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى)، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (جۇرجانلار، تورالار تەزكىرىسى)، «تاڭنامە» (تۈركلەر تەزكىرىسى، ئۇيغۇرلار، تورالار تەزكىرىسى)، «يېڭى تاڭنامە» (تۈركلەر، ئۇيغۇرلار تەزكىرىلىرى)، «بەش دەۋر تارىخى» (تاڭغۇتلار، ئۇيغۇرلار تەزكىرىلىرى)، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» (قوجۇ، ئۇدۇن، كوسان ئۇيغۇرلىرى تەزكىرىلىرى)، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» («باۋۇرچوت ئارۇتتىكىن قىسسەسى»)، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» (بەشبالىق، ئۇدۇن، قەشقەر، قۇمۇل، لۈكچۈن، قارا خوجا، تۇرپان تەزكىرىلىرى) ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسىدە غەربىي رايون مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار قەيت قىلىنغان، قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن سىستېمىلىق، بىرقەدەر ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«بۈيۈك كارۋان يولى» (يىپەك يولى)

خەن خاندانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەن (شىئەن) شەھىرىدىن باشلىنىپ، غەربىي رايون ئارقىلىق غەرب-

كە بارىدىغان، جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يول ئەينى زاماندا، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ لىنىيىگە بۆلۈنەتتى.

جەنۇبىي يول دۇڭخۇاڭ، يۈمېنگۈەن (قاش تېشى قوۋۇقى)دىن چىقىپ پىشانشان، رچاقلىق، چەرچەن، نىيە، ئۇدۇن ئارقىلىق يەكەنگە كەلگەندىن كېيىن، پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ئۇلۇغ ياۋچىلارغا قەدەر باراتتى.

شىمالىي يول، دۇڭخۇاڭ، يۈمېنگۈەندىن چىقىپ روران (لوپنۇرنىڭ شىمالى) ئارقىلىق قانقىلى (تۇرپان) كىنىگىت (قارا شەھەر) بۈگۈر، كۇچار، قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا باراتتى. بۇ يوللار دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋال شەرق بىلەن غەربنىڭ باردى-كەلدى، سودا-ئالاقە ئىشلىرىدا ئىنتايىن مۇھىم قاتناش يولى ئىدى.

«سارتلار»

① «سارتلار» سۆزى قەدىمكى سانسكرىت تىلىدا «سودىگەر» مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ، ئاساسەن قەدىمكى زاماندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى سوغدىلار بىلەن تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن بارلىققا كەلگەن خەلقنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئۇلار ئەينى زاماندا سودىگەرچىلىك بىلەن داڭ چىقارغان خەلق.

كېيىن موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئامۇ، سىر دەريالىرى ئەتراپىدا ياشىغۇچى خەلقلەرنى شۇنداق دەپ ئاتىغان.

② چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغۇچى غەربىي بويىروت (قىرغىز)لارنىڭ بىر قەبىلىسىنىمۇ «سارت»لار دەپ ئاتىغان. بۇ ئەمەلىيەتتە ئۆزبېكلەرنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

③ قۇربان غالى خالىدىنىڭ «تارىخىي خەمسە» دېگەن كىتابىدا بايان قىلىنىشىچە، «سارت» ئىران، تۇران، ھىندىستان ۋە شىنجاڭدا ياشىغۇچى ئاھالىلەرگە قازاقلار تەرىپىدىن قويۇلغان نام.

ساتۇلار

«ساتۇ» تۈركچە «يايلاق ئادىمى» دېگەن مەنىدىكى سۆز، بارىكۆلنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشىغۇچى ئوغۇز تۈركلىرى ئىچىدىكى بىر قەبىلىنىڭ قەدىمكى نامى. بۇلار كېيىن ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن ئەل بولۇپ، تارباغاتاي يايلاقلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا قەدەر كۆچۈپ بېرىپ، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. بۇلارنى بەزى تارىخىي كىتابلاردا «ساتۇ تۈركلەرى» ياكى «قۇملۇق تۈركلىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

قۇملۇق ئايماق ئۇيغۇرلىرى

ھازىرقى گەنسۇنىڭ خان كارىدورى (خاشى كارىدورى) ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ قۇملۇق ئايمىقىدا ياشىغۇچى تارمىقىنىڭ قەدىمكى نامى.

«تارىم»

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىزاھلىشىچە، شاھزادىلەرگە، ئافراسىياب (ئالىپ ئەرتوڭا) ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، ئۇلارنىڭ بالىلىرىغا قويۇلغان خاس ئىسىم. خان ئەۋلادىدىن بولغانلارغا ھۆرمەت ئورنىدا «ئالتۇن تارىم» دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ دېيىلىدۇ.

تۈركلەر
(كۆك تۈركلەر — تەڭرى تۈركلىرى)

ئېلىمىزنىڭ شىمالى ھەم غەربىي شىمالىدا ياشىغۇچى قەدىمكى مىللەت نامى. بۇلارنى شەرق تارىخچىلىرى كۆك تۈركلەر ياكى ئوغۇز تۈركلىرى دەپمۇ ئاتايدۇ. «تۇيې»، «تۈرك» دېگەن نام، كەڭ مەنىدە قەدىمكى تۈركىي تىللىرى ئائىلىسىدىكى مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەرنى يەنى تۈركلەر، تۇرالارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدە ئالتاي تاغلىرى ئەتراپىدا ياشىغۇچى كۆك تۈركلەرنى كۆرسىتىدۇ.

تۈركلەر ئەسلىدە ھونلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، بۇلار 7 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى كۆچىيىپ، تۇمەن قاغاننىڭ باشچىلىقىدا، جورجانلارنى مەغلۇپ

قىلىپ ئورخون ۋادىسىدا دۇنياغا مەشھۇر تۈرك خانلىقىنى بەرپا قىلغان ئىدى. سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا بۇلار تازا كۆچەيگەن بولۇپ، ئاساسەن غەربىي ۋە شەرقىي دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنەتتى. مىلادى 630 — 659 - يىللىرىدا بۇلار تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بەربات قىلىنغان.

قارلۇقلار خانلىقى (766—940)

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەتتە سۇ ئەتراپىدا (بۇرۇنقى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي زېمىنىدا) ياشىغۇچى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولغان قارلۇقلار باشچىلىقىدا، 766 - يىللىرى سۇياپ (سۇيئاپ) شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا قۇرۇلغان خانلىقنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ خانلىق VIII ئەسىردىن X ئەسىرگىچە ئىككى ئەسىردەك ھۆكۈم سۈرۈپ، كېيىن قاراخانىلار خاندانلىقىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ پايتەختى دەسلەپ سۇياپ، كېيىن 940 - يىلى قوبالىق (كۇپال) غا كۆچكەن. خانلىقنىڭ زېمىنى كېڭىيىپ ئالتاي تاغلىرىدىن سىر دەرياسىغىچە پۈتكۈل ئىلى، يەتتە سۇ، چۇ دەريا ۋادىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، پايتەختنى بالاساغۇنغا كۆچۈرگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ بالاساغۇن تارىختا قارلۇق — قاراخانىلارنىڭ (932 — 1219) ۋە قارا كىدانلار (1131 — 1219)

نىڭمۇ پايتەختى بولغان.

قازاقلار خانلىقى

تېمۇرىلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن XVI ئەسىرنىڭ بېشىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قازاق كۆچمەنچى چارۋىچى ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان فېئودال خانلىقنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خانلىق XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇلۇغ يۈز — بۈيۈك ئوردا خانلىقى (ئۆز ئىچىگە بالقاش كۆلى رايونىنى ئالىدۇ)، ئوتتۇرا يۈز — ئوتتۇرا ئوردا خانلىقى، (ئۆز ئىچىگە سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى ۋە شىمالىدىكى يايلاقلارنى ئالىدۇ)، كىچىك يۈز — كىچىك ئوردا خانلىقى (ئۆز ئىچىگە ئارال دېڭىزى ئەتراپىنى ئالىدۇ) قاتارلىق ئۈچ چوڭ خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەن ئىدى.

ھۆكۈمرانلار ئۆزىنى «خان»، «سۇلتان» دەپ ئاتايتتى. XVIII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۇلۇغ يۈز ۋە ئوتتۇرا يۈز خانلىقلىرىنى ئىگىلەپ ئالغان. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلمى سەۋەبىدىن ئوتتۇرا يۈز قازاقلىرى ئېرتىش دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى بولغان تويۇل دەريا ۋادىلىرىغا، كىچىك يۈز قازاقلىرى يايىق (ئورال) دەريا ۋادىلىرىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا روسسىيە ئىمپېرىيىسى

ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئاۋۋال 1731 — 1740 - يىللىرى كىچىك ھەم ئوتتۇرا يۈز خانلىقىنى، 1847 - يىلى ئۇلۇغ يۈز خانلىقىنى بويسۇندۇرغان. پۈتكۈل قازاق رايونىنى 1853 - يىلى روسىيىگە قوشۇۋالغان ئىدى. بۇلاردىن بىر قىسمى ئالتاي، تارباغاتاي، ئىلى رايونىغا كۆچۈپ كىردى.

بۇ خانلىق قازاق مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى.

«خوراس — خوۋا — دۇۋاسىن» (*Hurasin*) قەدىمكى مانى يېزىقىدا يېزىلغان، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدىن بىرى. بۇنى، ئا. ئىستېين دۇڭخۇاڭدىن تاپقان. ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى IV، V ئەسىرلەردە جوجانلار (ئاۋارلار)غا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرىشىنى تەسۋىرلەيدۇ.

كوراگان (*roıagan*)

چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە پادىشاھ، ئەمىرلەرنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەنگەنلەرگە بېرىلىدىغان ھۆرمەت نامى. خاننىڭ كۈيئوغلى. (تېمۇر كوراگان، مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كوراگان).

قىزىل باشلار

ئىران تەۋەسىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن

تۇرمۇش كەچۈرگۈچى تۈرك قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ نامى. (بۇلار باشلىرىغا قىزىل جىيەكلىك قالپاق كىيگەچكە، تارىختا — قىزىل باشلىقلار دەپ ئاتىلىپ كەلگەن). ئىراندىكى ساپادىلار خانلىقىغا ئاساس سالغۇچى ئىزمىر I، دەل مۇشۇلارنىڭ ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ ئىراندا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

كىتابى قورقۇت

(كىتاب دەدە قورقۇت ئەل سانى تەيكى ئوغۇزان)

قەدىمكى تۈركىي قەبىلە - قەۋملەرنىڭ رىۋايەتلىرى ئاساسىدا، تەخمىنەن XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن رەتلەپ چىقىلغان تارىخىي داستان نامى. بۇنىڭ ھازىر ھەر خىل تىلدىكى نۇسخىلىرى بار، ئۇنىڭدا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى، جۈملىدىن ھازىرقى نىڭشيادىكى سالا مىللىتىمۇ تىلغا ئېلىنغان. ھەمدە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، كاۋكاز، يېقىن شەرق ئەتراپىدا ئېلىپ بارغان جەڭلىرى بايان قىلىنىدۇ. بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن بىرى.

شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر

جىۋا

تەخمىنەن IV ئەسىرلەردە ئۆتكەن كۇچارلىق ئۇيغۇر بۇددا راھىبى. كوسان خانىنىڭ سىڭلىسى، كومارا جىۋانىڭ ئانىسى. ئۇ كومارا جىۋانى ئېلىپ دەسلەپ كەشمىر ئارقىلىق يەكەنگە كەلگەن. يەكەن خانلىقىنىڭ شاھزادىسى شىبۇلى ياسۇمانىڭ ھىمايىسى ئاستىدا بۇددىزمنىڭ ماخايانا مەزھىپىنى تەرغىپ قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. غەربىي رايون بۇددىزم تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىرى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ بىرقانچە خىل تىل - يېزىقنى بىلىدىكەن.

كومارا يانا

ھىندىستانلىق بۇددا راھىب، جىن پادىشاھلىقى تارىخىدا بايان قىلىنىشىچە، ئۇ ئەسلىدە ھىندىستاندا مەرتىۋىلىك كىشى بولۇپ، كوسان (كۇچار) خانىنىڭ تەكلىپى بىلەن كۇچارغا كېلىپ، خانىنىڭ سىڭلىسى جىۋاغا ئۆيلىنىپ، كومارا جىۋانىڭ (339 — 409) نىڭ ئاتىسى بولغان.

نىستورى

(تۇغۇلغان يىلى نامەلۇم، 451 - يىلى ئۆلگەن)

5 - ئەسىرلەردە ئۆتكەن سۈرىيىلىك. نىستورى (خرىستىيان دىنىنىڭ بىر مەزھىبى) دىنىغا ئاساس سالغۇچى شەخس. تاڭ دەۋرىدە بۇ دىن، ئىرانلىقلار ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا، شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىگە (جۇڭگوغا) تارقالغان ئىدى. شىنجاڭدىن تېپىلغان سۈرىيە يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ.

قوغۇر سۇر ئالتۇن (550 — 577)

بەزىلەر (481 - يىلدىن 550 - يىللىرىغىچە ياشىغان دەيدۇ)

ئالتۇن ئىسمى بولۇپ، VI ئەسىرلەردە ئۆتكەن تۇرالار (توققۇز ئۇيغۇرلار) ئىچىدىن چىققان سىياسىي ئەرباب ۋە ئەدىب. ئۇنىڭ «تۇرالار ناخشىسى» ناملىق شېئىرى ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، بەلكى جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ مۇئەييەن ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ شېئىرنى شىمالىي چى بەگلىكىنىڭ خانى يوجوگاۋخىنىڭ

(577 - يىلى ئۆلگەن)غا تەقدىم قىلىنغان ئىكەن. بۇ ناخشا ئەينى زاماندا تۇرالار ئەڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ئومۇمىي ناخشىغا ئايلىنىپلا قالماستىن بەلكى، خەنزۇلار ئىچىدىمۇ شۆھرەت قازانغان. ئۇنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى «ئوردا تېكىستلىرى توپلىمى»غا كىرگۈزۈلۈپ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. ئازادلىقتىن كېيىن خەنزۇ مەكتەپلەرنىڭ تىل - ئەدەبىيات دەرسلىكلىرىگە كىرگۈزۈلگەن.

سۇجۇپ (سۇگىپتا)

تەخمىنەن VI ئەسىرلەردە كۇچاردا ئۆتكەن مەشھۇر مۇزىكاشۇناس، ئۇ كۇچارنىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكا كۈيلىرى ئارقىلىق خەنزۇ مۇزىكا سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن. بىرپا چېلىشتا داڭ چىقارغان تۆركلەرنىڭ شاھزادىسىگە ھەمراھ بولۇپ 517 - يىلى چاڭئەنگە بارغان. سۇجۇپ 12 تىپلىق ئاھاڭ (مۇزىكا) قانۇنىغا ئاساس سالغۇچى.

ئەركىن (سىفىن) (SOKun lRKin)

جۇڭگو، چەتئەل تارىخ كىتابلىرىدا ئەركىن سىغىنىنى قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 1 - ئەۋلاد خانى دەپ كۆرسىتىلىدۇ. ئۇ تەخمىنەن 605 - يىلىدىن 616 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

پان تېكىن (كۆل بىلگە خاقان)

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ **ئورخۇن** ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زېمىنىنى شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيانغىچە، غەربتە ئالتاي تاغلىرى ۋە يەنسەي دەرياۋادىلىرىغىچە كېڭەيتكەن ئۇلۇغ شەخس.

شىپى خاقان (شىبىراخان) (shiPara chan)

608 - يىلدىن 613 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان شەرقىي تۈرك خانى. بىرقانچە يۈز مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، سۈي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۈي ياڭدىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان.

ئۇيسىجان ياكىلتى (كىلتى ئارغىنتا)

(تۇغۇلغان يىلى نامەلۇم، 618 - يىلى ۋاپات بولغان.)

«يېڭى تاڭ نامە» 68 - جىلتتا قەيت قىلىنغان خوتەننىڭ سانغۇن. تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئەتتىۋارلىق ۋەزىرى شۈەن ۋۇمىڭ ئۆزگىرىش قوزغىغاندا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇ ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى شۇ خېنىمىنىڭ قەبرىسى سەنشى لىچۈەن بازىرىنىڭ شىمالىدا. 1972 - يىل ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك قەبرە ئابى-

دىسى قېزىۋېلىنغان.

پۇسات (كۆچ ئەلتەبىر)

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 1 - ئەۋلاد خانى ئەركىننىڭ ئوغلى، ئۇيغۇر خانى. 628 - يىلى تۈرك خاقانى خالىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۈستىگە باسۇرۇق قىلىپ ئەۋەتكەن گېنېرال بويكەننى مەغلۇپ قىلغۇچى.

سىنكاندا (652 — 710) (SiKənda)

VII ئەسىردە ئۆتكەن بۇددا دىنى بىلىملىرى بويىچە مەشھۇر خوتەنلىك راھىب. ۋۇزېتيەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (684 — 704)، خوتەندىن لوياڭغا كېلىپ 19 خىل مەزمۇندىكى ئون جىلىت بۇددا سوترالىرىنى تەرجىمە قىلغان.

ۋاي ساراچىن — سىن

تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدە، تەخمىنەن 763 — 779 - يىللىرى چاڭئەندە تۇرغان خوتەنلىك مۇزىكاشۇناس. تاڭ پادىشاھى سوزۇڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «سانغۇن» (گېنېرال)لۇق ئۇنۋانىنى بەرگەن.

ئوتبەگ قوگتىر تىكىن

تۇمىت قاغاننىڭ ئەۋرىسى (دوكتىك تىكىننىڭ ئوغلى) خان كارىدورى (خاشى كارىدورى) رايونىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي باسقاق بېگى بولغان. (715 — 728 - يىللىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان 7 - ئەۋلاد ئۇيغۇر خانى). ئۇ 716 - يىللىرىدىن كېيىنكى تۈركلەرنىڭ خانى بەگجور قاغان (691 — 716)غا قارشى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇشىغا قوماندانلىق قىلغان ۋە بەگجور قاغاننى ئۆلتۈرگەن.

بەش تىكىن

قەدىمكى ئورخون ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىي داستانى بۆكۈ قاغان توغرىسىدىكى رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان ئاكا - ئۇكا بەش شەخسنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار: ① شۇڭقار تىكىن ② قۇنچۇر تىكىن ③ بۇقار تىكىن ④ ئور تىكىن ⑤ سوكۇ تىكىن.

سويىرا

تەخمىنەن VII ئەسىردىكى كۇچار خانلىقىنىڭ خانى. ئۇ ئىنىسى ئىلى پۇشى بىلەن بىرگە تاڭ خانلىقىنىڭ ئاشناشىن (تۈرك) قوماندانلىقىدىكى كۇچارغا

ئەۋەتكەن قوشۇنغا قارشى ئېلىپ بارغان جەڭلەرگە قوماندانلىق قىلغان.

ئوغۇلچاق قادىرخان

قاراخانىلارنىڭ 1 - ئەۋلاد خانى بىلگە كول قادىر خاننىڭ ئوغلى، قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە بايان قىلىنىشىچە، (جامال قەرشىنىڭ «سۇرراخ لۇغەتنىڭ تولۇقلىمىسى» دېگەن كىتابىدا) ئوسمانلار خانى ئىسمائىل بىننى ئەخمەت (874 — 892) خان بىلەن دەۋرداش بولۇپ، سامانىلار خانلىرى ئىچىدىكى زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، خانلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن تىرىشقان. قاراخانىلارنىڭ 3 - ئەۋلاد خانى. سۇتۇق بۇغراخان (ئابدۇكېرىم)نىڭ تاغىسى.

سالايان

مەشھۇر ئۇيغۇر تىلشۇناسى ھەم تارىخچى. «جىن سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىق ئوردا تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان تارىخىي كىتابلارنى يېزىشقا قاتناشقان ئەدىب.

ۋايسارا سامباھارا

(ياغلا قالقالو) 966 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق

قىلغان خوتەن خانى. بەزى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا تاڭ پادىشاھى شۈەنزۇڭ خان (847 — 859) دەۋردە يۈز بەرگەن ئۆگلوكى - سۆيكىن توپىلىڭىنى باستۇرۇشقا ۋايسارا 5000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن قاتناشقان. شۇڭا تاڭ پادىشاھى ئۇنىڭغا ئوردا كېنىزىكىنى خوتۇنلۇققا بېرىپ كۈيئوغۇل قىلىۋالغان. ئەمما ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللىرى بۇ ۋەقەگە توغرا كەلمەيدۇ.

ۋايسارا چياڭ

مىلادى 827 — 835 - يىللىرى چاڭئەندە تۇرغان خوتەنلىك مۇزىكاشۇناس. تاڭ دەۋرىدىكى مۇزىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان سەنئەت ئەربابى.

ئوكى تىكىن (ئوكى قاغان)

841 - يىلدىن 846 - يىللىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئورخون ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 23 - ئەۋلاد قاغانى. ئاسار قاغاننىڭ تاغىسى، ئۇ، خانلىق زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا دەسلەپ سەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھىمالىي رايونىغا كۆچكەن ھەم شۇ يەردە ياشايدىغان خىرۋېيلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، بەزى مەنبەلەردە ئۇ، ئۆز ۋەزىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن دېيىلىدۇ.

فارابى (870 — 950)

(ئەبۇ ناسىر مۇھەممەت ىبنى تارغان ىبنى ئۇلۇغ فارابى)

مەشھۇر ئۇيغۇر پەيلاسوپى، مۇزىكاشۇناس، تىلشۇناس. ئۇنىڭ تەلىماتلىرى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپا ئىلىم - پەن تەرەققىياتى ئۈچۈن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

(فارابىغا قارالسۇن)

سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ

تەخمىنەن X ئەسىردە بەشبالىق (جىمسار)دا تۇغۇلۇپ ئۆتكەن مەشھۇر تەرجىمىشۇناس، قوجۇ ئۇيغۇر بۇددىزم مەدەنىيىتىگە ئاساس سالغۇچىلاردىن بىرى. ئۇ بۇددا كىتابلىرىدىن «شۋەنجاڭنىڭ تەزكىرىسى» ۋە «ئالتۇن يارۇق» قاتارلىق كىتابلارنى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

ۋايسارا سامبا

تەخمىنەن X ئەسىرلەردە ئۆتكەن خوتەن ھۆكۈمرانى، بەزىلەر ياغلا قالقالو (لى شىڭتيەن) دەل

مۇشۇ شەخس دەپ قارايدۇ. ئەرەب، پارس تارىخ كىتابلىرىدا بۇ شەخسنى ماچىن ۋاڭ (خوتەننى چىن-ماچىن دەپ ئاتىغانلىقتىن، ماچىن ۋاڭ — خوتەن پادىشاھى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاپ كەلگەن.

سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ

تولۇق نامى. «ئالتۇن ئۆڭلۈك يايۇق يالتىراقلىق توپقا كۆتىرىلمىش نوم بىتىك» — بۇددا نوملىرى، ئەقىدىلىرى، رىۋايەتلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور ھەجىملىك كىتاب. بەشبالىقتا ئۆتكەن ئۇيغۇر تىلشۇناسى، ئەدىبى. سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تەخمىنەن X ئەسىرنىڭ ئاخىرى XI ئەسىر باشلىرى (960 — 1027) «ئالتۇن يارۇق» دېگەن چوڭ ھەجىملىك كىتابىنى خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتابتا بۇددا نوملىرى، رىۋايەتلىرى، ئەقىدىلىرى بايان قىلىنغان. X، XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى ھەم تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە كلاسسىك ئەسەر.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان (ئابدۇكېرىم)

تارىختىكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا قاراخانىلارنىڭ مەشھۇر خانى. بازىر خاننىڭ 2 - ئوغلى، ئۇ

مىلادى 942 - يىلىدىن 955 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلارنىڭ 5 - ئەۋلاد خانى. ئۇ قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۇنى كېڭەيتىشكە ئالاھىدە رول ئوينىغان مەشھۇر پادىشاھ. ئۇ 956 - يىلى ۋاپات بولۇپ ئاتۇشتا دەپنە قىلىنغان.

سۇلايمان

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ 2 - ئوغلى مۇسا ئارسلانخاننىڭ ئىنىسى، قاراخانىلار غەربىي خانلىقىنىڭ خانى.

سۇلايمان بىننى يۈسۈپ ئارسلانخان

1032 - يىلدىن 1037 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىلار شەرقىي خانلىقىنىڭ 1 - ئەۋلاد خانى.

سۇلايمان بىننى داۋۇتخان

1047 - يىلى قاراخانىلار غەربىي خانلىقىنىڭ تەختكە چىققان خانى.

يۈسۈپ قادىرخان (يۈسۈپ ئارسلانخان)

(تۇغۇلغان ۋاقتى نامەلۇم، 1032 - يىلى ھە-

كەتتە ۋاپات بولغان)

ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئوغلى (سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى)، تەخمىنەن مىلادى 1000 - يىلدىن 1032 - يىللىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىلارنىڭ مەشھۇر خانى.

ئۇ 40 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن خوتەنگە يۈرۈش قىلغان. 20 نەچچە يىل «غازات» قىلىپ ئىسلام ئاچقان پادىشاھ. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە ئۇ، «مالىكۇل مەشرىق» (شەرقنىڭ خانى ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان). ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ يەكەندە قازا تاپقان. ھېلىمۇ يەكەننىڭ ئاچچىق دېگەن يېرىدە ئۇنىڭ نامىدا بىر مازار بار.

يۈسۈپ قادىرخان خوتەندە ئۇزاق مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن ياغلا قالقالو ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىپ، خوتەننى قاراخانىلار ئىلكىگە ئالغان. بەزى رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن دوكتى رەشىد، نوكتى رەشىد دېگەنلەر ئەنە شۇ دەۋردە يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغان ئۇدۇن سەردارلىرى ئىدى.

ئارسلان تېكىن غازى (بىگەم ئارسلان)

1031 - يىلدىن 1037 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىلارنىڭ خانى (يۈسۈپ بۇغرا-

خانىنىڭ چوڭ ئوغلى) مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دادىجەمەت تۇغقىنى. شۇڭا «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇ شەخسنى ھۆرمەتلەپ «ئارسلان تىگىن غازى» دەپ ئاتاپ ئادىل، مەرىپەتپەرۋەر قىلىپ كۆرسىتىدۇ. «بىگەم ئارسلان تىگىن» ئۇنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

تەخمىنەن 1018 — 1019 - يىللىرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختلىرىدىن بولغان بالاساغۇندا تۇغۇلۇپ قەشقەردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، پەيلاسوپى، شائىرى، مۇتەپەككۇرى ھەمدە دۆلەت ئەربابى. مەشھۇر ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئاپتورى. ئۇ مىلادى 1086 — 1087 - يىللىرى قەشقەردە ۋاپات بولغان. يۈسۈپ ئالىمنىڭ ئىسمى، «خاس ھاجىپ» قاراخانىلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى خانى ئەلى ھەسەن ئىبنى ئارسلانخان (بۇغراخان)نىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن ئۇنۋانى.

(«قۇتادغۇ بىلىك»كە قارالسۇن)

شاھ لۇغىتى

XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى ئابدۇجاپپار تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەر نامى. بۇ ئەسەر بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلمىگەن.

ناسىر ئىبنى قاراخانى

XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن قاراخانىلار شەرقىي خانلىقىنىڭ خانى (1057 — 1058) مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بوۋىسى. ئۇ تەخمىنەن 999 - يىلى سامانىلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىدا قوماندانلىق قىلىپ، بۇخارا خانلىقى (سامانىلار خانلىقىنى) ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۈتۈن ماۋرائۇننەھرىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولغان. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەت (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى) ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى بارسىغان شەھىرىنىڭ ئەمىرى بولغان.

ناسىر ئىبنى ئىبراھىم

1068 - يىلدىن 1080 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىلار غەربىي خانلىقىنىڭ 3 - ئەۋلاد خانى. سالجۇقىلار خانلىقىغا قارشى كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلغۇچى، ھەم ئىلىم - پەن ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن مەرىپەتپەرۋەر پادىشاھ.

مەھمۇت قەشقەرى

(مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن ئىبنى مەھمۇت قەشقەرى)

مىلادى XI ئەسىرلەردە قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى. يىرىك تىلشۇناس، تارىخچى ھەم تۇنجى تۈركولوگ. «دىۋانى لۇغەتىت تۈرك» ۋە «كىتاب جەھۇل نە ۋىنى لۇغەتتىن تۈرك» (تۈرك تىللار گراممatىكىسىنىڭ كۆھەردانىلەرى كىتابى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاپتورنىڭ يەنە «خانلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىمۇ بولغان.

ناسىر ئىبنى ھۆسەيىن

1168 - يىلدىن 1172 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىلار غەربىي خانلىقىنىڭ (سەمەرقەند سويورغاللىقىنىڭ) خانى بولغان.

ناسىر (ئارسلان ئىلىك)

تەخمىنەن XI ئەسىردىكى قاراخانىلار شەرقىي خانلىقىنىڭ خانى. سامانىلار خانلىقىنىڭ تەھدىتىگە قارشى كۆپ قېتىملىق جەڭلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، سامانىلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىگىلىگەن ناسىر ئىبنى قاراخانىنىڭ ئۆزىدۇر.

راببان بار سارما

يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئوردا

باشقى ئىشلار مۇئەككىلى (ۋەزىرى). ئۇ 1287 - يىلدىن 1288 - يىلغىچە موڭغۇل خانى ئارغۇننىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ياپىلاخ III بىلەن ئىتالىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە زىيارەتتە بولغان. خرىستىئان دىنىدىكى دۆلەتلەر بىلەن يۈەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىش يولىدا كۆچ چىقارغان موڭغۇل خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ھەم نېستورىيان دىنىنىڭ راھىبى، ئۇ 1294 - يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا غەربىي ياۋروپا تىللىرىنىمۇ بىرقەدەر پىششىق بىلىدىكەن.

ئارۇت (*Arut*)

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئوردا ئەمەلدارى ھەم مەدەنىيەت ئەربابى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»دا ئۇنى دۆلەت تارىخىنى يېزىپ چىقىشقا تەپتىشلىك قىلغۇچى دەپ كۆرسەتكەن.

مازۇجان

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن توقسۇنلۇق مەشھۇر ئۇيغۇر ئەدىب ھەم تارىخچى. «شتيەن توپلىمى» (15 جىلتلىق بولۇپ، بەش جىلتى نەزمە، ئون جىلتى ماقالىلەر)، «مەڭگۈلۈك ئەسلىمىلەر» قاتارلىق نۇرغۇن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. بۇنىدىن باشقا

يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى يىڭزوڭ شۇدىباس» (1321 — 1323)نىڭ «يىڭزوڭ ئەمەلىي خاتىرىسى»، «خانىنىڭ تەزكىرەلىك ساۋاقلىرى» قاتارلىقلارنى يېزىشقا قاتناشقان. بىراق ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ مەرتىۋىلىك بولۇپ كەلگەچكە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خەنزۇچە يېزىلغان ۋە خەنزۇ ئەدىبلىرى ئارىسىدا زور تەسىر قوزغىغان.

قولقۇسى

يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەرباب. جوجىغانىنىڭ ئوغلى، چىڭ تېمۇرنىڭ ئۇستازى. كېيىن موڭغۇل خانلىقى تەرىپىدىن خۇراسانغا مالىيە، باج - خىراج ئىشلىرى ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەنگەن.

لۇتفى (1366 — 1455)
(مەۋلانا ئەبەيدۇللالۇتفىي)

1366 - يىلى قەشقەردە تۇغۇلۇپ ھاياتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىراتتا ئۆتكۈزگەن خەلقپەرۋەر ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى. «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت»، «گۈل بىلەن نەۋرۇز»، «سەبىھەئى ئەنۋەر» («نۇر مەنبەلىرى»)، «دىۋان لۇتفى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىلەن مەشھۇر.

لۇتفى XV ئەسىردىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن بىرى. ئۇ «تەزكىرە خوجى مۇھەممەت» دېگەن كىتابىدا، سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ.

راببان ماركۇنى (1317 — 1445)

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ خوجو ۋىلايىتىدە ۋاپات بولغان، ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان نېستورىيان راھىبى، دىپلومات، راببان بارسا ئومانىڭ سەپدىشى. ئۇ 1280 - يىلدىن 1317 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا نېستورىيان دىنى جۇڭگو رايونىنىڭ باش روھانىسى، 1281 - يىلدىن باشلاپ نېستورىيان دىنى باش راھىبى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان مەشھۇر ئەرباب.

چەت ئەللەردە ئۇنىڭ ھاياتى، پائالىيىتىگە دائىر مەخسۇس ئەسەرلەر بارلىقى مەلۇم. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ئۇ سەپدىشى راببان بارسا ئوما بىلەن قۇددۇس ھەمدە غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە زىيارەتتە ھەم دىپلوماتىك پائالىيەتلىرىدە بولغان. موڭغۇل تىلىنى پىششىق بىلگەچكە، موڭغۇل خانى ئاخبانىڭ ھېمايىلىكىگە ئېرىشكەن.

تاتاتۇڭئا (*ta ta tung ·A*)

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر

تىلشۇناسى چىڭگىزخاننىڭ مىرزىسى، خان جەمەتى پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇستازى. قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرىپى ئاساسىدا موڭغۇل يېزىقىنى كەشىپ قىلغان مەدەنىيەت ئەربابى. ئەينى زاماندا موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇشۇ يېزىق بىلەن باشقۇرۇپ كەلگەن. كېيىن ئۇلاردىن مانجۇلار ئۆگەنگەن. يىغىپ ئېيتقاندا، موڭغۇل، مانجۇلارنىڭ يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىياتى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى. «تاتاتۇڭئا» تەزكىرىسىدە بۇ توغرىدا ئالاھىدە توختالغان.

سەيدۇللا

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى، تىلشۇناس، شەنشىنىڭ يەغدىن ناھىيىسىدە تۇرۇپ قالغان. ئۇنىڭ «يەغدىن توپلىمى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بارلىقى مەلۇم. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «شىتوچىڭغا چىققاندا»(«تاشبالىققا چىققاندا») ناملىق شېئىرى مەشھۇردۇر. يولداش ماۋزېدۇڭ بۇ شېئىرنى ئالاھىدە نەقىل كەلتۈرگەن (تاشبالىق ھازىرقى نەنجىڭ).

يانچى بۇقا

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردىن كې-

لىپ چىققان ھۆكۈمەت ئەمەلدارى، ئۇ گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەلچى - چارچى سلاۋلىق مەنسىپىدە بولغان. ئۇ خانبالىق (بېيجىڭ) ھەم گۇاڭدۇڭ بىلەن پايتەخت ئوتتۇرىسىدىكى ھەرقايسى جايلاردا قاتناش بېكەتلىرىنى قۇرۇش ئىشىدا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان.

چەنپۇيان سەلى

«يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» 231 - جىلتتا خاتىرىلەنگەن — قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن چىققان تارىخچى ھەم ھەربىي ئەمەلدار، دىۋان مۆئەككىلى. يارغاچ (ئەمەل نامى) قاتارلىق مەنسەپلەردە بولۇپ، كېيىن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىنى يېزىشقا قاتناشقان.

سىير ئىن جىن ئۆمەر (1211 — 1279)

ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان سىياسىي ئەرباب. ئۇ 1274 - يىلى يۈەن خاندانلىقى تەرىپىدىن ھازىرقى يۈننەن ئۆلكىسىگە ئوردا ۋەزارەت مۇئەككىلى قىلىپ ئەۋەتىلگەن. ئۇ، شۇ رايون ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا زور ھەسسە قوشقان.

ئاي ھەيبا (1227 — 1287)

«يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى». 160 -

جىلتتىكى «ئاي ھەييا تەزكىرىسى»دە بايان
قىلىنغان بەشبالىق (جىمسار) ئەتراپىدا تۇغۇلۇپ
ئۆسكەن ئۇيغۇر ھەربىي سەركەردە ھەم ئاتاقلىق سى-
ياسىئون. ئۇ دەسلەپ 5 - ئەۋلاد موڭغۇل خانى
قوبلەي خان (1260 — 1294)نىڭ ياساۋۇلى، ئوردا
مەسلىھەتچىسى، دىۋان بېگى، خۇنەن، خۇبېي، گۇاڭ-
دۇڭ، گۇاڭشى مەمۇرىي رايونىنىڭ سول قول ۋەزىرى
قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان.

1268 - يىلىدىن باشلاپ جەنۇبىي سۇڭغا جازا
يۈرۈشى قىلغان قوشۇننىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى
قىلىپ تەيىنلەنگەن. كۆپ قېتىملىق جەڭگە قوماندان-
لىق قىلىپ يۈەن سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈ-
لۈشى ئۈچۈن ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇ
1287 - يىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خانبالىق
(بېيجىڭ)دا ۋاپات بولغان.

ھىسامودون

«يۈەن سۇلالىسى يېڭى تارىخى» 154 - جىلتتا
قەيت قىلىنغان تۇرپانلىق سىياسىي ئەرباب ھەمئەدىب.
ئۇشەنشى ئۆلكىسىنىڭ دىۋان ۋازارەت مۇئەككىلى بولغان.

ساڭگر (ساڭغا)

(تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، 1291 - يىلى ئۆلگەن)

① يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن چىق-

قان «ئەل ھۆكۈما» ئۇنۋانلىق بارەننىڭ شاگىرتى ئە-
يۈەن سۇلالىسى بۇددا دىنى ئىشلىرى تىبەت ئىش-
لىرىغا مەسئۇل ئۇيغۇر ئەمەلدارى. ئۇ 1287 - يىلى
دىۋان ۋازارەت مۇئەككىلى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە
خىيانەت قىلىپ ئىچكى - تاشقى ئەمەلدارلىرىنى
خالىغانچە بىر تەرەپ قىلدى دېگەن بىلەن 1291 -
يىلى ئۆلتۈرۈلگەن.

جامالىدىن

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئاس-
ترونوم. ئۇ 1267 - يىلى بېيجىڭدا تۇرۇپ، رەسەت-
خانا قۇرغان ھەم بىرقانچە خىل ئاسترونومىيە
ئەسۋابلىرىنى ياساپ چىقىپ، جۇڭگو ئاسترونومىيە
ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور ھەسسە
قوشقان.

كارداناس

«يۈەن خاندانلىقىنىڭ يېڭى تارىخى»دا تىلغا
ئېلىنغان يۈەن خاندانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر
ئۇيغۇر تىلشۇناس، ئۇ ئۇيغۇر، موڭغۇل، تىبەت،
سانسكرىت يېزىقىدىكى بۇددا سوترالىرىنى (نوملارنى)
ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ چىققان.

ساكغاشىر

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن قوجۇلۇق ئۇي-

غۇر بۇددا دىنى كىتابلىرىنى تەرجىمە قىلغۇچى. تارىخىي خاتىرىلەردە بايان قىلىنىشىچە، ئۇ بىر مەلۇم تىببەت تىلىدىكى بۇددا سوترالىرىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

شىكشىمىن كوچارى (xikximin Kuqari)

يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن كۇچارلىق مەشھۇر ئۇيغۇر تىلشۇناسى ھەم مەدەنىيەت ئەربابى. خەنزۇچە، سانسكرىتچە، موڭغۇلچە تىل - يېزىقىغا ئائىت «خەتتاتلىق دەستۇرلىرىدىن تەتقىقات» (8 جىلدلىق)، رەسساملىققا دائىر «رەسساملىق توغرىسىدا تەتقىقات» (7 جىلدلىق) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

تارىخ مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا ئاپتور بۇ ئەسەرلىرىنى 1343 - يىلى يۈەن سۇلالىسى خانىغا تەقدىم قىلغان.

سەككاكىي (1168 — 1228)

(سىراجىددىن ئەبۇ ئايۇپ يۈسۈپ ئىبنى ئەبۇ بەكرى ئەل خازىمى سەككاكى)

XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى ۋە شائىرى. چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى «غەزەل» ژانىرىغا

ئاساس سالغۇچى. «موفتا ھال ئۇلۇم» (ئىلىملەرنىڭ ئاچقۇچى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى. شۇڭا ناۋايى ئۇنى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇستىسى» دەپ ئاتىغان. ئەسەتۇللا بىننى نىمەتۇللانىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ئۇ ئىلىدا ۋاپات بولغان.

ئوزارخان

XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر، قارلۇقلىرىدىن بولغان ئالمىلىقنىڭ خانى. ئۇ 1211 - يىلى موڭغۇل قوشۇنىغا ئەل بولۇپ، چىڭگىزخان بىلەن قۇدىلاشقان.

تېمورلەڭ (ئاقساق تېمور) ئىمپېراتورى
(1405 — 1336)

1370 - يىلىدىن 1405 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېمور ئىمپېرىيىسىگە ئاساس سالغۇچى. ئۇنىڭ دەۋرىدە ئىمپېرىيىنىڭ زېمىن دائىرىسى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، ئىراق، ئالتۇن ئوردا خانلىقى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، شىنجاڭغا كىرىش سەپىرىدە ئوترال (ئوترار) شەھىرىدە ۋاپات بولۇپ، پىلانى ئەمەلگە ئاشمىغان.

رابغۇزى

(قازى ناسىرىددىن رابغۇزى — ئۇزلۇغ رايات فۇزى بۇرھانىددىن)

تەخمىنەن XIII، XIV ئەسىرلەردە خارەزىم ۋە قەشقەردە ئۆتكەن پەيلاسوپ، ئەدىب، ئۇيغۇر رومانتىزم ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچىلاردىن بىرى. «قىسسەئى رابغۇزى»نىڭ ئاپتورى.

مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلى

بەزى تارىخىي كىتابلاردا قەيت قىلىنغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تېمۇر خاننى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلىپ، ئىمانغا كەلتۈرگەن دىنىي زات. ھازىر كۇچاردا ئۇنىڭ مازىرى بار.

ئىبنى مۇھەممەت قەشقەرى

تەخمىنەن XIV ئەسىرلەردە ئۆتكەن قەشقەرلىك ئۇيغۇر ئالىمى. ئۇ ئەينى زاماندا مىسىرنىڭ «باي بارس» خانىقاسىدا مۇدەررىس (پروفېسسور) بولغان. ئۇنىڭ 1363 - يىلى يازغان «تاج ئەل سائادات»، «ئۇنۋان ئەلئارات» (سائادەت تاجىسى ۋە «ھاكىمىيەت ئۇنۋانلىرى») قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم.

نەقشى جاھان

1421 - يىلدىكى بەشبالىقنىڭ ھۆكۈمرانى (ئەخمەتنىڭ ئوغلى). نەقشى بەندىچىلەر XIV ئەسىرلەردە باھاۋىددىن تەرىپىدىن بۇخارادا بارلىققا كەلگەن سوفىزملىق دىنى مەزھەپنىڭ مۇرتلىرى.

جامال قەرشى

تەخمىنەن XIV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن قەشقەرلىك (بەزىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەرشىدە تۇغۇلغان دەيدۇ) ئۇيغۇر تارىخچىسى (بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئالمالىقتا تۇغۇلۇپ كېيىن قەشقەرگە كەلگەن). «مول ھايات. ئەل — سوروخ» («سوروخ لۇغىتىگە تولۇقلىما») قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. ئاپتور بۇ ئەسىرىدە بىزنى قاراخانىلارنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگە ئائىت ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

شەمشى جاھان

1421 - يىلدىن 1428 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۇرپان خانى (قىدىر خوجىنىڭ ئوغلى ھەم تەخت ۋارىسى) مىڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتكەن.

مىر ئەخمەت

«بابۇرنامە»دا تىلغا ئېلىنغان XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى. «سازلا مۇنازىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

ناۋايى (1441—1501)
(نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋايى)

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئادالەتپەرۋەر ئۇلۇغ شائىرى، مۇتەپەككۇرى ھەم دۆلەت ئەربابى. خۇراسان ئەمىرى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ۋەزىرى.

ئۇيغۇر، ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىسى. «پەرھاد - شىرىن»، «ھەيراتۇل ئەبراز»، «لەيلى - مەجنۇن»، «سەبى - سەييارە»، «سەددى - ئىسكەندەر» «خەمسە» (بەش داستان)، «خەزائىنۇلمەئانىي» (مەنىلەر خەزىنىسى)، «چاھار دىۋان» (تۆت شېئىرىي دىۋان)، «مىزانۇل ئەۋزان» (ۋەزنى ئۆلچىمى)، «مەھبۇبۇل قۇلۇب» (كۆڭۈللەر دۆلىتى)، «ماھاكىمە تول لۇغەتەيىن» (تىل مۇھاكىمىسى ياكى ئىككى تىل لۇغەت مۇھاكىمىسى) قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق ئەسەرنىڭ ئاپتورى. ئۇ يالغۇز ئوتتۇرا ئاسىيادىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئۇلۇغ ئالىم

ۋە ئەدەبىيات پېشىۋاسى.

كىپەك سۇلتان

تەخمىنەن XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۇرپان پادىشاھى. تۇرپان خەلقىنىڭ ئويراتلارنىڭ (قالماقلارنىڭ) زۇلمىغا قارشى 1475 - يىللاردىكى قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلغان.

ئوۋەيس خان
(شىر مۇھەممەت خاننىڭ ئوغلى، ناخشى جاھاننىڭ ئىنىسى)

XV ئەسىردە ئۆتكەن بەشبالىقنىڭ ھۆكۈمرانى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1418 - يىلدىن 1428 - يىلغىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە ئويرات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئون نەچچە قېتىملىق ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىپ ئۇلارنى زەربە بىلەن چېكىندۇرگەن. بەشبالىق قولدىن كەتكەندىن كېيىن پايتەختىنى ئىلىغا يۆتكەپ يېڭى پايتەختىنى «ئىلى بالىق» دەپ ئاتىغان. ئۇ، بۇرۇنقى چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنىدا — بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تارتىپ پۈتكۈل شىمالىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

ئاياز بېك

تەخمىنەن XV ئەسىرلەردە ئۆتكەن يەكەنلىك

ئۇيغۇر شائىرى. «جاھاننامە» قاتارلىق داستان ۋە بىرقانچە شېئىرىي دىۋاننىڭ ئاپتورى. بۇ ھەقتە «تارىخى رەشىدى زەيلى»دە (مىرزا ھەيدەر مۇھەممەت كوراگاننىڭ) ئالاھىدە توختالغان. ئاپتورنىڭ تەخەللۇسى قوشچى.

شەيخ ئالاۋىددىن مۇھەممەت

نايمانلار خانى كۈچلۈك (گورخان) تەرىپىدىن پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلگەن خوتەنلىك مەشھۇر زات. ئۇ نايمانلار خانى كۈچلۈكنىڭ زوراۋانلىقىغا چىداي تۇرالماي قارشىلىق كۆرسىتىپ مەردلەرچە قۇربان بولغان كىشى.

سۇلتان ئەلى

1469 - يىلدىن 1478 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۇرپاننىڭ خانى. ئۇ 1473 - يىلى قۇمۇلنى ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن غەربىي رايوننىڭ سودا يولىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالغان.

سۇلتان غىياسىددىن

چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان بۇراق خاننىڭ ئۆزى. ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن موڭغۇل ھۆكۈم-

رانلىرى ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئىسمىنى غىياسىددىنغا ئۆزگەرتكەن. تەخمىنەن 20 يىلچە تەختتە ئولتۇرغان.

پەلۋان مۇھەممەت

XV ئەسىرلەردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر مۇزىكاشۇناس. «تارىخى مۇسىقىيۇن»دا بايان قىلىنىشىچە، ئۇيغۇر مۇزىكا تارىخىدىكى 14 - ئەۋلاد مۇزىكا پىرى. ئۇ خۇراسان ئەمىرى ھۆسەيىن بايقارا (1470 — 1505) بىلەن زاماندىش بولۇپ، «چارىگان»، «پەنجىگاھ» قاتارلىق مۇقاملارنى ئىجاد قىلغان.

ئابابەكرى (مىرزا ئابابەكرى خان)

تەخمىنەن XV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قەشقەرىيەنىڭ (قەشقەر، يەكەن، خوتەننىڭ) ھۆكۈمرانى بولغان. ئۇ 1514 - يىلى سۇلتان سەئىدخان تەرىپىدىن ئىجەللىك زەربىگە ئۇچراپ تەختتىن چۈشكەن.

ئەخمەت خان

يەكەن خانلىقىنى قۇرغۇچى سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاتىسى.

سۇلتان مەنسۇرخان

مىلادى 1503 - يىلدىن 1547 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان شەرقىي شىنجاڭ (قارا شەھەردىن قۇمۇلغىچە)نىڭ سۇلتانى. يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاكىسى.

مىرزا مۇھەممەت (مەھمۇت) ھەيدەر كوراگان
(مىرزا شاھ مەھمۇت جوراسى)

مىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە قەشقەردە تۇغۇلۇپ، يەكەن، ھىندىستان، كەشمىرلەردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى، ئەدىب ھەم دۆلەت ئەربابى. ئۇنىڭ ئاتىسىنى ئۆزبېك خانى شەيبانى (1450 — 1510) ئۆلتۈرۈۋەتكەن. شۇندىن كېيىن ئۇ سۇلتان سەئىدخاننىڭ تەربىيىسىدە بولغان. سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مىرزا ھەيدەر پەۋقۇلئاددە ئەلچى سۈپىتىدە ئەينى زاماندىكى تۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى مەنسۇرخان (سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاكىسى) تەۋەسىگە بېرىپ ئىككى ھاكىمىيەتنى بىرلەشتۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئوينىغان. كېيىن سۇلتان سەئىدخاننىڭ لاداق ئارقىلىق شىزاڭغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدىمۇ مەسلىھەتچى بولغان. 1533 - يىلى سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر ھىندىس-

تانغا بارغان. كېيىن كەشمىرنىڭ خانلىق تەختىنى قولغا كەلتۈرۈپ 1541 - يىلدىن 1551 - يىلغىچە ئون يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەشمىردە ۋاپات بولغان.

«تارىخى رەشىدى» ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرىدۇر.

سۇلتان ئىسكەندەر

يەكەن خانلىقىنىڭ 1 - ئەۋلاد خانى — سۇلتان سەئىد خاننىڭ كەنجى ئوغلى، 1532 - يىلى تىبەت ۋە كەشمىر قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىلگەن خانلىق قوشۇنىنىڭ قوماندانى بولغان ھەمدە سۇلتان ئابدۇرىشىدخان تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تىبەت ۋالىيسى. مەشھۇر ئەدىب مەۋلانە ئەبەيدۇللالۇتفى بىلەن زامانداش. تارىخي ماتېرىياللارغا قارىغاندا لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى سۇلتان ئىسكەندەر خاننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىلغان ئىكەن.

ئىسمائىل خان

يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى، ئابدۇللاخاننىڭ ئىنىسى. ئۇ، 1671 - يىلدىن 1679 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. قارا تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ كاتتىباشلىرىدىن بىرى. قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ كاتتىبېشى ئاپئاق خوجىنىڭ رەقىبى.

ئاپئاق خوجا غالدانىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىسمائىل خاننى ئاغدۇرۇپ، ئۇنى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن تۇتقۇن قىلىپ ئىلىغا سۈرگۈن قىلغان.

ھىدايىتۇللا ئىشان (ئاپئاق خوجا)

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ كاتتىبېشى. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ ئوغلى. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ گۇماشتىسى.

ئۇ 1679 - يىلى بىر تەرەپتىن قەشقەر، يەكەندىكى تەسىرىگە، يەنە بىر تەرەپتىن غالدانىنىڭ ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، يەكەن سەئىدىيە سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىل خاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئون نەچچە يىل مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى يۈرگۈزگەن ئىشان. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى، ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى ئەڭ زۇلمەتلىك دەۋر بولۇپ، سانسىزلىغان ئىلىم - پەن، سەنئەت، مۇزىكا ئەھلىلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. پايتەخت يەكەن ۋەيران قىلىنغان. ئىلغار ئەسەرلەر، كىتابلار كۆيدۈرۈلگەن. «دىۋان رەشىدى» (ئابدۇرېشىتخاننىڭ شېئىرلار توپلىمى)، «دىۋان قىدىرخان»، «دىۋان نەپىسە» (ئامانىساخاننىڭ شېئىرلار توپلىمى) قاتارلىق ئەسەرلەرمۇ كۆيدۈرۈپ تاشلانغان.

شادى خوجا

1695 - يىلى ئاپئاق خوجىنىڭ زۇلمىغا قارشى

كۆتۈرۈلگەن يەكەن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى ئۇيۇشتۇرغۇچىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ بىر قىسىم قوزغىلاڭچىلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، خان ئوردىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئون نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاپئاق خوجىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەن. شادى خوجا ئۇزاق ئۆتمەي خوجا تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

موللا يۈسۈپ ئىبنى قادىر ھاجىم

XVII ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىب، «غېرىب - سەنەم» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

فارسا خوجا

(تۇغۇلغان يىلى مەلۇم ئەمەس، 1790 - يىلى ئۆلگەن)

ئاق تاغلىقلاردىن بولغان مۆمىن خوجىنىڭ ئوغلى. ئۇ 1760 - يىلى چىيەنلۇڭ خانىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن بېيجىڭغا بەيئەتكە بېرىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان. ئىپارخان (مەمۇرىي ئەزىم خېنىم)نىڭ ئاتىسى دەپ پەرەز قىلىنىشماقتا.

سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى

ھازىرقى تۇرپان بازىرىغا يېقىن مازارلىقتىكى

خاتىرە مۇنار. بۇ، مەنچىڭ خانلىقىنىڭ مۇستەبىت هۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن — 1765 - يىلىدىكى ئۇچتۇرپان خەلق قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ئۇچتۇرپاندىكى ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋاڭغا ئاتاپ، 1779 - يىلى ئورنىتىلغان خاتىرە مۇنار. مەنچىڭ دەۋرىگە ئائىت يادىكارلىق هېسابلىنىدۇ.

مۇهەممەت بىننى ئابدۇللا (خاراباتى)

XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاقسۇدا ئۆتكەن شائىر ۋە مۇتەپەككۇر. «كۇللىيات مەنسۇر خاراباتى» (نەسىهەتلەر توپلىمى)نىڭ ئاپتورى.

خىرقىتى

(مۇهەممەت ئىمىن خوجام قۇلى)

XVII ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى. «مۇهەببەتنامە ۋە مېهنەتكام» قاتارلىق داستانلارنىڭ ئاپتورى.

ئابدۇرېهىم نىزارى (1770 — 1840)

قەشقەردە ئۆتكەن ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر.

ئۇ ياشلىق دەۋرىدە ئەرەب، پارس تىلىدىكى كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ئۆگىنىپ بىرمۇنچە يىرىك داستانلارنى يېزىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا زور تۆهپە قوشقان. «خەمسە نازارى»، «رابىيە - سەيدىن»، «مەهزۇن - گۇلنىسا»، «ۋامۇق هوزرا»، «بەهرام گور»، «ئەسهابۇل كەهف» قاتارلىق 18 داستاننى (بەزى ماتېرىياللاردا 25 داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان 48 مىڭ مىسرالىق داستانلار توپلىمى بار. ئاپتور بۇنىڭغا ئېنىق نام قويمىغانلىقتىن، كېيىن كىشىلەر ئۇنى «خەمسە»، «نازارى» دەپ ئاتاشقان. ئاپتور بۇ داستانلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئوداللىزمغا قارشى ئەركىنلىك، دېموكراتىيىگە بولغان ئىنتىلىشلىرىنى تولۇق ئىپادىلىگەن. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ناۋائىينىڭ «خەمسە»لىرىدىن قالسا ئىنتايىن مۇهىم ئورۇن تۇتىدۇ.

نەۋبىتى

XVIII ئەسىردە خوتەندە ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى.

ناشتۇلۇك

XVIII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىكى چىڭ خانلىقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەسلىهەت ئامبىلى.

1765 - يىلىدىكى ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللات.

مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى

XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن ئاتۇشلۇق ئۇيغۇر ئەدىب. «سىدىقنامە» بەرشىدىنىڭ 1785-يىللىرىدىن 1787 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يازغان دىداكتىك ئەسىرى. بۇ ئەسەر جەمئىي 44 بابكە ھەم چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە. شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگراپىيىسىنى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم قىممەتكە ئىگە.

موللا نىياز (ئۇيغۇر تارىخچىسى)

«شاھورپى» (ئۆزبېك، بۇخارا خانلىرى ھەققىدىكى ئەسەر)، «يۈسۈپ قىدىرخان» (تەزكىرە)، «تەزكىرە يەكەن، خوتەن» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى، بۇ ئەسەرلەردە ئاساسەن مازارلارنىڭ پەيدا بولۇشى بايان قىلىنغان.

موللا ئەلەم شاھيارى

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى. «گۈل ۋە بۇلبۇل» قاتارلىق

پىرىك داستانىنىڭ ئاپتورى.

زوھورىدىن ھاكىم بەگ

1830 - يىلىدىن 1850 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قەشقەرنىڭ ھاكىم بېگى. شۇ دەۋرنىڭ بىرقەدەر تەرەققىيپەرۋەر سىياسىي ئەربابى، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن ئابدۇرېھىم نىزارى، ئىمىر ھۈسەيىن سوبورى، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى، تۇردى نازىمى (غېرىبى)، نورۇز ئاخۇن (زىيائى) قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. ئۇ 1839 - يىلى قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، ھېيتگاھ جامەسىنى سېپىل ئىچىگە ئېلىپ قايتا رېمونت قىلدۇرغان. خاكىدى، خانۇي قاتارلىق جايلاردا بوز يەر ئاچتۇرغان. ئۆستەڭ چاپتۇرغان.

ئىبراھىم خان

1857 - يىلىدىكى كۇچار دېھقانلىرىنىڭ مەنچىڭگە قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلىڭىنىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە رەھبىرى.

نوزۇگۇم

XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى قەشقەردە كۆتۈرۈل-

گەن جۇڭغارلار مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خەلق قوزغىلىڭىنىڭ قاتناشچىسى. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇتقۇن قىلىپ يالاپ ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. ئۇ باش ئەگمەستىن جۇڭغار فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ قولىدا باتۇرلارچە قۇربان بولغان ئايال قەھرىمان ھەم شائىرە.

1882 - يىلى ئۇيغۇر تارىخچىسى ھەم شائىرى مالla بىلال بۇ ئايال قەھرىمانغا بېغىشلاپ «نوزۇگۇم» قىسسەسىنى يازغان.

مۇھەممەت ياقۇپ بىننى ئۆمەر روزى قەشقەرى

ئۇ، 1845 - يىلى چاغاتاي يېزىقىدىكى تارىخي قول يازما «شەجەرى بۇزرۇكان»، — ناملىق چاغاتاي يېزىقىدىكى قول يازمىنى كۆچۈرگەن. بۇ قول يازما، ھازىر جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات شۆبىسىدە ساقلانماقتا. بۇندىن باشقا ئۇنىڭ يەنە «ھىدايىتۇللا ئىشان تەزكىرىسى» ناملىق ئەسىرى بار. ئۇ بۇ ئەسىرىدە ئاپپاق خوجىغا دائىر تارىخي مەلۇمات بېرىدۇ.

يەتتە خوجا

ۋەلى خان، كىچىك خان، تەۋەككۇل، ئاقچا خان، ئىشان خان، سابىر خان، مەمەتئىمىن قاتارلىقلار. بۇلار

1847 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن ئىسيانىدىن پايدىلىنىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغانلاردۇر. بۇلار — تارىختا يەتتە خوجا، بۇلارنىڭ ھەرىكىتى — يەتتە خوجا يېغىلىقى دەپ ئاتالغان.

راشىدىن خوجا

1864 - يىلى مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ زۇلمى، خورلىشىغا قارشى كۇچاردا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى. ئۇ كۇچار، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قارا شەھەر، تۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئېلىپ، راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. كېيىن ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

تاشۋاي (1916—1830)

قەشقەردە ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلق مۇزىكانتى. «تاشۋاي»، «گۈندىسپاي» قاتارلىق مۇزىكىلارنىڭ ئاپتورى.

نىياز بەگ (دادخۋا — ۋالىي مەنسىدە)

ئەسلىدە يەكەن ئامبىلىنىڭ تەرجىمانى ھەم ئاغىنىسى ئىدى. كېيىن ياقۇپ بەگنىڭ ئىستىلاسىغا ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن يېقىن ماسلىشىپ، خو-

ئەنىڭ ۋالىيلىق مەنسىپىگە ئىگە بولغان. ياقۇپ بەگ بىلەن يوشۇرۇن ھالدا ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ كەلگەن. ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى تەۋرىنىپ قالغان، زوزۇڭتاڭ قوشۇنى ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتقان ۋەزىيەت ئاستىدا، بىر دومىلاپلا زوزۇڭتاڭ تەرەپكە ئۆتۈپ، ياقۇپ بەگنى ئۆلتۈرۈش سۈيىقەستىگە قاتنىشىپ، گېنېرال ليۇجىنتاڭغا تەسلىم بولغان ئىككى يۈزلىمىچى سىياسىي بېدىك.

نام - مەنپەئەت يولىدا جېنىنى سېتىشتىن يانمايدىغان بەدنىيەت شەخس.

ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى

XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا قەشقەردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبى، پەيلاسوپى، «ماقالات» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

موللا سادىق ئىبنى شاھ ئەلا

(موللا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ماخۇن ئوغلى)

تەخمىنەن XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن قەشقەرلىك ئەدىب ۋە مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى. «زەبدەتىل مەسائىل»، «مەسئول شېرىپ»، «قۇرئان تەپسىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. بەزى ماتېرىياللاردا بايان قىلىنىشىچە، ئۇ 120 يېشى-

دا قازاغا ئۇچراپ ۋاپات بولغان ئىكەن.

سەيد مۇھەممەت

XIX ئەسىردە ئىلىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى. «شەرھى شىكەستە» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. 1864 - يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ قاتناشچىسى.

سىدىق بەگ

قەشقەردىكى يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كاتتىبېشى. ئۇ قەشقەردە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ۋە بۇرۇنقى سەئىدىيە خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن 1865- يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند خانلىقىدا تۇرۇۋاتقان بۇزرۇك خوجىنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلغان.

شەمشىدىن ئەلى ئابدۇللا

تەخمىنەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېڭىسارىدا ئۆتكەن ئەدىب. ئۇنىڭ «سەرولمۇخلىست» قاتارلىق قول يازمىلىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى. ئاپتور بۇ ئەسىردە جانلىق پاكىتلار بىلەن قەشقەردىكى ئاپئاق خوجىنىڭ قانداق يوللار بىلەن جۇڭغار-

لارنىڭ تەيچىسى غالدان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قورچاق خان بولغانلىقى ھەمدە خوجىلارنىڭ ئۆزئارا ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇشلىرىنى پاش قىلىشقا تىرىشقان.

ناقىس

(سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى)

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېڭىساردا ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبى. «دىۋان ناقىس»، «پەيمىس ھېكىم بەگ»، «قۇتلۇقنامە»، «گۈلزار يەنىش» («تىكەنسىز گۈل») قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

سادىر پالۋان

XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا غۇلجىدا كۆتۈرۈلگەن مەنچىڭ ئىستىبداتىغا قارشى ئۇيغۇر خەلق قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى. ئەركىنلىك، ئازادلىق ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۆرەش قىلغان پالۋان. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئون نەچچە قېتىم زىندانغا تاشلانغان ھەم سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىق جەڭچىسى، خەلق قوشاقچىسى، ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان قوشاقلىرى كىشىلەر ئارىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تارقىلىپ، ھازىرغىچە

ئېيتىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

موللا نازىمى (موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ)

(1889 — 1824)

شىنجاڭنىڭ كونا دېموكراتىك ئىنقىلابىي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى ھەم مۇتەپەككۇرى، تارىخچىسى. «غازات دەر مۈلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدە بولغان مۇقەددەس ئۇرۇش) «نۇزۇگۇم»، «چاڭمۇزا يۈسۈپخان»، «تاھىر - زۆھرا»، «غەزەلىيات» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

موللا مۇسا سايرامى

XIX ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى. «تارىخى ھەمىدى» (1910 - يىللىرى يېزىلغان). «تارىخى ئەمنىيە» («تىنچلىق تارىخى») (1902 - يىلى يېزىلغان) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

مىر ھەسەن (سادايى)

مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە قەشقەردە ئۆتكەن خەلقپەرۋەر شائىر ۋە مۇتەپەككۇر. «دىۋانى سادايى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

موللا شاكىر (1802 — 1890)

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن ئۇچتۇرپانلىق شائىر. «زەپەرنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

زوزۇڭتاڭ (1812 — 1885)

ئۇلۇغ تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىنى ھەمدە سەندۇڭ، خېنەن، خېبېيدىكى نەنداڭ تەشكىلاتىنىڭ قوزغىلىڭىنى، غەربىي شىمالدىكى خۇيزۇ خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرغان خۇنەنلىك مىلىتارىست.

چەت ئەلدىن ئۆگەنگۈچىلەر تەرەپتارلىرىنىڭ كاتتىباشلىرىدىن بىرى. ئۇ، 1875 - يىلى 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ چىقىپ ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىگە زەربە بەرگەن ۋە 1878 - يىلى شىنجاڭنى بىر مەمۇرىي ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشقا ئاساس سالغان.

ليۇ جىنتاڭ (1844 — 1894)

زوزۇڭتاڭنىڭ گېنېراللىرىدىن بىرى. ياقۇپ بەگ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگ قاتارلىقلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى تازىلاشقا داۋانچىڭ، توقسۇن، كۇچار، باي، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى

جەڭلەرگە قوماندانلىق قىلغۇچى. ئۇ 1884 - يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندا، تۇنجى قېتىم شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

ئەيسا خوجا سابىت

1864 - يىلى يازدا مەنچىڭ ئىستىبداتى ۋە يەرلىك فېئوداللارنىڭ زۇلمىغا قارشى تۇرپاندا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى ۋە قوماندانى. ئۇ تەخمىنەن 6000 دىن ئارتۇق قوزغىلاڭچىلارغا قوماندانلىق قىلىپ تەسىر دائىرىسىنى چىتەي (گۇچېڭ) جىمسار، مورى قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتكەن ئىدى.

موللا شەۋكەت

① ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ خانى.

② 1881 - يىللىرى غۇلجا خەلقىنىڭ روسىيە ۋە جاھانگىرلىككە ۋە مانجۇلارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىغا قارشى كۈرەشتە قۇربان بولغان ۋەتەنپەرۋەر زات.

شامەخسۇت ۋاڭ

مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى قۇمۇلغا ھۆكۈمـ

رانلىق قىلىنغان قۇمۇل ۋاڭىنىڭ 9 - ئەۋلاد ۋاڭى،
ئۇ 1907 — 1913 - يىللاردىكى قۇمۇل دېھقانلار
قوزغىلىڭىنى باستۇرغان، 1928 - يىلى ئۆلگەن.

ماتىتەي (مافۇشىن) (1862 — 1923)

1911 - يىلىدىن 1923 - يىلىغىچە قەشقەردە
ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەربىي ئىستىبدات. (خۇيزۇ)

نەزەرۋاڭ

قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇتنىڭ ئوغلى، قۇمۇل
ۋاڭىنىڭ ئاخىرقى خانى، ئىستىبدات جىڭشۇرىنىڭ
سادىق غالچىسى.

ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى
(1862 — 1924)

قەشقەرلىك مەشھۇر ئىسلامشۇناس، تەرەققىيپەر-
ۋەر ئەدىب ھەم مەرىپەتچى دېموكرات زات. دىنىي ئىس-
لاھاتچى. ئۇنىڭ ياشلىق دەۋرى بۇخارا، قازان،
ھىندىستان، ئەرەبىستان، مىسىر ۋە تۈركىيە قاتار-
لىق جايلاردا ئۆگىنىش، تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش
بىلەن ئۆتكەن. ئۇ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن
كېيىن، بىر تەرەپتىن دىنىي مائارىپنى ئىسلاھ قى-

لىش، يېڭى مەكتەپ ئېچىش، جۇغراپىيە، تارىخ،
ئەدەبىيات، ھېساب قاتارلىق يېڭى پەنلەرنى ئوقۇ-
تۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، كونىلىققا، جاھالەتپەرەس-
لىككە قارشى كۆرەش ئېلىپ بارغان. يەنە بىر تە-
رەپتىن يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ قىسقىغىنە
ھاياتىدا «ھىدايىتى نەھرى»، «ئىبادەت ئىسلامىيە»،
«نەسىھەتى ئاممە»، «مۇفتاھىل ئۇلۇم»، «ئاقايىت
زورورىيە»، «جاۋاھىرول ئىقات»، «ئىرشادىل مۇسا-
مەيىن» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. ئۇنىڭ
بەزى ئەسەرلىرى مىسىر، قازان، تاشكەنت قاتارلىق
جايلاردا نەشر قىلىنىپ ئەينى زاماندا زور تەسىر
قوزغىغان. ئۇ، 1924 - يىلى قەشقەردىكى مۇتەئەسسىپ
قارا كۈچلەر تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن پاجىئە-
لىك ھالدا ئۆلتۈرۈلگەن.

خەستە (ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى)
(1854 — 1907)

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن XX ئە-
سىرنىڭ باشلىرىغىچە يەكەندە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائى-
رى. «خەستە» ئۇنىڭ تەخەللۇسى. ئەسلى ئىسمى
ئابدۇللا ئاخۇن شېرىپ ئوغلى. ئۇنىڭ ھاياتى، پائا-
لىيىتى ھەققىدە تولۇق مەلۇمات يوق. لېكىن ئۇنىڭ
«كۇللىيات خەستە» ناملىق زور ھەجىمدىكى شېئىرىي
دىۋانى بارلىقى مەلۇم.

ياڭزېڭشىڭ (1859 — 1928)

مەنچىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى مىللىتارىست. شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي باش ئەمەلدارى. 1912 — 1913 - يىللىرىدىكى تۇرپان، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرغان جاللات. 1912 - يىلىدىن 1928 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق ئىستىبدات. 1928 - يىلى 7 - ئايدا ئۈرۈمچىدە يەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

موللا مۇسا سايرامى

باي ناھىيىسىنىڭ سايرام يېزىسىدا تۇغۇلغان. يېقىنقى زامان تارىخچىسى. 1910 - يىللىرى «تارىخىي خەمىسە» دېگەن تارىخىي ئەسىرىنى يازغان. بۇ، راشىددىن خوجا (خان خوجا) ۋە ياقۇپ بەگ دەۋرىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەرنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھۈسەنباي

ئاتۇشلۇق چوڭ سودىگەر. شىنجاڭ يېقىنقى زامان مىللىي سودا - سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىلى. شىنجاڭدىكى تۇنجى قېتىملىق بۇرژۇئا

خاراكتېرىدىكى كارخانا — ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرغۇچى ۋە ئۇنىڭ خوجايىنى. (بۇ زاۋۇت 1908 - يىلى قۇرۇلۇپ 1910 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن. ئەينى زاماندا 200 دىن ئارتۇق ئىشچىنى ياللاپ ئىشلەتكەن). بۇ زاۋۇت ھازىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىلى تېرە زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلگەن.

جيەن پوزەن (1898 — 1968)

شىنجاڭدىن خۇنەننىڭ تاۋيەن ناھىيىسىگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان مەشھۇر تارىخشۇناس. 1919 - يىلى گوچياڭ سودا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. 1924 - يىلى ئامېرىكىنىڭ كالىفورنىيە داشۆسىدە ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىشنى ئۆگەنگەن ھەم تەتقىق قىلغان. 1926 - يىلىدىن باشلاپ ئىنقىلابقا قاتناشقان. ئازادلىقتىن كېيىن، بېيجىڭ داشۆنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، پروفېسسور بولغان. «تارىخ تەتقىقاتى» ھەم «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ مۇھەررىرى، مىللەتلەر تارىخىنى تەتقىق قىلىش كومىتېتىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

ئۇ جۇڭگو تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى مەشھۇر ئالىملارنىڭ بىرى. ھاياتىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئانا يۇرتى شىنجاڭغا بېرىش ئارزۇسى بولسىمۇ 1968 - يىلى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ زىيانـ

گەشلىكىگە ئۇچراپ ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ «تارىخ پەلسەپە ئوقۇتۇش كىتابى»، «جۇڭگو تارىخى»، «جۇڭگو تارىخى فىزىئولوگىيەسى»، «شەرق بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋەتلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

ئارات — رەشىدى رەھمىتى ئارات (1900—1964)

(Arat •Rexidiarat)

تۈركىيەلىك يېقىنقى زامان تۈركولوگ. «تۈرك تىلىدىكى تۇرپان يادىكارلىقلىرى»، «قەدىمكى تۈرك ھوقۇق ۋە سىقەلىرى»، «قەدىمكى تۈرك شېئىرىيىتى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتىرى. ھەمدە قاراخانىلارنىڭ دەۋرىگە دائىر ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلغۇچى. ئۇنىڭ تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىپ يازغان «قەدىمكى تۈرك شېئىرىيىتى» دېگەن ئەسىرىدە VIII ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قەدىمكى تۈرك جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مۇنچە شائىرلىرىنىڭ ئىسىملىكى (مەسىلەن، پىراتىسيانا، چوجۇ، كى كى، چىۋا، تۇتۇڭ، ئاپرىنچور تىكىن، ئاسىغ تۇتۇڭ، قالم قايىش) بېرىلگەن.

ئۇ يەنە ئەخمەت يىنىنى يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇل ھاقايىق»، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرغان.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى

1. چاغاتاي خانلىقىنىڭ يىقىلىشى ۋە سەئىد خاننىڭ دەسلەپكى پائالىيەتلىرى

چاغاتاي خانلىقى — چاغاتاي خاندىن سۇلتان مەھمۇد خانغىچە 300 يىل داۋاملاشقان چاغاتاي موغۇل خانلىقىدۇر. چۈنكى، بۇ دەۋردىكى ھۆكۈمدارلار چاغاتاي خاندانىدىن بولغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ ئىدارە تەشكىلاتى — ياساقى (قانۇنى)، رەسىم - مۇراسىملىرى تامامەن موغۇل ئەنئەنىسىگە مۇۋاپىق ئىدى.

دۆلەت خادىملىرى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى موغۇللاردىن تەشكىل تاپقان ئىدى. ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان چاغاتاي ھۆكۈمدارلارنىڭ دەۋرلىرىدە ھەم، يۇقارقى ۋەزىيەت سۇلتان مەھمۇد خانغىچە داۋام قىلدى. پەقەت دىنىي ۋە بەزى ئىجتىمائىي جەھەتتىنلا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى.

سۇلتان مەھمۇد خان ۋاپاتىدىن سەككىز يىل كېيىن قۇرۇلغان سەئىدىيە دۆلىتى، يەرلىك ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان دۆلەت بولۇپ، ھۆكۈمدارلىرى، خادىم-

لار ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى شىنجاڭ خەلقى تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭ ئىدارە - تەشكىلاتلىرى، رەسىم - مۇراسىملىرى، ئومۇمىي ھايات، مائارىپ ۋە باشقا ئىشلار تامامەن يەرلىك مەدەنىسي خەلقىنىڭ يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىلىرىگە مۇۋاپىق بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ شەرىئەت قانۇنى ۋە ئەخلاقىغا ئاسالانغان ئىدى. سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ۋاپاتى بىلەن چاغاتاي موغۇل دۆلىتى ئورنىغا سەئىدىيە خانلىقى تىكلەندى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى. بۇ خانلىقنى قۇرغۇچى سەئىدخاندىن باشلىنىپ، ھىدايىتۇللا ئىشان — ئاپپاق خوجا دەۋرىگىچە جەمئىي 170 يىل ياشىدى.

زوراۋان ئىستىلاچى چىڭگىزخان — تېمۇرچىن ئۆزى ئىستىلا قىلغان كەڭ مەملىكەت ۋە رايونلارنى، ئۆزى ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى (1225 - يىللىرى) مەركىزىي پايتەخت قارا قۇرۇمدا — قاغانلىق مەھكىمىسىدە داغدۇغىلىق قۇرۇلتاي چاقىرىپ، تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. شۇ نىسبەتتە، ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شىنجاڭنى مىراس قىلىپ بېرىپ، چاغاتايغا پادىشاھلىق تاج كىيدۈردى. ئۇنى مۇبارەكلەپ، ئىلىدىكى ئوردىدا سەلتەنەت تەختىگە چىقاردى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەمىر تۆمۈر كوراگان، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغۇللىرى خىزىر خوجا بىلەن ئىلياس

خوجىنى كۆزگە ئىلماي، ئۇلارنىڭ ئىتائىتىدىن باش تارتىپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش كۆردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، بىر پۈتۈن چاغاتاي خانلىقى پارچىلىنىپ، ئىچكى ئىختىلاپ كۆپەيدى. يەنى خان، بەگزادىلەر ئوتتۇرىسىدا تەخت، ھوقۇق، زېمىن تالىشىش ماجىرالىرى زادىلا پېسىقماي، ئەلدە خاتىرجەمسىزلىك، ئىگىلىكتە ۋەيرانچىلىق ۋە ئىتتىپاقسىزلىقلار ئەۋج ئېلىپ كەتتى.

بۇنداق نىزا ۋە تەپرىقىچىلىقتىن قەشقەردىكى زېمىندار مىرزا ئابابەكرى پايدىلىنىپ، قەشقەر، يەكەنلەردە نوپۇز تىكلەپ، قوراللىق ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللاندى.

بۇ ۋاقىتتا ئەھمەدخان چاغاتاي خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى كۈچەيتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ۋاپات بولۇشى بىلەن ئوغۇللىرى مەنسۇرخان بىلەن سەئىدخان ئوتتۇرىسىدىمۇ ئۇرۇش پارتلىدى. ئۇلار سەلتەنەت تالىشىپ ئۆزئارا سوقۇشتى. بۇ چاغدا مەنسۇرخان كۇچار، كورلا، قارا شەھەر، تۇرپان. بەشبالىق تەرەپلەرگە ئومۇمىي ۋالىي بولۇپ، قارارگاھى تۇرپاندا ئىدى. ئالتە شەھەرگە ئومۇمىي ۋالىي بولغان سەئىدخاننىڭ قارارگاھى ئاقسۇدا ئىدى.

سەئىدخانغا قارشى چىققۇچىلار كۆپەيدى. بىر تەرەپتىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھۇجۇمى ۋە سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن ئاكىسى مەن-

سۇرخاننىڭ قارشىلىقى نەتىجىسىدە، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، تاغىسى بابۇر شاھتىن ياردەم ئېلىش ئۈچۈن ھىندىستانغا يول ئالدى. شۇندىن كېيىن مىرزا ئابابەكرى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ شەھەرلىرىگە رەسمىي ھۆكۈمدار بولدى.

مىرزا ئابابەكرى زالىم، بەتخۇي ئادەم ئىدى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئۆز خاھىشى بويىچە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، خەلقنى قاتتىق ئەزدى. بولۇپمۇ، ئاقسۇ خەلقىنى دەھشەتلىك ئېزىپ، خانىۋەيران قىلدى. ئاقسۇ خەلقىنى قەشقەر، خوتەنلەرگە مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ، خەلققە ئېغىر ۋەيرانچىلىق كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ شەھىرى 16 يىل خارابە ھالەتتە تۇرۇپ، شەھەردە بىرمۇ ھاياتلىق قالمىدى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئاقسۇ شەھىرىنى مۇنداق خاراب قىلىشىدىكى سەۋەب بولسا، يۇنۇس خاندىن كېيىن ئوغلى ئەھمەدخاننىڭ پايتەختى ئاقسۇ شەھىرىدە بولغان ئىدى. مىرزا ئابابەكرى ئاقسۇ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئاقسۇ خەلقى سەئىدخان تەرەپتە تۇرۇپ، مىرزا ئابابەكرىگە قارشى تۇرغانلىقتىن، بۇ شەھەر خەلقىنى قەشقەر، خوتەنگە كۆچۈرۈپ، شەھەرنى پۈتۈنلەي مەنسۇخ قىلدى. ئاسۇق شەھىرىنى يېڭىدىن بىنا قىلدى. ئىنىسى مىرزا ئەبۇسەئىد سۇپىنى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ، ئاسۇقنى قارارگاھ قىلدى.

ئەبۇ سەئىد خان سۇپى ئاكىسى مىرزا ئابا-

بەكرىگە ئوخشاش زالىم بولغانلىقتىن، ئاسۇق شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يارلىقتا توققۇز زىندان قازدۇرغان ئىدى.

دېمەك، سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ھۇجۇمى ۋە ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ مۇخالىپەتچىلىكى تۈپەيلى ۋەتىنىنى تاشلاپ، ھىندىستانغا بېرىش نىيىتى بىلەن پەرغانە تەرەپكە قاراپ يول ئالدى.

بۇ ۋاقىتتا پەرغانىدا چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان مۇھەممەت شەيبانىخان (1451 — 1510) باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇ تۆمۈرلەك ئەۋلادىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ، بۇخارانى پايتەخت قىلىپ، ئەتراپىغا كېڭىيىشكە ئۇرۇنۇۋاتقان ئىدى.

ئەھمەدخان ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىياغا لەشكەر تارتىپ باردى. بۇ ئۇرۇشقا ئۇنىڭ ئامراق ئوغلى سەئىدخانمۇ قاتناشتى. ھىجرىيە 908 - يىلى ئەتراپىدا تاشكەنتنىڭ «ئەفسىر» دېگەن يېرىدىكى ئۇرۇشتا ئەھمەدخان مەغلۇپ بولۇپ، شاھبەگ خاننىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى. سەئىدخان بۇ ۋاقىتتا بابۇر مىرزا بىلەن بىرگە نەمەنگان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئىدى. ئۇ ئۇرۇشتا ئېغىر يارىلىنىپ، ئەھمەد بەگ تەمبىل لەشكەرلىرىگە ئەسىر چۈشتى.

ئەھمەدخاننى شاھبەگ خان ئەسىرلىكتىن بوشىتىپ، ئۆز ئورنى ئاقسۇغا يولغا سالدى. لېكىن، سەئىدخان بىر يىلدىن ئارتۇق نەمەنگان زىندانىدا ياتتى. كۆپ مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈردى. ئىككىنچى

يىلى ئەنجانغا. جانىبەگ سۇلتان ۋە ئۆزبېك خانلار
خان بولغاندىن كېيىن، سەئىدخاننى زىنداندىن بوشى-
تىپ، نازارەت ئاستىغا ئالدى. مۇشۇ پەيتلەردە ياش
سەئىدخاندىكى جاسارەت ۋە قابىلىيەتنى كۆرگەن بە-
زى ئەمەلدارلار ئۇنىڭغا ئاستىرتتىن ھېسداشلىق قى-
لىشقا باشلىدى.

سەئىدخان ئاشۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن يوشۇ-
رۇن تەييارلىق كۆردى ۋە پۇرسەت تېپىپ 18 قو-
راللىق ئادەم بىلەن قاچتى. ئىسسىق كۆل بويىدا
ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تۇغقىنى مۇھەممەتخاننىڭ
ھۇزۇرىغا پاناھلاندى.

سەئىدخان مۇھەممەتخاننىڭ ھۇزۇرىدا تۇرغان
پەيتلەردە، ئۇنىڭ ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلگەنلىكىنى،
ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى قىسمى پىتنە پاساتقا تولۇپ،
چىرىكلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، مۇھەممەتخاننى
ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دۆلەتنى قايتا گۈللەندۈ-
رۈش زۆرۈرلۈكىنى چۈشىنىپ يەتتى. شۇڭا ئۇ، مۇ-
ھەممەتخاندىن ئايرىلىپ، يىراقراق ئورۇنغا بېرىپ،
ئۇنىڭغا قارشى مەخپىي ھەرىكەت ئۇيۇشتۇرۇش قارا-
رىغا كەلدى. مۇشۇ مەقسەت بىلەن ئۇ مۇھەممەتخان-
دىن يەتتە سۇغا كېتىش ئۈچۈن رۇخسەت سورايدۇ.
لېكىن مۇھەممەتخان سەئىدخاندىن ئەنسىرەپ بۇ يەردىن
كېتىشكە رۇخسەت قىلمايدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن سەئىدخان يوشۇرۇن ھالدا
ئۆز تەرەپدارلىرىدىن 200 دىن ئارتۇق ئادەم توپلاپ قو-

راللاندۇرۇپ، مەخپىي ھالدا بۇ يەردىن قاچىدۇ.
سۇلتان مەھمۇدخان بۇ ئەھۋالنى سېزىپ قالىدۇ.
ئۇلارنى تۇتۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. سەئىدخان
بۇلار بىلەن ئۇرۇشۇپ يارىدار بولۇپ قولغا چۈشىدۇ.
مۇھەممەتخان ئۇنى قاتتىق نازارەت ئاستىدا ساقلاش-
قا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. كېيىن مۇھەممەتخاننىڭ بى-
پەرۋالىقىدىن پايدىلىنىپ سەئىدخان مەخپىي ھەرىكەت-
كە كىرىشىدۇ. ئىككى يىل نەزەربەنتتە تۇرۇش جەر-
يانىدا يوشۇرۇن رەۋىشتە ئۆز تەرەپدارلىرىنى تەش-
كىللەيدۇ. ھىجرىيە 913 - يىلى (مىلادى 1507 -
يىلى) مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قېچىپ، يەتتە سۇ
رايونىغا بارىدۇ. ئىنىسى خەلىل سۇلتان ۋە باشقى-
لار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزىنى يەتتە سۇنىڭ خانى
دەپ ئېلان قىلىدۇ. سەئىدخان يەتتە سۇ رايونىدا
خانلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن، مۇھەممەتخاننىمۇ ئاغ-
دۇرۇپ، ئىسسىق كۆل رايونىنى ئىشغال قىلىش ئۈ-
چۈن، ھەربىي تەييارلىق قىلىدۇ. تەييارلىق پۈتكەن-
دىن كېيىن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش بىلەن، مۇ-
ھەممەتخاننى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تەڭرىتېغىنىڭ
شىمالىدىكى يەتتە سۇ، ئىسسىق كۆل رايونلىرىنى
ئۆزىگە قارىتىدۇ.

لېكىن، بۇ ۋاقىتتا تۇرپان تەرەپلەرگە ھۆكۈم-
رانلىق قىلىۋاتقان ئاكىسى مەنسۇرخان ئىنىسى سە-
ئىدخاننىڭ كۈچىيىپ كېتىشىدىن خەۋپسىرەپ، ئۇنى
ۋاقتىدا ئۇجۇقتۇرۇش ئۈچۈن، لەشكەر تارتىپ بارى-

دۇ، بۇ ئىككى بىر تۇغقان ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق
ئۇرۇش بولىدۇ. يەتتە سۇ ۋە ئالمۇتا ئەتراپىدا بول-
غان ئۇرۇشتا سەئىدخان بارلىق لەشكەرلىرىدىن ئاي-
رىلىپ، نارىن جاڭگاللىرىغىچە قېچىپ بېرىپ يوشۇ-
رۇنىدۇ. ئۇرۇشتا ئامان - ئېسەن قالغان خېلىل
سۇلتان ئەنجانغا كېلىپ جانبەگخان ھوزۇرىدا پاناھ-
لانىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مەنسۇرخان جان-
بەگ ھوزۇرىدىكى ئۆز تەرەپدارلىرى بولغان سەئىدخان
مۇھەممەت، سۇلتان ئېلى مىرزا قاتارلىقلارغا بۇيرۇق
بېرىپ، ئىنىسى خېلىل سۇلتاننى ئۆلتۈرگۈزدى.
سەئىدخان بىر مەزگىل نارىن جاڭگاللىرىدا
يوشۇرۇنۇپ يۈرگەندىن كېيىن، بۇ يەردىمۇ كۆپ
تۇرالماي، ئالتە شەھەر تەرەپكە ئۆتۈپ، تارىم
دەرياسى بويىدىكى دولانلار ئارىسىغا يوشۇرۇندى.
ئۇ، بۇ يەرگە كېلىشتە دولانلار ئارىسىدىن قوشۇن
توپلاپ، مىرزا ئابابەكرىگە قارشى ھەرىكەت قىلىشنى
مەقسەت قىلغان ئىدى. ئەپسۇسكى، دولانلار ئۇنىڭغا
ياردەم قىلىشنىڭ ئەكسىچە، ئادەملىرىنى ئۆلتۈردى
ۋە قوتتۇۋالدى. بۇ ئەھۋاللاردىن چۆچۈگەن سەئىدخان
ئۆزى يالغۇز نارىنغا قېچىپ باردى. ئۇ يەردە كۆپ
ئاۋارە بولۇپ، جاڭگالدا قېچىپ يۈرگەن 40 دەك
ئادىمى بىلەن خوتۇن - بالىلىرىنى بىر يايلاققا
ئورۇنلاشتۇردى. شۇ چاغدا مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئادەم-
لىرى كېلىپ قالدى. سەئىدخان مىرزا ئابابەكرى
ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ، قېچىپ قۇتۇل-

دى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ پەقەت 5 — 6 لا ئادىمى قال-
غان ئىدى. شەرق تەرەپتىن ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ،
جەنۇب تەرەپتىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ، غەرب تەرەپ-
تىن ئۆزبېكلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىش خەۋپى
ئۇنىڭغا دائىم كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۈچ تەرەپلىمە
خەۋپ ئىچىدە قالغان سەئىدخان، بۇ خەۋپ - خەتەر-
لەر ئالدىدا ھېچبىر بوشاشمىدى. بىرقانچە ئادەملى-
رى بىلەن پەرغانىدىن چىقىپ ئافغانىستانغا بېرىش
ئارزۇسى بىلەن ئەنجانغا كەلگىنىدە خوجا باتۇر
ياخشى كۈتۈۋالدى. ئۇ جانبەگ خان تەرىپىدىن قو-
يۇلغان ھاكىم ئىدى. خوجا باتۇر سەئىدخانغا ھې-
داشلىق قىلاتتى. ئۇ، سەئىدخاننى بىرقانچە كۈن
ئىززەت ۋە ئېكرام بىلەن ئارام ئالدۇرۇپ، ئۆزىگە
ئىشەنچلىك 5 — 6 ئادىمى بىلەن بەدەخشانغا يولغا
سالدى. سەئىدخان بۇ يەردىن چىقىپ توختىماستىن
بەدەخشانغا باردى.
بەدەخشان خانى مىرزىخان سەئىدخاننىڭ ئالدى-
غا ئىستىقبالغا چىقىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن
بەدەخشان پايتەختى زوپەر شەھىرىگە ئېلىپ كىردى.
سەئىدخان زوپەردە بىرقانچە كۈن پاناھلىنىپ، مىر-
زىخاننىڭ ياردىمى بىلەن ھىجرىيە 916 - يىلى (مىلا-
دى 1510 - يىلى) شەئبان ئېيىدا كابۇلغا بېرىپ،
تاغىسى بابۇر شاھ بىلەن كۆرۈشتى.
بابۇر شاھ ئەسلىدە سەئىدخاننىڭ ھاممىسىنىڭ
ئوغلى ئىدى. يەنى، بابۇرشاھ ئانا تەرىپىدىن چا-

غاتاي ئەۋلادى، دادا تەرىپىدىن تۆمۈر كوراگان (ئاقساق تۆمۈر) ئەۋلادى ئىدى.

سەئىدخان كابۇلغا كەلگەندىن كېيىن، بابۇر شاھ بۇ جەسۇر سەئىدخاندىن دائىم ھەزەر ئەيلىدى ۋە يوشۇرۇن ئادەم قويۇپ، ئاستىرتتىن نازارەت قىلدى.

سەئىدخان كابۇلدا ئىككى يىلدەك تۇردى. بۇ جەرياندا پەرغانىدىكى ئۆز يېقىنلىرى ۋە تەرەپدارلىرى بىلەن دائىم يوشۇرۇن ئالاقىلىشىپ، پۇرسەت كۈتتى. چۈنكى، بۇ چاغدا سەئىدخانىنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ھېچقانداق خەۋپ - خەتەر، جاپا - مۇشەققەتتىن قورقمايدىغان جەسۇر ئىرادىلىك كىشى ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن، پەرغانىدە پاناھلىنىپ تۇرۇۋاتقان ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرى بىلەن تەرەپدارلىرى، كەلگۈسىدە سەئىدخان تەرىپىدىن ھاكىمىيەتكە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەر جەھەتتىن ياردەم ۋە ھېسداشلىق قىلىشقا باشلىدى.

ھىجرىيە 916 - يىلى (مىلادى 1510 - يىلى) شايبانىخان مەرۋى پادىشاھى ئىسمائىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، يېڭىدىن تۈزۈلگەن ئۆزبېك، قىپچاق دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى. بابۇرشاھ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. سەئىدخانمۇ بۇ ئۇرۇشتا بابۇرشاھقا ھەمراھ بولدى. ئۇلار قۇندۇز شەھىرىگە كەلگەندە، پەرغانىدىن ئۇ يەردىكى سەئىد-

خان تەرەپدارلىرىنىڭ ئۆزبېكلەرنى مەغلۇپ قىلغان خەۋىرى ھەمدە بابۇرشاھتىن ياردەم سورىغۇچى ئەلچىلەر كېلىپ، بابۇر شاھ بىلەن ئۇچراشتى. بابۇرشاھ بۇلارنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن، سەئىدخان بىلەن بىر قىسىم قوشۇننى پەرغانىگە ئەۋەتتى. سەئىدخان پەرغانىگە كېلىپ بۇ يەرنى ناھايىتى تېزلا ئىشغال قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي مىرزا ئابابەكرىنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ، بۇلارنىمۇ مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدخان پەرغانىدە، بابۇر شاھ سەمەرقەندتە ھەرىكەت قىلىپ، ئۆزبېك خانلارنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ ئۇرۇشلاردا زەپەر قازانغان بولسىمۇ، ئۇلارنى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ قىلالمىدى. شۇ يىلى سەئىدخان تاشكەنتنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، ئۆزبېك خانى سويۇنچۇق خاندىن يېڭىلىپ پەرغانىگە قايتىپ كەلدى. دەل شۇ ۋاقىتتا بابۇر شاھ ئۇبەيدە خاندىن يېڭىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن چېكىنىپ، كابۇلغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. نەتىجىدە سەئىدخان بىرقانچە دۈشمەن ئارىسىدا يالغۇز قالدى. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان سويۇنچۇق پەرغانىگە — سەئىدخان ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. سەئىدخان سويۇنچۇقنىڭ ئالدى تەرىپىدىن مۇداپىئە قىلىپ، ئارقا تەرىپىدىن ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ سېپىنى ئۈزۈۋېتىپ، ئۇنى پارچىلاپ مەغلۇپ قىلدى.

ئەمما، مۇشۇ بىر قاتار مەغلۇبىيەتلەر ۋە غالى-

بىيەتلەردىن كېيىن، ئۆزبېكلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپلار پەسىيىپ، ئۇششاق ئۆزبېك خانلىقلىرى ئوبەيدە خاننىڭ بايرىقى ئەتراپىغا توپلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزبېكلەردە دۈشمەنلەرگە غالىب كېلىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، سەئىدخان ئۆزبېكلەرگە تاقابىل تۇرالماسلىقىنى چۈشىنىپ، ئۆزبېكلەرنىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قازاقلارنىڭ خانى قاسىمخان بىلەن بىرلىشىپ، ئوبەيدە خانغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاق تۈزدى.

قاسىمخان ئەسلىدە جانىبەگ خاننىڭ ئوغلى بولۇپ، سەئىدخاننىڭ ھاممىسى سۇلتان نىگار خېنىمنىڭ ئېرى ئىدى. قاسىمخان سەئىدخاننى چوڭ ئىززەت-ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى. بۇلار كېڭىشىپ ھىجرىيىنىڭ 919-يىلى (مىلادى 1513-يىلى) باھاردا ئىككى تەرەپ بىرلا ۋاقىتتا ئوبەيدە خان ئۈستىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. بىراق باھاردا قىپچاقلارنىڭ غەربىي تەرىپىدە توقۇنۇش پەيدا بولدى. قاسىمخان شۇ تەرەپكە ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇر بولدى. سويۇنچۇق خان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ سەئىدخان ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن سەئىدخان سەركەردىلىرى بىلەن كېڭىشىپ، ئۆزبېكلەرنىڭ بىرلەشكەن كۈچىگە تاقابىل تۇرالماسلىقىنى چۈشىنىپ، ئۇرۇش قىلماستىن، قەشقەرگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كەلدى ۋە ئۆزگەن يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى.

سەئىدخان 10 مىڭ كىشىلىك خىل قوشۇن بىلەن ھىجرىيىنىڭ 920-يىلى (مىلادى 1514-يىلى) 1-ئايدا ئارىنغا كەلدى. بۇ يەردە بىر ئايدەك تۇرۇپ، قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، تولۇق تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، مىرزا ئابابەكرى بىلەن سەئىدخان ئوتتۇرىسىدىكى شىددەتلىك ئۇرۇش پارتلىدى.

2. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى

سۇلتان سەئىدخان تاغىسى بابۇر مىرزىنىڭ قېشىدا (كابۇلدا) بىرقانچە مۇددەت تۇرۇپ، بابۇر شاھتىن بىر قىسىم قورال-ياراق ۋە ئەسكىرى قۇۋۋەت ئېلىپ قايتتى. لېكىن، ئاساسىي كۈچنى پەرغانىدىن ئالدى.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، سەئىدخان كابۇلدا تۇرغان مەزگىللەردە تۈرلۈك يول ھەم ۋاسىتىلەر ئارقىلىق پەرغانىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئىدى (بۇلارنىڭ بىر قىسمى مىرزا ئابابەكرىنىڭ زۇلمى ۋە باستۇرۇشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قەشقەردىن پەرغانىگە كېلىپ قالغانلار ئىدى).

سەئىدخان كابۇلدىن يولغا چىقىشتا، بابۇر مىرزا سەئىدخانغا، فارسى زابانغا ماھىر بولغان بىرقان-

چە ئالىملارنى ھەمراھ قىلىش بىلەن بىرگە، بىر بۆلۈك پارس تىلىدىكى كىتابلارنىمۇ تەقدىم قىلغان ئىدى. سەئىدخاننى كابۇلدىن ئۇدۇل پەرغانىگە يولغا سېلىشتىن مەقسەت: شىنجاڭغا پەرغانە زېمىنى تۇتاش بولۇپ، يول قاتنىشى قولايلىق بولغاچقا، ئۇنى شۇ يول بىلەن ماڭدۇردى.

سەئىدخان كابۇلدىن كانجۇت يولى بىلەن پەرغانىگە كەلدى. ئۇ پەرغانىدە ئىمىر تۆمۈر كوراگاننىڭ نەۋرىسى مىرزا ھەيدەر دوغلاتى دېگەن ئاقىل، دانا ۋەزىرنى ھەمراھ قىلىپ، 10 مىڭ كىشىلىك ئەسكىرى كۈچ بىلەن شىنجاڭغا كىرىپ، ناھايىتى شىددەتلىك ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى.

مىرزا ئابابەكرى سەئىدخاننىڭ قەشقەرگە قىلغان يۈرۈشىدىن خەۋەر تېپىپ، زور ھەربىي كۈچ بىلەن قەشقەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. بىراق، سەئىدخاننىڭ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشى بىلەن، مىرزا ئابابەكرىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان خەلق سەئىدخان تەرەپكە ئۆتۈپ، تىغ ئۇچىنى ئۇنىڭغا قاراتتى. سىرتقى تەرەپتىن سەئىدخاننىڭ ئەجەللىك زەربىسى، ئىچكى جەھەتتىن خەلقنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن مىرزا ئابابەكرى تېزلا ھالىدىن كەتتى. بۇ ئۇرۇشتا مىرزا ئابابەكرىنىڭ قېرىندىشى مىرزا ئەزىزى ئۆلدى. قەشقەردىكى ئۇرۇشتا ھالىدىن كەتكەن مىرزا ئابابەكرى يەكەندە ئۆز ئورنىغا ئوغلى جاھانگىر مىرزىنى قويۇپ، تىبەتكە قاراپ

قاچتى ۋە چۆللەردە ھالاك بولدى.

مىرزا ئابابەكرى قېچىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، خەزىنىدە قالغان ئالتۇن - كۈمۈش، دەفىنە - دۇنيانى قويماي ئېلىپ قاچقان جاھانگىر مىرزىمۇ يولدا ئۆلدى. سەئىدخان قوشۇنلىرى خوجا ئېلى باتۇرنىڭ قوماندانلىقىدا يەكەنگە كىرىپ، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بەردى.

قىيىنچىلىق، جاپا - مۇشەققەتلەر سەئىدخاننىڭ دۆلەت قۇرۇش توغرىسىدىكى ئالىي ئىرادىسىنى قىلچە بوشاشتۇرالمىدى، بەلكى بۇ ياش شاھزادىنى چېنىققان بىر سەركەردە، قابىلىيەتلىك بىر دۆلەت ئەربابى قىلىپ يېتىشتۈردى.

سەئىدخان يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ھىجرىيە 920 - يىلى (مىلادى 1514) رەجەب ئېيىنىڭ 30 - كۈنى (كونا ئاي ھېسابى بويىچە 7 - ئايدا) چوڭ قۇرۇلتاي چاقىرىلدى. قۇرۇلتايدا سەئىدخاننى سۇلتان دەپ ئېلان قىلدى. دۆلەتنىڭ نامىنى «سەئىدىيە دۆلىتى» دەپ ئاتىدى. يەكەن شەھىرى بۇ دۆلەتنىڭ دائىمى پايتەختى قىلىپ بېكىتىلدى. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دۆلەت بايرىقىنىڭ شەكلىنى نوقۇت رەڭ ئۈچ بۇرجەكلىك بايراققا ئۆزگەرتىپ، بايراقنىڭ ئوڭ تەرىپىگە «لاالەالالا مى مدروسول اللە» دېگەن كەلىمە ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلدى. بايراقنىڭ سول تەرىپىگە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان تارىخى — ۋاقتى يېزىلدى. بايراق مەھكىمە

دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە ئېسىلدى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ئىچكى ۋە خەلقئارا ئىشلاردا پارس تىلىنى قوللاندى، ھەتتا مەدرىسىلەردە ئوقۇلىدىغان دەرسلەرنىڭ 70 پىرسەنتى پارس تىلى بىلەن ئۆتۈلدى.

سەئىدىيە خانلىقى «شەرىئەت مۇھەممەدىيە»نى دۆلەت دىنى قىلىپ ئىجرا قىلدى. دۆلەتنىڭ بارلىق مالىيە كىرىملىرى شەرىئەت يولى بىلەن توپلاندى.

بابۇرشاھ ئەمىر تۆمۈر كوراگان ئەۋلادى ئىدى. ئۇ ئافغانىستاندىن ئۆتۈپ، ھىندىستاننى ئىستېلا قىلىپ قۇرغان خانلىقىدا پارس تىلىنى دۆلەت تىلى قىلغان ئىدى. شۇ دەۋردە سەئىدخان ھىندىستانغا بېرىپ بابۇر شاھنىڭ ياردىمى بىلەن ئالتە شەھەرنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ھىندىستاندىن دائىم بابۇرشاھ كىشىلىرى يەكەنگە كېلىپ تۇراتتى. ھەتتا ھىندىستان، ئافغانىستان، كەشمىر قاتارلىق جايلاردىن شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشتى.

بابۇرشاھ خانلىقىنى ھىندىلار «موغول خانلىقى» دەپ ئاتايتتى. بابۇرشاھنىڭ ئۆزى پارس زابان ۋە پارس يېزىقىنى ياخشى كۆرگەنلىكتىن تەۋەلىرىدىمۇ بۇ يېزىق ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىنىپ ئىشلىتىلگەنلىكتىن، خەلقمۇ بۇنى ئېتىراپ قىلغان ئىدى.

مەۋلانە جالالىدىن رومى ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى بولغان «مەسنىۋى شەرىق»نى پارس تىلى-

دا يازغان.

ھىجرىيىنىڭ 990 - يىللىرىدىن كېيىن بابۇرشاھ ئەۋلادىدىن ئەكبەر شاھ ھىندىستاندا تەختتە ئولتۇرۇپ، ئاتىسى قوللانغان پارس تىل - يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئوردو تىلىنى دۆلەت تىلى قىلدى.

سۆز بېشىغا كەلسەك، سەئىدخان قۇرۇلتاي تامام بولغۇچە شەھەرگە كىرمەي، شەھەر سىرتىدا تۇرۇپ تۇردى. قۇرۇلتاي تامام بولغاندىن كېيىن، چوڭ اغدۇغا ۋە دەبدەبە بىلەن «ئارك» (ئوردا)غا كىرىپ تەختتە ئولتۇردى. ئۇ ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى ئۇزاق كۆرەشلەردە يېقىن ياردەمچىسى ۋە ساداقەتمەن سەركەردىسى بولغان سەئىد مۇھەممەت مىرزىنى ئەمىر كەبىر (باش قوماندان) ئۇنۋانى بىلەن باش ۋەزىر ۋە قەشقەرنىڭ ئومۇمىي ۋالىيسى قىلىپ تەيىنلىدى. نەتىجىدە يەكەن، خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئىسسىق كۆل، يەتتە سۇ رايونى سەئىدخانغا تەۋە بولۇپ، ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە ۋالىي، ئەمىر، ھاكىملارنى بەلگىلىدى.

بۇ ۋاقىتلاردا كۇچاردىن تۇرپان، بەشبالىق، ئىلىغىچە بولغان جايلار سەئىدخاننىڭ ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ تەسەررۇپىدا ئىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن ئىتتىپاق قىلىشىش، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە بولۇش،

ۋەتەن، خەلقنى ياخشى ئىنتىزام ۋە ئادىل قانۇن
بىلەن باشقۇرۇش، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈپ،
خەلققە بەخت - سائادەك يارىتىش ئارزۇسىدا بولۇپ
كەلدى. بىراق ئاكىسى مەنسۇرخان سەئىدىيە خانلى-
قىنى ئېتىراپ قىلماي، ئۇنىڭغا دۈشمەنلىك پوزىتسى-
يە تۇتتى. سەئىدخان بۇنىڭغا قارىتا ھەربىي كۈچ
ئىشلەتمەي، تىنچ سۆھبەت - سۈلھى يولى بىلەن
بىرلىككە كېلىشنى لايىق كۆردى. چۈنكى سەئىدخان-
نىڭ دۆلەت قۇرۇشتىكى مەقسىتى ۋە سىياسىتى
ھۆكۈمران بولۇش، تاج كىيىش، شەخسىي غەرىزىنى
ئىشقا ئاشۇرۇش بولماستىن، بەلكى يۇرتنىڭ تىنچ-
لىقى. خەلقنىڭ ئەمىنلىكىنى تەمىن ئېتىش ئىدى،
شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، ئۇرۇشتىن سۈلھىنى ئەلا بىل-
دى. سەئىدخاننىڭ «دۆلەت قۇرۇشتىن مەقسەت:
يەر - زېمىنلارنى ئىشغال قىلىپ، تاج كىيىپ، شەخ-
سىي ئارزۇنى قاندۇرۇش بولماستىن، بەلكى ئەسىر-
لەردىن بېرى راھەت كۆرمىگەن خەلقنى راھەتكە
چىقىرىش» دېگەن ئارزۇسىنى خەلققە بىلدۈرگەنلىكى
رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئۇ ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن مانا
ئاشۇ ئارزۇسىنى ئەمەلدە كۆرسەتتى. يەنى ئالدى
بىلەن خەلق ئۈستىدىكى ھەر خىل باج - خىراجەت،
سېلىقلارنى ئون يىلغىچە كەچۈرۈم قىلغانلىقىنى ئېلان
قىلدى. مىرزا ئابابەكرى تەرىپىدىن بۇلاپ - تالاپ
توپلانغان خەزىنىدىكى بايلىقلارنى ئەسكەرلەر

بىلەن خەلققە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى.

سەئىدخان ئىنتايىن تەقۋادار، ئاق كۆڭۈل ۋە
خەلقپەرۋەر زات بولۇپ، خەلققە جەبىر - زۇلۇم قىل-
مايتتى. بىھۇدە قان تۆكۈش ئىشلىرىدىنمۇ خالى
كىشى ئىدى. ئۇ پەرزەنتلىرىنىمۇ ئەنە شۇ روھتا
تەربىيىلىگەنلىكتىن، كېيىنكى ۋاقىتتا ئوغلى ئابدۇ-
رىشىدخاننىڭ سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ يۈرگۈز-
گەن سىياسەتلىرى مانا بۇنىڭ ھەقىقىي دەلىلىدۇر.

سۇلتان سەئىدخان ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ
ئالغاندىن كېيىنمۇ ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن ھەرگىز
ئۇرۇش قىلىش نىيىتىدە بولمىدى. يوشۇرۇن ئالاقە
ئارقىلىق ئاكىسى تەرەپتىكى يېقىنلىرى ۋە ئىنىسى
ئىمىن خوجا سۇلتان بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ تۇردى.
ئەمما ئاكىسى مەنسۇرخان سەئىدخاننىڭ ئۇشتۇمتۇت
ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆز مۇداپىئەسىنى
كۈچەيتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن كۆچارغا نۇرغۇن
ئەسكىرى قۇۋۋەت توپلاپ، ئىنىسى ئىمىن خوجا سۇل-
تاننى قوماندان قىلىپ، سەئىدخاندىن مۇداپىئە كۆ-
رۈشنى بۇيرىدى. بۇ ئارىلىقتا ئىمىن خوجا سۇلتان-
نىڭ سەئىدخان بىلەن يوشۇرۇن ئالاقىلىشىپ تۇر-
غانلىقى مەنسۇرخانغا سېزىلىپ قېلىپ، ئۇنى يوشۇ-
رۇن ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشنى ياركەبەگ دېگەن سەركەر-
دىسىگە بۇيرىدى. ئەمما بۇ كىشى ئاستىرتتىن
ئىمىن خوجا سۇلتانغا يېقىن كىشى بولۇپ، بۇ سىرنى
ئۇنىڭغا ئېيتىپ قويدى ۋە ئۇنى مەخپىي ھالدا يەكەن-

گە قاچۇرۇۋەتتى.

ئەھمەد خوجا سۇلتان ئۆز يېقىنلىرى بىلەن يەكەنگە كېلىپ، ئاكىسى سەئىدخاننى زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى. شۇندىن كېيىن، سەئىدخان ئىنىسى ئەھمەد خوجا سۇلتاننى ئۆز نامىدىن ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ بەلگىلەپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن يولغا سالدى. ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن بەگلەرگىمۇ ھەدىيە، دەرىجە مەنسەپلەر بېرىپ ئۇزاتتى. ئاكىسى مەنسۇرخانغىمۇ نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، تىنچ سۆھبەت يولى بىلەن بىرلىككە كېلىشكە، ئارىدىكى نىزا، زىددىيەتلەرنى پۈتتۈنلەي ئۇنتۇپ ئىتتىپاق قىلىشىشنى تەۋسىيە قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەنسۇرخان ئۆز ئىنىلىرى سەئىدخان، خەلىل سۇلتان ۋە ئەھمەد خوجا سۇلتانلارغا قىلغان ئىشلىرىدىن كۆپ پۇشايمان قىلىپ، تۇرپاندىن نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن خوجا تاجىدىن باشچىلىقىدا سەئىدخانغا ئەلچى ئەۋەتتى.

خوجا تاجىدىن بەگ يەكەنگە يېتىپ كېلىپ، سەئىدخانغا مۇلاقات بولدى. سەئىدخان بۇ ۋەكىللەرنى ناھايىتى ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە ئاكىسى مەنسۇرخانغا بولغان كۆڭلىدىكى ئاداۋەتلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن تۇرپانغا يولغا سالدى.

بىرقانچە قېتىملىق ئەلچىلەرنىڭ بېرىپ -

كېلىشى بىلەن ئاكا - ئۇكىلار ئۆزئارا ئۇچرىشىش، مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشقا قوشۇلدى. ئۇچرىشىش ئورنى ئاقسۇنىڭ ئاۋات قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن سەئىدخان دۆلەت ئەربابلىرى ۋە نۇرغۇن ھەربىي كۈچ بىلەن يەكەنگە يولغا چىقىپ ھىجرىيىنىڭ 922 - يىلى (مىلادى 1516 - يىلى) 1 - ئايدا ئاقسۇغا يېتىپ باردى.

مەنسۇرخانمۇ ئۆز ئادەملىرى بىلەن بايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. لېكىن مەنسۇرخان ئۆتكەندىكى ئىشلار ئۈچۈن مەندىن ئۆچ ئالارمىكىن، دېگەن گۇمان بىلەن ئۇچرىشىشتىن بۇرۇن ئىككى تەرەپتىن كاپالەت ئۈچۈن بىرقانچىدىن كىشىنى ئالماشتۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. سەئىدخان بۇ شەرتنى قوبۇل كۆرۈپ مىرزا ھەيدەر دوغلات باشلىق ئۈچ كىشىنى كاپالەت ئۈچۈن مەنسۇرخان تەرەپكە ئەۋەتتى. مەنسۇرخانمۇ ئانىسى ساھىب دۆلەت خېنىم باشلىق بىرقانچە كىشىنى سەئىدخان تەرەپكە ئەۋەتتى. كاپالەت ھەيئەتلىرى ئالماشتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزىگە 30 دىن ئادەمنى ھەمراھ قىلىپ، ئۇچرىشىش ئورنىغا يېتىپ كېلىشتى.

ئۇچرىشىشتا سەئىدخان بارلىق ئاداۋەتلەرنى كۆڭلىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، ئاكىسى مەنسۇرخاننى ئاتا ئورنىدا ھۆرمەت قىلىپ كۈتۈۋالدى. بۇ ئۇچرىشىش بىلەن ئىككى قېرىنداش ئوتتۇرىسىدا مۇكەممەل ئىتتىپاق تۇرغۇزۇلۇپ، ۋەتەن

تولۇق بىرلىككە كەلدى. نەتىجىدە، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى كۈچلۈك بىر ھالغا كېلىپ دۇنياغا تونۇلدى. ئۇنىڭ شىمالىي ھۇدۇدى يەتتە سۇ ۋە توقماقلارغىچە، جەنۇبىي ھۇدۇدى تىبەت، كەشمىرلەرگىچە، شەرق ھۇدۇدى قۇمۇلغىچە، غەربى بەدەخشانغىچە كېڭەيدى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى سەئىدخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (1514 — 1533) ئەنە شۇنداق كەڭ زېمىنغا ئىگە نوپۇزلۇق، ئەتىۋارلىق، كۈچلۈك بىر خانلىق بولدى.

سەئىدخان دەۋرىدە دۆلەت بىرلىككە كېلىپ، خەلق ئەمىن تېپىپ، ئىگىلىك گۈللىنىپ، خەلق راھەت - پاراغەتتە ئۆتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋردە قۇمۇلدىن بەدەخشانغا بارغىچە ئوزۇق - تۈلۈك ئالماي، ئۆيدىن - ئۆيگە ئۆتۈپ مېھمان بولۇپ بارالايتتى.

سەئىدخان دۆلەت چېگرىسىنى مۇستەھكەملەپ، ئىگىلىكنى يەنىمۇ گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، بىرقانچە قېتىم لەشكەر تارتىپ، بەدەخشاندىكى باشباشتاق فېئوداللارنى ئىتائەتكە كەلتۈردى. ئۇ ئاخىرقى قېتىم «ئۇرساڭ» (ئىچكى تىبەت)نى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، لاساغا قوشۇن تارتىپ بېرىپ، شىزاڭنى بويسۇندۇرۇپ، قايتىشىدا يول ئۈستىدە تۇتەك تېگىپ كېتىپ ۋاپات بولدى. يەنى، ھىجرىيىنىڭ 939 - يىلى (مىلادى 1533 - يىلى) 47 يېشىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىتى يەكەنگە ئېلىپ كېلىنىپ، ئالتۇنلۇق مازارغا دەپنە قىلىندى.

سۇلتان سەئىدخان 16 يېشىدىن 47 يېشىغىچە 30 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ھارماي - تالماي كۈرەش قىلىش ۋە تىرىشىش ئارقىلىق يەكەن سەئىدىيە دۆلىتىنى قۇردى ۋە ئۇنى مەنىۋى ھەم ماددىي ئاساسقا ناھايىتى باي، مۇنبەت كەڭ تېررىتورىيىگە ئىگە قىلىپ دۇنيادىن ئۆتتى. ئۇنىڭ خانلىقتا ئولتۇرغان ۋاقتى 19 يىل بولدى.

سۇلتان سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى — ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى ياش سەركەردە ئابدۇرىشىتخان ئاتىسىنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

ئابدۇرىشىتخان تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، دۆلەتنى ئەدلە - ئادالەت بىلەن باشقۇرۇپ، ئىلىم - پەن، مائارىپ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنى دېموكراتىيىدە ئىنسان ھېسسىيات بىلەن ئىدارە قىلدى

ئابدۇرىشىتخان ئاتىسىدەك ئاقىل، زېرەك، پاراسەتلىك، غەيۇر سەركەردە ئىدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ ۋاقتىدا كۆپ ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى، ۋەتەننىڭ بىرلىككە كېلىشىدە ئۆچمەس خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى.

ئابدۇرىشىتخان زامانىسىدا ئەل - يۇرت ئەمىنلىك تېپىپ، ئەدەب - ئەخلاق كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت مىزانى بولۇپ قالدى. ئۇ پارس تىلى بىلەن سۆزلىشىش، پارس يېزىقى بىلەن ئەسەر يېزىشنى تەدرىجىي كېمەيتىپ، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشنى، ئۇي-

غۇر يېزىقىدا ئەسەر يېزىشنى تەشەببۇس قىلدى. نۇرغۇنلىغان پارس كىتابلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدۇردى. تەرەققىيپەرۋەر ئابدۇرىشىتخان بارلىق ئىدارە، دىۋانخانا (كاتىبات) ۋە باشقا مۇئەسسەلەرگە قەدەر كونا تۈزۈمدىكى خوراپى ئادەتلەرنى قالدۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكە يول ئېچىپ، پارسچە كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس بىر ئىدارە تەشكىل قىلىپ، خەلقنىڭ بىۋاسىتە پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئوڭايلىق يارىتىپ بەردى.

ئابدۇرىشىتخان مائارىپنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئوقۇ - ئوقۇتۇشنى ئۇيغۇر تىلىدا ئېلىپ بېرىش بىلەن بىرگە، ھەرقايسى جايلاردا مەدرىس، مەكتەپلەرنى ئاچتى. ئەرەبچە، پارسچە، ئوردوچە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئۇنى كەڭ تالىپلارنىڭ پايدىلىنىشىغا تەقدىم قىلدى. نەشرىيات ئورۇنلىرىنى بەرپا قىلىپ كىتابلارنى نەشر قىلدۇردى. بۇنىڭ تۈرتكىسىدە، ئاتاقلىق شائىر، يازغۇچى، مۇئەررىخ، مۇزىكانت، سەنئەتكارلار كۆپلەپ يېتىشىپ چىقتى. جۈملىدىن سۇلتان سەئىدخان زامانىسىدا ھىندى بىرەھمىنى يازغان مەشھۇر ئەسەر «كەلىلە دەمنە» ھىجرىيىنىڭ 1130 - يىلى مۇھەممەت سىدىق قەشقىرى تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىدى. ئۇيغۇر مۇئەررىخ شائىرلىرىدىن نوبىتى، زەلىلى، نازارى، خىرقىتى، غېرىبى، سوبورىلار ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان تالانت-

لىق ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە دۆلەت ئورگىنىدا ئالىي خىزمەت بېجىرىپ تۇرغان ئەربابلاردىن ۋەزىر بولغان مىرزا مۇھەممەت، مىرزا ھەيدەر كوراگان، مىرزا ھۆسەينلەر — ئاتاقلىق ئالىم، ئەدىب، شائىر، سىياسىئونلار ئىدى. مىرزا ھەيدەر كوراگان بولسا ئىمىر تۆمۈر كوراگاننىڭ نەۋرىسى ئالىيجاناب كىشى بولۇپ، سۇلتان سەئىدخان بىلەن دىيارى پەرغانىدىن بىللە كەلگەن. سەئىدىيە خانلىقىغا ئەڭ سادىق، ئىخلاسمەن بولغانلىقتىن، ئۇنى ئابدۇرىشىتخان قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلىگەن.

ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە خەلق ئىچىدە تەسىرى بار كىشىلەرمۇ چەت ئەلدىن شىنجاڭغا كېلىپ تۇرۇپ قالغان ئىدى. ئىراقتىن قۇتبىدىن خوجام دېگەن كىشى كېلىپ قورغان يېزىسىدا سوپى ئىشانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن. ھازىر بۇ كىشىنىڭ قەبرىسى كىشىلەر زىيارەت قىلىدىغان مازارلارنىڭ بىرىدۇر. يەنە شۇ ۋاقىتتا سەمەرقەنتتىن خوجا مۇھەممەت شىرىپ پىرىم دېگەن كىشى يەكەنگە كېلىپ، تەرىقەت بىلەن شۇغۇللىنىپ شۆھرەت قازانغان. ئاخىر بۇ كىشى يەكەندە ۋاپات بولۇپ، يەكەندە دەپنە قىلىنغان. خەلق بۇ كىشىنى «ھەزرىتى پىر» دەيدۇ. ئۇنىڭ مەقبەرىسىنىمۇ «ھەزرىتى پىر» مازىرى دەپ ئاتايدۇ.

مۇندىن باشقا ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە تۈرلۈك

قۇرۇلۇش تەمىراتلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولغان. يەكەن شەھىرى ئىچىگە بىرقانچىلىغان چوڭ مەدرىس، جامە، مەسچىت، خانىقا، كۆل، ئېرىق - ئۆستەڭ ئەھيا قىلىنغان. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن يەكەن چوڭ جامە مەدرىسى بىلەن 40 گۈمبەز ئەنە شۇ ۋاقىتتا ئەھيا قىلىنغان ئىلىم ئوچاقلىرىدىندۇر.

يەكەن چوڭ كۆۋرۈكى مۇشۇ ۋاقىتتا ياسالغان زور قۇرۇلۇشلارنىڭ نەمۇنىلىرىدىن ئىدى. يەكەندە يەنە نۇرغۇن باغلار، راباتلار رەتلەنگەن ۋە قايتىدىن ئەھيا قىلىنغان.

چاغاتايخان دەۋرىدە سېلىنغان قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەشكېرەم خانۇي شەھىرىگە كېلىدىغان سۇ بېشىغا تاغ كۆمتۈرۈلۈپ چۈشۈپ، ئۆستەڭ كۆمۈلۈپ قالغانلىقتىن، بۇ جاي ئېغىر قۇرغاقچىلىققا ئۇچراپ، ئۇزۇن يىللاردىن ئارتۇق ۋاقىت شۇ ھالەتتە تۇرغان ئىدى. مىرزا ھەيدەر كوراگان ھىجرىيە 940 - يىلى قايتىدىن ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، سۇنى راۋان قىلىپ، بۇ جايدىكى قۇرغاقچىلىققا خاتىمە بەردى.

سۇلتان ئابدۇرەشىتخان 27 يىل تەختتە ئولتۇرۇپ مىلادى 1560 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىتى يەكەن ئالتۇنلۇق مازارغا دەپنە قىلىندى.

ئابدۇرەشىتخان ئاتاقلىق ئالىم، مەرىپەت باغۋىنى، شائىر - ئەدىب بولغىنى ئۈچۈن، ئۆز دەۋرىدە، پۈتۈن كۈچى بىلەن مەدەنىيەت، مائارىپنى تۇتۇش

ئارقىلىق، جەمئىيەتنى ئىلىم - ئىرپان كانىغا ئايلاندۇرۇش، خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەن داڭلىق پادىشاھتۇر.

ئۇ پادىشاھ بولغان مەزگىللەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا 2263 ئورۇندا مەدرىس، 1533 ئورۇندا مەكتەپ قۇرۇلغان. چوڭ شەھەر ۋە ناھىيە بازارلىرىدا خانلىق مەدرىس ۋە شۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان مەدرىسلەر قۇرۇلغان. يېزا، مەھەللىلەردە مەھەللىۋى مەدرىسلەر تەسىس قىلىنغان. بۇ مەدرىس، مەكتەپلەرنىڭ راسخوتلىرى ئۈچۈن نۇرغۇن يەر، تۈگمەن، سوقا - ساراي، دۇكانلار ۋەخپە قىلىنىپ، شۇنىڭ كىرىمى ئارقىلىق مەدرىس، مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى ھەل قىلىنغان. خانلىق مەدرىسلەرنىڭ خىراجەتلىرى دۆلەت خەزىنىسىدىن بېرىلگەن. شۇڭلاشقا سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە قەشقەر، يەكەندىكى مەدرىسلەرنى، يەنە مەسىلەن، يەكەندىكى «رەشىدىيە مەدرىسى»، «يېشىل مەدرىس»، «جامە مەدرىس»، قەشقەردىكى «خانلىق مەدرىس»، «ساقىيە مەدرىسى» قاتارلىق ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ نامى شىنجاڭدا مەشھۇر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىمۇ شۆھرەت قازانغان. چەت ئەللەردىن نۇرغۇن تالىپلار كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ قايتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋردە، سەئىدىيە دۆلىتى تېررىتورىيىلىرىدە قەشقەر ئىلىم - پەن مەركىزى بولۇپ، «سانى بۇخارا» (2 - بۇخارا) دەپ نام قازان

غان. ئەمدىلىكتە شىنجاڭ خەلقى ئىلىم ئىزلەپ يىراق
يوللارنى بېسىپ ئىستامبول، قازان، بۇخارا، باغدات،
دېھلى، تېھران، كابۇل قاتارلىق جايلارغا بارمىسىمۇ،
قەشقەردە ئىلىم ئېلىش ئارزۇسىنى قاندۇرۇشنىڭ
شەرت - شارائىتلىرى ھازىر بولغاچقا، نۇرغۇن ئالىم،
قازىلار يېتىشىپ چىقتى.

سەئىدىيە دۆلىتى سىياسىي بىلەن دىننى بىر -
بىرىدىن ئايرىپ قاراپ، ئىجتىمائىي ھاكىمىيەتچىلىك
سەلتەنەتلىرىنى قولدىن بەرمەي كەلدى. شۇنىڭ ئۈ-
چۈن بۇ خانلىق دەۋرىدە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت -
مائارىپ ئورۇنلىرى بىلەن دىنىي پائالىيەت
ئورۇنلىرى تەشكىلىي - قۇرۇلما، ئورۇن،
تۈزۈم جەھەتلەردىن بىر - بىرىگە بېقىنماي، ئارى-
لاشماي، ھەرقايسىلىرى ئۆز مۇددىئا مۇرات - مەقسەت-
لىرى بويىچە مۇستەقىل مۇئەسسەلەر سۈپىتىدە پائا-
لىيەت ئېلىپ بارغان. سەئىدىيە دۆلىتىگە تەۋە ھەر
بەش كەنتتە تۆتتىن مەكتەپ ياكى مەدرىس، ھەر
ئىككى كەنتتە بىردىن خانىقا ياكى مەسچىت بولغان-
لىقىدەك بۇ سېلىشتۇرما قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە-
دۇر، ئەلۋەتتە.

سۇلتان ئابدۇرشىتخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كې-
يىن، ئەلنىڭ ئىتتىپاقى، رەئىيەتنىڭ ماقۇللىشى بى-
لەن، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇكېرىمخاننى سەئىدىيە خان-
لىقىنىڭ تەختىگە ۋارىس قىلىپ، پادىشاھلىققا كۆ-
تۈردى. ئابدۇكېرىمخانمۇ ئەلنى ئەدلە - ئادالەت بى-

لەن سورىدى.

ئابدۇكېرىمخان 33 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ھىج-
رىيىنىڭ 1000 - يىلى دۇنيادىن ئۆتتى. ئۇنىڭ
جەسىتى ئالتۇنلۇق مازارغا دەپنە قىلىندى ۋە ئۇنىڭ
ئاقسۇدىكى ئوغلى مۇھەممەتخان ئاتىسىنىڭ ئورنىغا
خانلىقتا ئولتۇردى.

مۇھەممەتخان سوپى زاھىد كىشى بولۇپ، سىيا-
سەتتىن ئانچە خەۋىرى يوق ئىدى. دۆلەتكە چوڭ
خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال بىلەن يەكەن
سەئىدىيە خانلىقىدا 18 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ھىج-
رىيە 1014 - يىلى يەكەندە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ
جەسىتىمۇ ئالتۇنلۇق مازارغا دەپنە قىلىندى.

مۇھەممەتخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ
ئورنىغا ئوغلى ئەھمەدخان خانلىقتا ئولتۇردى. بۇ
سادا، دەرۋىش مىجەز، سىياسىي بىلەن كارى يوق
كىشى بولغاچقا، ئوردا خىزمەتچىلىرىنىڭ خائىنلىقى-
دىن ۋاقىپ بولالماي، ئۆز ئوردىسىدا مۇناپىق خىز-
مەتچىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ۋاپاتى
ھىجرىيە 1024 - يىلى بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا مۇ-
ھەممەتخانىنىڭ يەنە بىر ئوغلى سۇلتان ئابدۇلتېپ-
خان خانلىق تەختىدە ئولتۇردى.

سۇلتان ئابدۇلتېپخان زىيادە مەرد، خەلقپەر-
ۋەر، ئىلىمپەرۋەر كىشى ئىدى. ئىلىم - پەن، مائا-
رىپ، دىنىنىڭ راۋاجى ئۈچۈن زور خىزمەتلەر كۆر-
سەتتى. مۇھىم شەھەرلەردە نۇرغۇن مەدرىس، جامە-

لەرنى تەمىر قىلدۇردى. قەشقەر شەھىرى چارسۇ (چاما) دىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «خانلىق مەدرىس»نى تەمىر قىلدى. بۇ مەدرىسنىڭ خىراجىتىنى خەزىنىدىن بېرىپ، ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇردى. خانلىق مەدرىستە ئۆلىمالارنى تەربىيىلەيتتى. كىشىلەر ئىمتىھان بېرىپ ئاندىن دىنىي مەنسەپكە ئولتۇراتتى. مەسىلەن، قازى، ئەلەم، موفتى، مۇددەررىس، خەتىب، مۇئەززىن قاتارلىق دىنىي ۋەزىپىلەرگە مەزكۇر خانلىق مەدرىسنى پۈتتۈرگەنلەر تەيىن قىلىناتتى.

چۈنكى، مەھكىمە شەرئى ئەنە شۇ خانلىق مەدرىستە بولۇپ، دارىلقازا ئورنى بولغانلىقتىن، «مەدرىسەئى قازىيان» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئىدى. لېكىن، كېيىنكى يىللاردا خانلىق مەدرىسنىڭ ئالدىدا قازانچىلار قازان ساتىدىغان بازار ئاچقانلىقتىن، ئاۋام خەلق بۇ خانلىق مەدرىسنى قازان مەدرىسى دەپ ئاتايدىغان بولدى. ئابدۇلتىپخان يەكەن، قەشقەردە بىلىم يۇرتلىرىنى تەسىس قىلىش بىلەن بىرگە، يېڭىسار، قاغىلىق قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ كاتتا مەدرىس، جامەلەرنى ياساتتى. ئابدۇلتىپخان ھاكىمىيەتنى ئەدلە - ئادالەت بىلەن باشقۇردى، ئىلىم - مەرىپەتنى راۋاجلاندۇردى. خەلقنى بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشتى. لېكىن ئۇنىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلىۋاتقان بىر قىسىم كىشىلەر — قارا نىيەتلىك ئادەملەر بولغانلىقتىن، بۇلارنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن بىر قىسىم

تاغلىق بىلىمسىز نادانلار ئابدۇلتىپخانغا سۇيىقەست قىلدى. نەتىجىدە ئابدۇلتىپخان 12 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ھىجرىيىنىڭ 1037 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىتى ئالتۇنلۇققا دەپنە قىلىندى.

ئابدۇلتىپخان ۋاپاتىدىن كېيىن، ئالتە شەھەردە ئىچكى پەرىشانلىقلار يۈز بەردى. شاھزادە، بەگلەر مەنسەپ، سەلتەنەت تالىشىپ، ئۆزئارا ئۆچمەنلىشىپ، خەلققە خاتىرجەمسىزلىك ئېلىپ كەلتۈردى. بۇ ۋاقىتتا ئالتە شەھەردە ئىككى ئېغىر قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، كېسەللىك، ئۆلۈم - يېتىم كۆپ بولدى. خەلق جان بېقىش ئۈچۈن مۇساپىر بولۇپ، ھەرقايسى جايلارغا باش ئېلىپ كەتتى. خۇنرىزلىق (قاتىللىق)، قان تۆكۈش كۆپەيدى. ئوغرىلىق، قاراقچىلىق ئەۋج ئالدى. كۈچلۈكلەر كۈچسىزلەرنى قاقشاتتى. ھەر خىل رەڭدىكى يات ئادەملەرمۇ پەيدا بولدى. خەلق ناھايىتى قورقۇنچتا قالدى.

بۇ پەرىشانلىق، پالاكەت ۋە باشباشتاقلىقنى تۈگىتىپ، ئەلنىڭ بىرلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تۇرپان، كورلا، بۈگۈر، قارا شەھەر، قۇمۇللارنى ئىدارە قىلىپ تۇرغان ئەمىر ئابدۇللاخان ئالتە شەھەرگە قوشۇن باشلاپ كېلىپ، يۇرتنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى.

ئابدۇللاخان ھىجرىيە 1048 - يىلى (مىلادى 1638 - يىل) يەكەندە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە

ئۇلتۇردى. ئۇ ۋاقىتتىكى سەئىدىيە دۆلىتىگە تەۋە ئۆل-
كىلەر ئالتە شەھەر، تۇرپان، بەشبالىق، ئىلى قا-
تارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ئۆلكىلەردە
ئابدۇللاخانغا قارشى ھېچقانداق كۈچ قالمىدى. شىن-
جاڭنىڭ ھەربىي مۈلكى، سىياسى، مالىيە، مائارىپ
ۋە ئىدارە ئىشلىرى بىر مەركەزگە باغلانغىنى ئۈچۈن،
دۆلەت ناھايىتى كۈچەيدى، يۇرتنىڭ تىنچلىقى نا-
ھايىتى ياخشى تەمىن ئېتىلدى، ھەربىي كۈچ زو-
رايدى.

ئابدۇللاخان شىمال ۋە غەربتىكى كىچىك خان-
لىقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلماق ئۈچۈن، قەشقەر، ئاق-
سۇ قاتارلىق شەھەرلەردە زور ئەسكىرىي كۈچ توپلاپ
تەييارلىق قىلدى. ئابدۇللاخاننىڭ بۇ ھەرىكىتىنى
قوقەنت ۋە تاشكەنت خانلىرى ئاڭلاپ، ئابدۇللاخانغا
ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. ھەر يىلى مۇ-
قىم مىقداردا خىراجىنى يەكەنگە ئەۋەتىپ بېرىش، جۈ-
مە نامىزىدا ئوقۇلىدىغان خۇتبىدە ئابدۇللاخاننىڭ ئىس-
مىنى ئاتاشنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشتى. شۇنداق قىلىپ
غەربىي تۈركىستاننىڭ چوڭ بىر قىسمى يەكەن خان-
لىقىغا تەۋە بولدى.

ئىلگىرىكى ئۇزاق يىللار داۋام قىلغان قالاي-
مىقان ئۇرۇشلاردا ۋەيران بولغان شەھەرلەر، يوللار،
مەدرىس، مەسچىتلەرنى، كارۋان يوللىرىدىكى رابات،
قۇدۇقلارنى ئابدۇللاخان يېڭىدىن ياساتتى. بۇنىڭ
ئۈستىگە قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق، خوتەن شەھەرلى-

دە بىردەك چوڭ مەدرىس، جامە بىنا قىلدۇردى. بۇ
مەدرىس، جامەلەرگە پۈتۈن كەنتلەر ۋەخپە قىلىندى.
بۇ مەدرىسلەر ھازىرغىچە خانلىق مەدرىس دەپ ئاتى-
لىپ كەلمەكتە.

قاغىلىق بازىرىدىكى چوڭ جامە سېلىنىشتىن
ئىلگىرى بۇ جايدا بىر كىچىك مەسچىت بولۇپ، بۇ-
نىڭ يېنىدا ھازىرقى مازار خوجام قەبرىستانلىقى
بار ئىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ كىچىك مەس-
چىت XI ئەسىردە، يەنى قاراخانىلار دەۋرىدە
ياسالغان ئىكەن. ھازىرقى چوڭ جامە ئابدۇللاخان
دەۋرىدە ئەنە شۇ كىچىك مەسچىتنى ئاساس قىلىپ،
مازار خوجام قەبرىستانلىقىدىكى جەسەتلەرنى ھازىر-
قى قەبرىستانلىققا يۆتكەپ كېڭەيتىپ بىنا قىلغان
ئىكەن. بۇ كونا قەبرىستانلىقتىكى جەسەتلەرنى يۆت-
كىگەندە، بىر گۆردىن بىر دانە ئالتۇن بۇت چىققان.
بۇ ئالتۇننىڭ بىر قىسمىنى جامە مەدرىسكە سەرپ
قىلىپ، قالغان قىسمىنى پۇلغا ئايلاندۇرۇپ، نۇرغۇن
يەر، سۇ سېتىۋېلىپ جامە مەدرىسكە ۋەخپە قىلىپ
بەرگەن. ھازىر قاغىلىقتىكى بۇ جامە مەدرىس يېڭى-
دىن ئالاھىدە كۆركەم ياسىلىپ، قاغىلىقنىڭ ھۆسنى-
گە ھۆسن قوشتى.

ئابدۇللاخان خوتەننىڭ چىرىيە بىلەن كېرىيە
شەھەرلىرىدە تۆت چوڭ ئۆستەڭ ئەھيا قىلدۇردى
ھەمدە سۇنى نۆۋەت بىلەن تۇتۇش تۈزۈمىنى يولغا
قويدى. سۇنى نۆۋەت بىلەن تۇتۇش ھازىرغىچە دا-

ۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ھىجرىيىنىڭ 1075 - يىلى (مىلادى 1665) نىيە، چەرچەن تاغلىرىدا ياشىغۇچى غەيرىي مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار (سېرىق ئۇيغۇرلار) يەكەن خانلىقىغا بولغان ئىتائەتتىن باش تارتتى، كىرىيە شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى، بۇلاڭچىلىق قىلىپ خەلقنى قىردى. بۇ خىل بۇلاڭ - تاراج يۇرتنى ئېغىر ۋەيران قىلدى. ئابدۇللاخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، يەكەندىن قوشۇن تارتىپ كىرىيىگە يۈرۈش قىلىپ، سېرىق ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلدى.

ئابدۇللاخان دەۋرىدە قالماقلار ناھايىتى تېز سۈرئەتتە كۈچىيىپ، قازاقلارنى مەغلۇپ قىلدى. 1659 - يىللىرى بەشبالىق ۋە غۇلجىغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇ جايلارنى بېسىۋالدى. ئابدۇللاخان بىلەن قالماقلار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى. ئاخىرىدا بۇ جايلار قولدىن كېتىش بىلەن بىللە، قۇمۇل، تۇرپانلارمۇ قولدىن كەتتى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ ناھايىتى ئەلۋەك بىر قىسمى يەكەن سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئىلكىدىن قالماقلار ئىلكىگە ئۆتتى. يەكەن خانلىقىنىڭ زېمىنى ئالتە شەھەر بىلەن چەكلىنىپ قالدى.

يەكەن خانلىقى قالماقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتىن كېيىن، ئەسكىرىي كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى. يەنە بۇ دەۋردە غەربىي تۈركىستاندىكى ئۇششاق خانلىقلار دائىم بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ۋە بىر -

بىرىنىڭ يۇرتلىرىنى خانىۋەيران قىلىپ، خەلققە ئېغىر بالايى - ئاپەت كەلتۈردى. بۇ خىل تىنچسىزلىق سەۋەبىدىن غەربىي تۈركىستان خەلقى ئېقىن سۇدەك شىنجاڭغا ھىجرەت قىلىشتى. ئابدۇللاخان بۇ مۇھاجىرلارغا مېھىر - شەپقەت قىلىپ، يەر، سۇ بەردى. بۇ مۇھاجىرلار ئارىسىدا «سەئىد»لىق داۋاسى بىلەن ئۆزىنى كۆككە كۆتۈرگەن خوجىلارمۇ بار ئىدى. مەن «تەرىقەت مۇرشىدى» ۋە ياكى «سەئىددۇرمەن» دەيدىغان كىشىلەرمۇ كۆپەيدى. بۇلار يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى چىرىتكۈچى كۈچ ئىدى. لېكىن، ئابدۇللاخان بۇ خوجىلارنى ھەددىدىن تاشقىرى ئىززەتلەپ، ئۇلارنىڭ تەلەپ - ئارزۇلىرىنى ھەل قىلىپ بەردى. تامام دۆلەت ئەربابلىرى ئۇلارغا مۇرت بولدى. ئاۋام خەلق بۇ خوجىلارنى ناھايىتى ئۈستۈن مەرتىۋىلىك زات دەپ ئەقىدە قىلىشتى. بۇ ھال بىلەن خوجىلارنىڭ نوپۇزى باشقا ھەممە نوپۇزنى بېسىپ چۈشتى. ئابدۇللاخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ مۇنقەرز بولۇشى، خەلقنىڭ ھىجرىيە تارىخىدا كۆرۈلمىگەن بالاكەتلەرگە دۇچار بولۇشىغا بۇ خوجىلارنىڭ سۈيىقەستى ۋە تۈزكورلۇقى سەۋەب بولدى.

ئابدۇللاخان يولۋاسخان ئاتلىق بىر ئوغلىنى قەشقەرگە ۋالىي قىلغان ئىدى. يولۋاسخان بەك زالىم، مۇستەبىت بىر شەخس بولغىنى ئۈچۈن، خەلقنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئابدۇللاخان ئوغ-

لى يولۋاسخاننى ۋالىيلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىۋېتىشنى مەخپىي قارار قىلغان ئىدى. يولۋاسخان دادىسىنىڭ بۇ قارارىدىن ۋاقىپلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى. ئابدۇللاخان ئۇنىڭغا ئەدەب بەرمەك ئۈچۈن، قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتكەن ئىدى. بىراق ئابدۇللاخاننىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، يەكەنگە چېكىنىپ كەلدى. ئىككىنچى قېتىم ئابدۇللاخان ئاتا - بالا ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولۇپ، ئابدۇللاخان ئەسكەرلىرى تالاپەتكە ئۇچراپ يېڭىلىپ ئارقىغا چېكىندى (مىلادى 1667 - يىلى).

ئابدۇللاخان ئۆز ئوغلىدىن يەتكەن بۇنداق تالاپەتنى كۆتۈرەلمەي، يۇرتتىن چىقىپ كەتمەكچى بولدى ۋە كىچىك ئوغلى ئابدۇلمۆمىنخاننى ئۆز ئورنىدا خانلىققا ئولتۇرغۇزدى. بىر مۇنچە خاس ئادەملىرى بىلەن ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. يولۋاسخان ئىنىسى ئابدۇلمۆمىنخاننى مەغلۇپ قىلىپ ئۆزى خان بولدى. ئۇ ئىككى يىل خانلىق قىلىپ، خەلققە ئىنتايىن ئېغىر زۇلۇم سالغانلىقتىن، خەلق قوزغىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى (مىلادى 1670). تارىخىي رەشىدىيەنىڭ زەيلىسىدىكى بايانىدا، «يولۋاسخان شۇنداق زالىم ئىدىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا ھوججاج زالىم خىجىل ئىدى» دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

يولۋاسخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، رەئىيەتنىڭ كېڭىشىگە ئاساسەن، ئىسمائىلخان سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ خانى بولۇپ تىكلەندى.

3. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى

ھىدايىتۇللا خوجا ئۇرغۇن مۇرت توپلاپ، قەشقەر، يەكەنلەردە يۇقىرى ئابروي قازانغاندىن كېيىن، ئىسمائىلخاننىڭ ئورنىغا خان بولۇش قەستىدە بولىدۇ. «ھىدايىتۇللا ئەۋلادى پەيغەمبەر، يۇرتنى ئۇ سوراش كېرەك ...» دېگەن سۆزلەرنى مۇرتلىرى تارقاتقاندا، ھىدايىتۇللا ئىشان بۇنىڭغا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ھەم «ۋاقتى كېلىپ نېسىپ بولسا يۇرتنى بىز سورايمىز» دەپ مۇرتلىرىنى ئىسمائىلخاننى ئاغدۇرۇشقا كۈشكۈرتىدۇ.

ئىسمائىلخان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ئالىي يىغىن چاقىرىدۇ. ئۇ ھىدايىتۇللا ئىشان توغرىسىدا ئاڭلىغانلىرىنى جەزملەشتۈرۈپ، تۆۋەندىكى قارارغا كېلىدۇ. يەنى ھىدايىتۇللا ئىشانغا سوغۇق مۇئامىلە قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇنداق قىلغاندا پاسات تۇغۇلىدۇ. بۇنى تەدبىر بىلەن يۇرتتىن كەتكۈزۈۋېتىش كېرەك. ئۇ كەتكەندىن كېيىن ئىشلار جايىدا كېلىدۇ، دەپ مەسلىھەتلىشىدۇ. نەتىجىدە مەسلىھەت بويىچە ئاپئاق خوجىغا تۇيدۇرماي، ئۇنى قەشقەردىن يەكەندىكى خانلىق ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ، نامە ئەۋەتىدۇ. ھىدايىتۇللا ئىشان تەكلىپنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ھايال بولماي يەكەنگە كېلىدۇ.

ئىسمائىلخان ئاپئاق خوجا شەرىپى ئۈچۈن كاتتا زىياپەت بېرىپ ياخشى ئات، تونلارنى تەقدىم قىلىدۇ. زور مىقداردا پۇل بېرىدۇ. ئارقىدىن چوڭ بوۋىلىرى بولغان سەئىد جېلىل كاشىغىرىنىڭ مازىرىنى ياساماقچىمىز. ئۈستىدە تۇرۇپ بېرىشلىرىنى سورايمىز، چۈنكى بۇ ئىش بىز قەشقەر خەلقى ھەممە خانلىق مەھكىمە ئۈچۈن شەرەپ كەلتۈرىدىغان خىزمەتتۇر، دېگەن سۆزنى قىلغاندا ھىدايىتۇللا ئىشان خۇشاللىق بىلەن بۇ ئىشنى قوبۇل كۆرىدۇ. ھىدايىتۇللا ئىشان يەكەندىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، قۇمۇل سەپىرىنىڭ تەييارلىقىنى قىلىپ، ئۆز ئورنىغا موللا تەقى دېگەن مەشھۇر، ئىناۋەتلىك كىشىنى قويۇپ، بارلىق مۇرت - مۇخلىسلىرىنى ئۇنىڭغا بويسۇنۇشنى ئەمىر قىلىپ، قەشقەردىن قۇمۇلغا قاراپ يول ئالىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان قەدىمىنىڭ كۇچارغا يەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر كېلىشى بىلەنلا ئىسمائىلخان بارلىق خەلقتىن پادىشاھلىققا كىرىم قىلىش سېلىقى ئېلىشنى يولغا قويۇش بىلەن بىرگە، سوپى ئىشانلاردىنمۇ سېلىق ئېلىشقا پەرمان چۈشۈردى. سېلىق تۆلەشكە قارشىلىق قىلغانلارنى قاتتىق جازالىدى. بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن موللا تەقى تېزلىك بىلەن قەشقەردىن قېچىپ چىقىپ ھىدايىتۇللا ئىشاننى قارا شەھەردە قوغلاپ يەتتى ۋە ئەھۋالنى ئۇنىڭغا يەتكۈزدى.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خوجا ھىدايىتۇللا

ئىشان غەم دېڭىزىغا غەرق بولۇپ، كۆپ ئويلاپ ئاخىر ئىسمائىلخانغا قارشى تۇرۇپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن قەشقەرگە دەرھال قايتتى. ئۇ مۇرت - مۇخلىسلىرى بىلەن قانداق قىلىش توغرىلىق مەسلىھەت قىلىشتى. ئۇ مەسلىھەت بويىچە ئىسمائىلخاندىن ئۆچ ئېلىش ۋە ئۇنى دۇنيادىن يوق قىلىپ، ھاكىمىيەتنى خوجىمىز قولىغا ئالغاندا بىزگە ئاسايىشلىق بولىدۇ دەپ قارار بېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇرت - مۇخلىسلىرىنى ئىشقا سېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن تۈرلۈك ھىيلە - مىكىر سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلەرنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىسمائىلخان ئەمدى ئىلگىرىكىدەك تەدبىر قوللىنىشقا بولمايدۇ. كەسكىن تەدبىر قوللىنىش كېرەك دېگەن قارارغا كېلىدۇ. دەرغەزەپ بولۇپ ئاچچىقىنى باسالماي قالىدۇ. بۇ ئەۋلىيا ماشايىقلاردىن بىزار بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 1082 - يىلى (1672·9 - يىل) بىر ھۆكۈم بىلەن ھىدايىتۇللا ئىشاننى چېگرىدىن قوغلاپ چىقاردى. يەنى 500 دىن ئارتۇق ئەسكەر ھىدايىتۇللا ئىشاننى تابەلىرى بىلەن كانجۇتتىن ئۆتكۈزۈپ قايتىپ كەلدى. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، سەمەرقەند، خۇراسان، پەرغانە، ۋاخان، شۇغنان، بۇخارا قاتارلىق جايلاردىن ئۆزىگە باش پاناھ ۋە تەرەپتار بولغۇدەك يار - يۆلەكچى تاپالماي بەش يىل ئايلىنىپ يۈرۈپ، كەشمىرگە كېلىدۇ. كەشمىر-

دە پادىشاھ مۇھەممەت راجاغا مۇلاقات بولۇپ، يىغلاپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىدۇ. بۇنى كۆرگەن ۋە ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان شاھ مۇھەممەت راجا ھىدايىتۇللا ئىشانغا ئىچ ئاغرىتىپ مەسلىھەت كۆرسەتمەكچى بولۇپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ كۈنلەردە موڭغۇلىستاندا (شىنجاڭدا) ئۇرۇشۇپ سۇلتان ئىسمائىلخاندىن سىزنىڭ ئىنتىقامىڭىزنى ئېلىپ بەرگۈچى بىر ئالىي ھىممەت يوق. لېكىن مېنىڭ بىر مەسلىھەتىم بار، قوبۇل كۆرسىڭىز، سىزنىڭ مۇراد - مەقسىتىڭىز شۇندا ھەل بولىدۇ، ئەمما بۇ ناھايىتى مۇشكۇل ئىش. يەنە كېلىپ سىزگە ياردەم بېرىدىغانلار بۇددا، بىراخمان دىنىدىن بولغان كۇپپار، ئىسلام دىنى بىلەن ھەرگىز كېلىشەلمەيدۇ. ئەگەرچە ئۇنى قولغا كەلتۈرەلىسىڭىز، سىزگە ئەسكەر كۈچى بىلەن ياردەم بېرىدۇ. بۇ كۈچ شىنجاڭنىڭ شىمالىنى ئىگىلەپ ياتقان جۇڭغار خانلىقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بىراھمانلارنىڭ لاسادىكى پېشىۋاسى دالاي لامانىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇنىڭدىن ياردەم ئېلىشىڭىزغا توغرا كېلىدۇ. سىز ئوبدان ئويلىشىپ بىر يەرگە كېلىڭ.» خوجا ھىدايىتۇللا ئۈچ كۈن قاتتىق ئويلانغاندىن كېيىن، بۇ مەسلىھەتكە تولۇق قوشۇلغانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ كۆپ خۇرسەن بولغانلىقىنى ئىزھار قىلىپ، يولىيورۇق كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

كەشمىر شاھى مۇھەممەت راجا سۆز ئېلىپ مۇنداق دەيدۇ: «كەشمىر بىلەن تىبەتنىڭ ئارىلىقى

يېقىن، تىبەتنىڭ پايتەختى لاساغا كىرەلىسىڭىز مەقسىتىڭىزنى ھاسىل قىلىدىغان كىشى شۇ جايدا. سىزنى بۇ تۇرقىڭىز بىلەن بىراھمانلار قارشى ئالمايدۇ. لاساغا بارغاندىن كېيىن بىراھمانچە ياسىنىڭ. لاسا شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كاتتا بىر قوڭغۇراق بار. سىز بېرىپ قوڭغۇراقنى ئۇرسىڭىز دەرھال بىر بىراھمان چىقىپ قولىڭىزدىن تۇتۇپ لاماسون ئاتلىق بىر بۇتخانىغا باشلاپ كىرىدۇ. ھېلىقى بىراھمان نېمە قىلسا شۇنى قىلىسىز، قانداق ئىشقا بۇيرىسا شەرتسىز ئورۇندايسىز. شۇ يول بىلەن سىز ئۇلارنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ سىناقتىن ئۆتسىڭىز مەقسىتىڭىز ھەل» دەپ يولىيورۇق بېرىدۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان، شاھ مۇھەممەت راجانىڭ كۆرسەتكەن يولىيورۇقى بويىچە 21 كۈندە لاساغا يېتىپ بارىدۇ. شاھ مۇھەممەت راجانىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە كاتتا قوڭغۇراقنى ئۇرۇش بىلەن بۇتخانىدىن بىراھمان چىقىپ، ئۇنىڭ قولىدىن تۇتۇپ لاماسون دېگەن بۇتخانىغا ئېلىپ كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجا ھىدايىتۇللا لاماسون بۇتخانىسىدا 90 كۈن تۇرىدۇ. بىراھمانلار نېمە قىلسا شۇنى قىلىدۇ. نېمە ئىشقا بۇيرىسا شەرتسىز بەجا كەلتۈرىدۇ. توپتوغرا 90 كۈن بولغاندا زاڭزۇلارنىڭ بىر دىنىي بايرىمى بولۇپ، دالاي لاما بۇ يەرگە كېلىدۇ. بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي لاماسون بۇتخانىسىدىكى ھېلىقى راھىب غوجا ھىدايىتۇللانى دالاي لاماغا تو-

ئۇشتۇردۇ. دالاي لاما بۇ بىراھماندىن خوجىنىڭ ئەھۋالىنى سورايدۇ. بىراھمان جاۋاب بېرىپ: «بىزنىڭ لاماسونغا بىر يېڭى بىراھمان كېلىپ قالدى. ئۇ بۇرھان ئالدىدا ئاھايىتى چىڭ ئېتىقاد بىلەن ئىبادەت قىلدى. ھەر كۈنى بەش ۋاخ، ئەزالىرىنى يۇيۇپ تازىم بىلەن بۇتخانىغا باش قويىدۇ» دەپ ئۇنىڭ تەرىپى ۋە تەۋسىپلىرىنى بايان قىلغاندىن كېيىن خوجىنى دالاي لاما قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭدىن نېمە ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى سورايدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا يىغلاپ تۇرۇپ شۇنداق دەيدۇ: «مەن بولسام يەكەن، قەشقەر بەلكى ئالتە شەھەرنىڭ خوجىسىدۇرمەن. سۇلتان ئىسمائىلخان مېنى يۇرتۇمدىن ھەيدەپ چىقىرىپ شەھەرنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالدى. ماڭا دەشنام، ھاقارەت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇرھانغا ئەرز قىلغىلى كەلدىم» دەيدۇ. بۇنى ئاڭلىغان دالاي لاما خوجىغا ئىچ ئاغرىتىپ «ئى خوجا، سىز خاپا بولماڭ، بىزنىڭ بۇ يەردىن ئەسكەر ئەۋەتىشىمىزگە بىسيار مۇشكۇلدۇر، چۈنكى يول يىراق ھەم خەتەرلىك. بىز سىزگە جۇڭغارىيەدىكى باتۇر قۇنتەيجىدىن ياردەم ئېلىپ بېرىشىمىز مۇمكىن. بىز ئۇنىڭغا نامە يازايلى، سىز بىزنىڭ نامىمىزنى ئېلىپ باتۇر قۇنتەيجىگە تاپشۇرسىڭىز ئۇ سىزگە ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ياردەم قىلىپ يۇرتىڭىزنى قولىڭىزغا ئېلىپ بېرىدۇ» دەپ تەسەللى بېرىدۇ ۋە دەرھال ئۆز نامىدىن باتۇر قۇنتەيجىگە بىر پارچە نامە يېزىپ بېرىدۇ. خوجا

ھىدايىتۇللاغا بىر موڭغۇلنى ھەمراھ قىلىپ ئىلىغا يولغا سالىدۇ. نامەنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «جۇڭغارىيەنى باشقۇرغۇچى باتۇر قۇنتەيجىگە يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى بۇ خوجا بولسا، بىزنىڭ لاماسوندا ئۈچ ئاي يېتىپ، بۇتخانا نەزىرىدىن ئۆتتى. سىز بىلەن كۆرۈشمەكچى. بۇ كىشى بولسا ئۇلۇغ كىشىمىش، ئالتە شەھەرنىڭ ئاتاقلىق خوجىسى ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ ئەتىۋارلىق ئىشانىمىش. بۇ كىشىنىڭ شەھىرىنى ئىسمائىلخان سىرىياپ ئېلىپ ۋەتىنىدىن ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. كېرەككى سىز ئەسكەر ماڭدۇرۇپ بۇ كىشىنىڭ يۇرتىنى قولىغا ئېلىپ بەرگەيسىز. نامە تامام». خوجا ھىدايىتۇللا نامەنى كۆتۈرۈپ بىر موڭغۇلنىڭ يول باشلىشى بىلەن چىڭخەي، گەنسۇ يولى بىلەن ماڭىدۇ. 91 كۈن دېگەندە ئىلىغا كېلىپ باتۇر قۇنتەيجىگە مۇلاقات بولىدۇ ۋە دالاينىڭ بەرگەن خېتىنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بېرىدۇ.

مولا مۇھەممەت سادىق قەشقەرى بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر شېئىر يازغان.

كۆرۈڭ ئەۋلادى پەيغەمبەر يېتىپ بۇتخانىدا ئۈچ ئاي،
مۇسۇلمان قەتلىچۈن قاتراپ يۈگۈردى زادىلا تىنماي.
خۇدا رەھمىتى مەۋجى ئۇردى بىچارە ئالتە شەھەر خەلقىگە،
بۇ قالماقلار قولى بىلەن كېسىدى باشىنى كەمبەغەلنى باي.
كوچىلاردا خار - زار بولدى گۆدەك قىز - ئوغۇل ياشلار،

بۇلارنىڭ گەۋدىسى ئاتلار ئاياغىدا ئامان تاپماي،
تەرەھىم ئەيكەگىل ئاللامۇ مۇنىگدەك خارۇ - زارلەرگە،
يېتىپ كەتكەن ئۆلۈكلەرگە كۆمۈشكە بىر ئىلاج تاپماي.

رىۋايەت قىلىندۇكى، شۇ كۈنلەردە ئىلىنى مەر-
كەز قىلغان جۇڭغار قالماقلىرى تازا كۈچىيىپ،
بېيجىڭنى بېسىۋالىمىز دەپ قۇتراپ تۇرغان ۋاقىت
ئىدى. جۇملىدىن ئالتە شەھەرنى بېسىۋېلىشقا باھانە تا-
پالماي تامىقىنى چېكىپ تۇراتتى. جاناب ھىدايىتۇللا
قۇتىپ زامان ماشايىخ ئەۋلىياھى ھەزرەت دالاي لا-
مانىڭ نامىسىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ باتۇر قۇنتەيجى
بىلەن كۆرۈشتى.

باتۇر قۇنتەيجى ناھايىتى خۇرسەنلىك بىلەن
ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىل-
دۈردى. دەرھال ئوغلى غالدان سېرىلىنى قوماندان
قىلىپ 12 مىڭ ئاتلىق قالماق ئەسكىرى بىلەن ئالتە
شەھەرگە يولغا سالىدۇ. بۇ قوشۇن 1678 - يىلى
ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر بۆلىكى ئۈچتۇرپان، كەلپىن،
مارالبېشى، كالتە يايلاقتىن ئۆتتى. ئاتۇشقا چۈشۈپ
قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر بۆلىكى ئاقسۇدىن
ئۇدۇل غوروچول، مەكىتنى كېسىپ ئۆتۈپ يەكەنگە
ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى ئوتتۇرىدا
ناھايىتى قانلىق ئۇرۇش باشلاندى. قەشقەردە بوباق

سۇلتان، يەكەندە ئىسمائىلخان، خوجا ھىدايىتۇللا
باشلاپ كەلگەن قالماق ئەسكەرلىرىگە قارشى شىد-
دەتلىك ئۇرۇشلارنى قىلىپ ئۇلارنى كەينىگە چېكىن-
دۈرىدۇ. قالماقلار ئىسمائىلخان بىلەن بوباق سۇل-
تان ئەسكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەي مارالبېشىنىڭ پى-
چاق سۇندى دېگەن يېرىگە چېكىنىدى. دەل مۇشۇ
پەيتتە خوجا ھىدايىتۇللا قەشقەر، يەكەندىكى سوپى
ئىشانلارغا مەخپىي ئۇقتۇرۇش قىلىپ، قالماق ئەس-
كەرلىرىگە ماسلىشىپ ئىسمائىلخانغا قارشى تۇرۇش-
نى بۇيرىدى. شۇنىڭ بىلەن بىلىمسىز نادان، جاھىل
سوپى ئىشانلار ئاق - قارىنى پەرق ئەتمەي، قالماق-
لارغا ماسلىشىپ، ئىسمائىلخان ئەسكەرلىرىگە قار-
شى تۇردى. شەھەر ئىچىدە ئالا - توپىلاڭ كۆتۈرۈپ،
ئىسمائىلخان ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراق ۋە
ئوزۇق - تۈلۈك ئامبارلىرىغا ئوت قويۇۋەتتى. شە-
ھەردىكى لۈكچەكلەرنى قۇترىتىپ خەزىنىنى بۇلاتقۇز-
دى. يېزا سەھرالاردىن كەلگەن پادىشاھلىق ئاشلىق-
لىرىنى بۇلاپ - تالىدى.

خوجا ھىدايىتۇللانىڭ قۇترىتىشى ۋە تەشۋىقى بى-
لەن بۇ نادان سوپى ئىشانلار قالماقلار تەرەپتە تۇ-
رۇپ، ئىسمائىلخانغا قارشى چىقتى. ئىچكى جەھەت-
تە بۆلگۈنچىلىك، تېرورلۇق قىلدى. ئارىنى بۇزدى، بۇ-
نىڭ ئارقىسىدا كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا تاسادىپىي ئۆز-
گىرىش يۈز بېرىپ، تېرىلىپ تىرپىرەن بولۇش

ئالدىدا تۇرغان قالماقلار جانلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى.
شۇنداقتىمۇ ئىسمائىلخان قوشۇنلىرى 17 كېچە-
كۈندۈز ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشتى. قالماقلارنى شە-
ھەرگە زادىلا يولاتمىدى. بىراق سىرتقى ھۇجۇمغا،
ئىچكى جەھەتتە سوپى ئىشانلارنىڭ ماسلىشىشى، ئوزۇق-
تۈلۈكنىڭ تۈگەپ قېلىشى، بىگۇناھ شەھەر خەلقىنى
ئازاب - ئوقۇبەتكە، ئاچارچىلىققا دۇچار قىلدى. ئۇ-
لارنىڭ يىغا - زارى پەلەكنى قاپلىدى. بۇنداق ئې-
غىر پاجىئەلىك ئەھۋال ئاستىدا ئىسمائىلخان نائى-
لاج شەھەر دەرۋازىسىنى ئاچقۇزدى. خوجا ھىدايىتۇللا
ئىشان شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. قاچقان - پۇتكەن
سوپى ئىشانلار بىلەن قالماقلارمۇ شەھەرگە كىردى.
جاناب ھىدايىتۇللا ئىشان قالماقلارنىڭ قولى بىلەن
ئىسمائىلخاننى ۋە ئۇنىڭ 70 تىن ئارتۇق ئۇرۇق -
جەمەتىنى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ ئەسىر قىلدى. يە-
كەن ھاكىمى ھاراز بەگ ئۇرۇشتا شېھىد بولدى. قەش-
قەر ھاكىمى شىر مۇھەممەت قالماقلارغا تەسلىم بول-
غان بولسىمۇ قالماقلار ئۇنى چاناپ ئۆلتۈردى. 18-
كۈنى بوباق سۇلتان شېھىد بولۇپ يەكەن، قەشقەر
قولدىن كەتتى.

بۇ ئۇرۇشتا ئىسمائىلخان ئەسكەرلىرىدىن 8300
كىشى قۇربان بولدى. ئەمما قەشقەر، يەكەن ۋە باش-
قا جايلاردىكى شەھەرلەردە ئۆلتۈرۈلگەن، بۇلاڭ - تا-
لاڭ ۋە ئوتتا كۆيۈپ ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 74 مىڭدىن
ئاشىدۇ. ھەتتا ئاتا - ئانىلىرى ئۆلۈپ تالادا تەمتى-

رەپ يۈرگەن يېتىم - يېسىر باللارمۇ قالماقلار ئات-
لىرىنىڭ تۇۋاقلىرى ئاستىدا چەيلىنىپ ئۆلدى.

موللا مۇھەممەت سادىق قەشقەرى بۇ ئەھۋالنى
مۇنداق يازىدۇ.

مۇسالمانلارغا ئولكۈن بىر قىيامەت ئەيلىدى
ئاشكار، ئۆلۈكلەر كوچىدا ياتارقىلالماي سۆزىنى ئىزھار.
ئىگىسىز قىز - ئوغۇللار ھەم گۆدەكلەر خارۇ خەس
يەگىلىخ، بۇلارنى باشقۇرۇپ ئاش - نان بېرەرگە قاي-
دادۇر غەمخار؟ دېمەك، خوجا ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ
جۇڭغار قالماقلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ھۇجۇم
قىلىشى بىلەن 170 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت يۈر-
گۈزۈپ، پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان يەكەن سەئى-
دىيە خانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى ۋە جۇڭغار قالماق-
لىرى كونتروللۇقىدىكى ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ قورچاق
ھۆكۈمرانلىقى تىكلىنىپ، ئاشۇ شەھەر خەلقى قايتى-
دىن قۇللۇق زەنجىرىگە باغلاندى.

ئاپئاق خوجا ۋە ئۇنىڭ قورچاق ھاكىمىيىتى

غالدان، ئاپئاق خوجىنى، ئىسمائىلخاننىڭ ئورنىغا «خان» قىلىپ ئولتۇرغۇزدى. ئارىدىن تۆت ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئىسمائىلخاننىڭ ئىنىسى ئۇش (ئۇچتۇرپان) ھاكىمى مۇھەممەت ئىمىنخان 1679 - يىلى ئاپئاق خوجىغا قارشى ئۇرۇش باشلاپ، ئۇلارنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. لېكىن ئاپئاق خوجا يەنە ئىلىدىن غالداننىڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، مۇھەممەت ئىمىنخان بىلەن ئۇرۇشتى. ئاخىر ئىككى تەرەپ سۈلھى تۈزۈپ، مۇھەممەت ئىمىنخاننىڭ سىڭلىسى مۆھتەرەم خېنىمنى نىكاھىغا ئېلىپ، مۇھەممەت ئىمىنخان بىلەن مەلۇم مەزگىل شېرىكلىك خانلىق قىلىدۇ. بىر نەچچە ئايدىن كېيىنلا سۈلھىنى بۇزدى. مەھمۇت ئىمىنخاننى ئۆلتۈرۈپ «خان»لىقنى ئۆز قولىغا ئالدى.

غالدان قۇنتەيجى، ئاپئاق خوجىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا «خان» قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن ئىلىنى پايتەخت قىلىپ پۈتۈن شىنجاڭغا بولغان ھۆكۈمران-

لىقىنى ياۋۇزلۇق بىلەن داۋاملاشتۇردى. بۇ توغرىدا «تارىخىي ھەمىدىيە»دە مۇنداق دېيىلگەن: «قالماقلار خوجىلار بىلەن بىرلىشىپ، شېرىكلىك بىلەن يۇرتنى سورايدىغان بولدىلەر، بىر بۆلەك قالماقلار بۇ شەھەردە تۇرىدىغان بولدى. خوجىلار باج - خىراج ئورنىدا ھەر يىلدا ئىلىغا خام (ماتا) چىقىرىپ تۇردىلەر ... خوجىلارمۇ قۇنتەيجىنىڭ پەرمان ئىتائىتىگە بويسۇنۇپ، ھەر يىلدا بىر ۋە ياكى ئىككى نۆۋەتتىن تارتۇق پېشكەش بىلەن چىقىپ كۆرۈنۈش قىلىپ، جاۋاب بولغانلاردا يەنە كېلىپ، ھەرقايسىلىرى ئۆز جايلىرىدا بىر قارار بولۇر ئىكەنلەر...»

بىزنىڭ ئوتتۇر ئەسىر تارىخىمىزدا پەيدا بولغان تۇنجى قورچاق ھاكىمىيەت مانا شۇ ئاپئاق خوجا «خانلىقى»دۇر. بۇ «خانلىق»نى ھىمايىسىگە ئالغان جۇڭغار ھەربىي فېئودالىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن مىڭ - مىڭلاپ گۈزەل خوتۇن - قىزلارنى، ماھىر ھۈنەرۋەن، داڭدار ئالىم، سەنئەتكارلارنى ئەسىر ئېلىپ كېتىشكەن. جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىدىن ھەر يىلى نەچچە يۈز مىڭ سەر ئالتۇن - كۈمۈش، يۈز مىڭلىغان خام - چەكمەن، دۇردۇن - بەقسەم ۋە ئۇنىڭدىن باشقا ئېغىر سېلىقلارنى ئېلىپ تۇرغان.

ئاپئاق خوجا ھاكىمىيىتى سوپىزمنى ئەبەدىلئەبەد مۇتلەق ئۆزگەرمەيدىغان چەكسىز قانۇن ۋە جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق مىزانى سۈپىتىدە يولغا قويۇپ، پەقەت زورلۇققىلا تايىنىپ كۈن كەچۈرگەن مۇستە-

بىت ھاكىمىيەتتۇر. ئاپپاق خوجا سوپىزمنى ئۆز «خان-
لىقى»نىڭ «دۆلەت دىنى» ۋە «دۆلەت تەلىماتى»
دەپ جاكالاپ، باش قانۇن سۈپىتىدە ئىجرا قىلدى،
يۈرگۈزدى. ئۆزىگە 300 مىڭدىن ئارتۇق بىۋاسىتە
مۇرت قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى سوپى ئىشانلىقنى پۈ-
تۈن شىنجاڭغا كېڭەيتىش، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئىج-
را قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى. قەشقەردە «خان خوجا
ئوردىسى» (مازىرى)، يەكەندە «ئالتۇنلۇق» (ئالتۇن
مازىرى) قاتارلىق مازارلارنى مەيدانغا كەلتۈردى
ۋە كېڭەيتتى. سوپىزمنى تارقىتىدىغان، كېڭەيتىدىغان،
سۇلۇك (دەرۋىشلىك يولى) تۈرلىرىنى بەرپا قىلدى.
ھەم بۇلارغا ئۆزى پىر كامىللىرى تەستىقىدىن ئۆ-
تۈپ ئىشانلىققا (خوجا، ئىشانلىق سالاھىيىتىگە) ئىگە
بولغان خوجا ئىشانلارنى باش قىلىپ بەلگىلىدى. ئې-
لى، قۇمۇل، تۇرپانلاردا «ئاق داستارلار»، «ئاق يار-
لار» سېپىنى بارلىققا كەلتۈردى. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ
ھەرقايسى جايلىرىدا زىكرى سۆھبەت خانىقالىرىنى
پەيدا قىلىنىدۇ. جەرە سېلىپ «دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ
خەتمە ئىستىقبار»نى جانلاندۇرۇۋەتتى. داش قايىن-
تىشنى ئومۇملاشتۇردى. ئاپپاق خوجا «ھاكىمىيەت»نى
ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۆزىگە تەۋە جايلارنىڭ ھەممى-
سىدە ئالدى بىلەن قۇرئان ۋە ھەپتىيەكتىن باشقا
بارلىق كىتاب - رىسالىلارنى ئوقۇش، ئوقۇتۇشنى مەن-
ئى قىلدى. ھەم ئۇنداق كىتاب - ئەسەرلەرنى كۆيدۈ-
رۈش بۇيرۇقىنى جاكالاپ ئىجرا قىلدى. ئىلىم - مەرى-

پەت ئورۇنلىرىنى چەكلىدى. چاقتى، بۇزدى. 1460 -
يىللاردا مىرزا ئابدىلكىم تەرىپىدىن يەكەندە بىنا
قىلىنغان قىدىرخانلار مەدرىسەسى «مىرزا ھەيدەر جا-
ھان مەدرىسەسى» ئەنە شۇ چاغدا چېقىۋېتىلگەن بى-
لىم يۇرتلىرىدىن بىرىدۇر.
ئاپپاق خوجا زامانىسىدا جەنۇبىي شىنجاڭ مە-
دەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت، مۇزىكا ناخشا - ئۇس-
سۇل. گۈزەل سەنئەت، تىياتىر، سېھرىكچىلىك، تىبا-
بەتچىلىك، مەتبەچىلىك (نەشرىياتچىلىق) تەرجىمە،
خەتتاتلىق ... قاتارلىقلار قەتئىي مەنئىي قىلىنغان
ئىدى. بۇنداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار «كا-
پىر»، «جادۇگەر» ھېسابلىنىپ جازاغا تارتىلاتتى. بۇ
ئىشلارنىڭ مەشھۇر باشلامچى ئەربابلىرى بولسا شەرت-
سىز ئۆلتۈرۈلەتتى. ئۇلار ئادەم ئۆلتۈرۈشتە: دارغا
ئېسىپ ئۆلتۈرۈش، بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈش، قايناق ياغ-
قا بېسىپ ئۆلتۈرۈش، بوغۇپ ئۆلتۈرۈش، پىچاق-
لاپ ئۆلتۈرۈش، زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش، چالما - كېسەك
قىلىپ ئۆلتۈرۈشتەك قەبىھ ئۇسۇللارنى قوللىناتتى.
ئاتاقلىق ئۆزبېك شائىرى بابارەھىم مەشرەپ
(شامەشرەپ) ئەنە شۇلارنىڭ قولىدا دارغا ئېسىلىپ
ئۆلتۈرۈلگەن شائىرلارنىڭ بىرىدۇر.
ئاپپاق خوجا ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىنى
باسقان خوتۇن خانىم پادىشاھ، «قاتىل» دېگەندەك
تۆھمەتلەرنى چاپلاپ، بىر كۈندە، بىرلا ۋاقىتتا ۋە

بىرلا يەردە مىڭ كىشىنى بوغۇزلاپ ئۇلارنىڭ قېنىدا تۈگمەن چۆگىلىتىپ، ئۇنى تارتىپ، ئۆز رەقىبلىرىدىن دەھشەتلىك ئۆچ ئالغان ئىدى. بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈلگەن مىڭ كىشى ئەمەلىيەتتە دىنىي ئەربابلار، مەرىپەتچىلەر. يەرلىك ئۇقۇمۇشلۇق «قارا تاغلىق»لار ئىدى. يەكەن شەھىرى ئىچىدە ھازىرغىچىلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتقان (خوجانىڭ دۆڭ مازىرى) ئەنە شۇ پاجىئەنىڭ دەلىلىدۇر. ئاپپاق خوجا زامانىدا جەنۇبىي شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ قەتئىي مەنئىي قىلىنغان ئىشلار تەركىبىدە، يەنە خەت يېزىشنى ئۆگىنىش. ساز ئۆگىنىش، ساز ياساش، مەشرەپ ئوينىش. خوتۇن - قىزلار پەرەنجىسىز يۈرۈش، مەيخانىغا بارماسلىق، ئويۇن - كۈلكە قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىقنىڭ ھەممە خىللىرى بار ئىدى. مۇنداق قىلغۇچىلار ئوغرىلىق، قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق قىلغۇچىلار قاتارىدا دەررىلىنەتتى (ئۇرۇلاتتى)، ئۆلتۈرۈلەتتى.

دېمەك، ئاپپاق خوجا دەۋرى — جەنۇبىي شىنجاڭنى پۈتۈنلەي خۇراپات، زۇلۇم، نامراتلىق، جەڭگى - جېدەل، ۋەھىمە، قاچ - قاچ، خۇنخۇنلۇق قاپلىغان جاھالەتلىك دەۋردۇر. چىداشقا مەجبۇر قىلىنغان، تىرىكچىلىك قىزغىنلىقىنى يوقاتقان خەلق ئەۋلىياپەرەسلىكنىڭ دەۋرىدە (دىنىي ۋە روھىي ۋەھىمىدە) توپا چىراي جۇل - جۇل جەندە كۇلالىق سوپىلار، دەرۋىشلەر، دىۋانىلار، شەيخلەر، تەركى دۇنيا بولغانلار توپقا ئەگىشىپ، جانىنىمۇ، جاھانىنىمۇ ئۇنۇ-

تۇپ، ئۇ دۇنيالىقنى ئويلاش بىلەنلا بولۇپ كەتتى. نۇرغۇن خەلقلەر خانىۋەيران بولۇپ، چەت يۇرتلارغا چىقىپ كەتتى. پەن - مەدەنىيەت راۋاج تاپمىدى. ئىشلەپچىقىرىش قالاق ھالدا قېلىۋەردى.

خوجا ھىدايىتۇللا ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىشى

ئاپپاق خوجا — خوجا مەختۇم ئەزەمنىڭ نەۋرىسى، خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ (تەزكىلەردە «ھەزرىتى مازار پادىشاھ» دېيىلگەن)نىڭ ئوغلى. ئۇ، مىلادى 1626 - يىلى قۇمۇلدا قەشقەرلىق مىرسەئىد خېلىل قەشقەرىنىڭ قىزى زۇلەيخان بېگىم دېگەن خوتۇندىن تۇغۇلغان. 1638 - يىلى دادىسى بىلەن ئىشانلىق قىلىپ. قەشقەرگە كەلگەن. 1660 - يىلى 22 يېشىدا مەككىلىك ئوبۇل ھادى بەگنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن. (ئۆمرىدە ئون خوتۇن ئالغان دېگەن گەپلەر بار) 1678 - يىلدىن 1694 - يىلغىچە 16 يىل جەنۇبىي شىنجاڭغا «خانلىق» قىلغان. 1693 - يىلى ئوغلى خوجا يەھيا (خان خوجا)نى بۇيرۇپ (بۇ شۇ چاغلاردا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باش ھۆكۈمرانى ئىدى) قەشقەرنىڭ يېنىدىكى «ياغدۇ» دېگەن جايدا ھازىرقى ئاپپاق خوجا مازىرىنى ياساتقان.

1694 - يىلى قارا تاغلىقلارنىڭ سەردارى، ئۆزىنىڭ تاغىسى ئىسھاق ۋەلى ئەۋلادلىرى تەرىپى-

دىن 68 يېشىدا يەكەندە مەخپىي زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈل-
گەن، شۇ يىلى ئۇنىڭ جەسىتى قەشقەرگە يۆتكەپ
كېلىنىپ، ئۆزى ياساتقان «ئاپئاق ئەلەيھى» گۈمبىزى-
گە قويۇلغان.

خوجا ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ ئۈچ خوتۇنىدىن بەش ئوغۇل، ئىككى قىز يەتتە بالا قالغان ئىدى.

① خوجا يەھيا خان خوجا، بۇ ھۆكۈمران بولغانلىقتىن «خان خوجا» دەپ ئاتالدى. بۇ مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئوغلى ئوبۇل ھادى بەگنىڭ قىزى قەمەر بانۇدىن تۇغۇلغان.

② خوجا ھەسەنخان خوجا، بۇ كىشى خوجا ساھىب قۇرئان دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ ئانىسى يەكەن ھۆكۈمرانى مۇھەممەت ئىمىنخاننىڭ ھەمشىرەسى مەھلىيا خېنىم (مۆھتىرەم خېنىم، خان پاشا خېنىممۇ دېيىلىدۇ) دىن تۇغۇلغان.

③ خوجا مەھدىنىڭ ئانىسى شازادە مايىم بولۇپ، بۇ موڭغۇل مەلىكىسىدۇر. خوجا مەھدى ئاشۇ موڭغۇل مەلىكىسى مايىمدىن تۇغۇلغان.

④ خوجا ئابدۇسەمەت خوجامنىڭ ئانىسى مۆھتىرەم خېنىمدۇر.

⑤ قىلىچ بۇرھانىدىن خوجامنىڭ ئانىسى مۆھتىرەم خېنىم. دېمەك بۇ ئۈچ ئوغۇل يەنى خوجا ھەسەن، خوجا ئابدۇسەمەت، قىلىچ بۇرھانلار بىر ئاتىدىن... قىزلاردىن: ① ئاپئاق ئىزىم خېنىم پادىشاھ. ② قەمەر خېنىم پادىشاھ.

ئاپئاق ئىزىم پادىشاھ دېگەن قىزىنى، ھىدايىتۇللا ئۆزى ھايات ۋاقتىدا ئىنىسى خوجا كارامىتۇللانىڭ ئوغلى خوجا ئايدۇلمۆمىنگە ياتلىق قىلغان. بۇنىڭدىن ئىپەك خوجا، فارسا خوجىلار تۇغۇلغان. فارسا خوجىدىن ئىككى ئوغۇل، بىر قىز تۇغۇلغان: خوجا كاخىشىن خوجا، تۇردى خوجا، قىزى، مەمۇرى ئىزىم پادىشاھ دېيىلىدۇ. بۇ قىز غايەت ساھىبجامال غەيۇر، خۇش خۇي، خۇش پۇراق، نازاكەتلىك قىز بولۇپ، خۇش خۇيلۇقىدىن ئىپار خېنىم دەپمۇ ئاتالغان. كېيىن مەنچىڭ چىرىكلىرىگە ئەسىر چۈشۈپ بېيجىڭگە ئېلىپ كېتىلگەن.

ئەسلى سۆزىمىزگە كەلسەك. خوجا ھىدايىتۇللا كۈنلەرنىڭ بىرىدە پەرزەنتلىرىنى يىغىپ مۇنداق ۋەسىيەت قىلىدۇ: «مەندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئىشىدا شەرىئەتنى ە ھكەم تۇتۇپ، خەلقنى ئەدلە - ئادالەت بىلەن باشقۇرۇپ، خەلققە نىجاتلىق بېرىڭلار، ناھەق خۇن تۆكمەڭلار، مەن ئۆمرۈمدە ئىسلام دىنىنىڭ بەش پەرزىدىن ھەجنى ئادا قىلالمىدىم، بۇنىڭ ئۈچۈن مەن تولا مەيۈس بولماقتىمەن. مەن ئۈچۈن ھەج قىلىڭلار...» — ئۇ تەرىقەتنى كېڭەيتىشنى تاپىلاپ، چوڭ ئوغلى يەھيا خوجىنى ئۆز ئورنىغا ۋارىس قىلىپ تەيىنلەيدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان ئۆلگەندىن كېيىن، بۇ ئۈچ ئانىدىن بولغان بالىلىرى ئۆز ئارا سەلتەنەت تالاشتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئىشانلىق نەسەپنى تالىشىپ جېدەل قىلىشتى. بۇ خو-

جىلارنىڭ سەلتەنەت تالىشىش ماجىرالىرى ئالتە شە-
ھەردىكى پۈتكۈل سوپى ئىشانلار ھەتتا ئاۋام خەلق-
قە تەسىر قىلىپ ئۇلارمۇ ئىككى قاشقا بۆلۈنۈپ كەت-
تى. بۇنىڭ بىلەن ئالتە شەھەردە تەپرىقىچىلىك،
ئىتتىپاقسىزلىقلار كۈچىيىپ، خۇنرىزلىق، بۇلاڭچىلىق،
ئوغرىلىقلار ئەۋج ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇزاق يىل-
لار خەلق ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە ياشىدى. زۇلۇم
كۈچەيگەنسېرى قەشقەردىكى بىر قىسىم ئاقىل كىشىلەر
ئالتە شەھەر خەلقىگە تىنچ ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈن
خوجا ھىدايىتۇللا ئەۋلادلىرىنىڭ قەشقەردىن چىقىپ
كېتىشىنى تەلەپ قىلىشتى. بۇنىڭ بىلەن بەزى خو-
جىلار قەشقەردىن چىقىپ كەتتى. يەھيا خوجا ھۆ-
كۈمدار بولدى. ئىنىسى خوجا ھەسەن ساھىپ قۇرئان
ئاكىسىدىن يامانلاپ، ئاتىسى خوجا ھىدايىتۇللانىڭ
ۋەسىيىتى بويىچە ھىندىستاننى كۆزلەپ پامىردىن ئۆت-
تى، كانجۇتقا باردى. كانجۇتلۇقلار (شىمىلەر) خوجا
ھەسەن خوجىغا چوڭ ئىخلاس بىلدۈردى ۋە مۇرت
بولۇشتى. ئۇ بىر مۇددەت كانجۇتتا ئىستىقامەت
قىلدى.

بۇ جەرياندا قەشقەردە يەھيا خوجا، خوجا ھە-
سەن تابەلارى بولغان قارا تاغلىقلار گۇرۇھىنى غا-
يەت ھەقىر كۆرۈپ ھەر باھانىلار بىلەن قىسىپ ھەت-
تا ھەپسە - زىندانلارغا تاشلاپ ئازابلىدى.

خوجا يەھياخان ئۆزى سايا ھەتچى، كەيپى، سا-
پاغا ئامراق بولغانلىقتىن يۇرت ئەھۋالى بىلەن كا-

رى بولمىدى. خەلق تۇرمۇشى يامانلىشىپ كەتتى.
جەمئىيەتتە ئوغرى، قىمارۋازلار كۆپەيدى. دىيانەت
سۇسلاشتى. خەلق يەھيا خوجىدىن زېرىكتى. قىسمەن
سوپىلار مەھدى خوجىنى خان قىلىشنى ئويلاشتى.
خوجا ھىدايىتۇللانىڭ كىچىك ئوغلى مەھدى خوجا
خان بولۇشنى مەقسەت قىلىپ پۇرسەت كۈتتى. كۈن-
لەرنىڭ بىرىدە خوجا يەھيا ياپچاننىڭ شەرقىي شى-
مالىغا شىكارغا چىقىدۇ. قىرغاۋۇل ئوۋلاپ كېچىدە
يىراققا كېتىپ قالىدۇ. ھېرىپ يوپۇرغا دەرياسىنىڭ
جەنۇبىدىكى يايلاق تېرەك دېگەن يېرىدىكى چوڭ
ھويلا دېگەن قورۇغا چۈشۈپ ئارام ئالىدۇ. مەھدى
خوجىنىڭ ئانىسى ئوغلى مەھدىنى خان قىلىشنى ئوي-
لاپ، چىقاكداش دېگەن قالماق غالچىسىغا بۇيرۇپ
يەھيا خوجا ئۇخلاۋاتقاندا ئۇنىڭ كاللىسىغا يوغان تاش
بىلەن ئۇرغۇزىدۇ. ئېغىر يارىلىنىپ ئۆلگەن يەھيا خو-
جا دادىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنىدۇ. خوجا ھىدايى-
تۇللا ئىشانىنىڭ سوپى - سالۇكلىرىنىڭ تىلەكداشلىق
قىلىش بىلەن مەھدى خوجا — خان بولىدۇ. ئۇ خان
بولۇش بىلەن يۇرت يەنىمۇ تەپرىقەچىلىكتە، ئازاب-
كۈلپەتتە قېلىۋەردى. خوجا ھىدايىتۇللا ئەۋلادلىرى-
نىڭ سەلتەنەت تالىشىش، نەپسانىيەتچىلىك ماجىرا-
لىرىدىن پەيدا بولغان — ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق
دەپ ئاتالغان گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش
ئۇزاق يىللار داۋاملاشتى. دۈشمەنلىشىپ بىر - بىر-
لىرىنى ھاقارەتلەش، چەتكە قېقىش، خەلق ئىچىدە

يامان تەسىرلەرنى قالدۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي قەشقەر ھاكىمى ۋە قەشقەر خەلقى بىرلىكتە خوجا يەھيانىڭ ئوغلى خوجا شاھابىددىننى خان قىلىپ خوجا مەھدىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى.

خان پاشا خېنىم بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولدى. 15 مىڭ ئەسكىرى بىلەن يەكەندىن يولغا چىقىپ، يېڭىشەھەرنىڭ تازغۇن دېگەن يېرىگە كەلدى. قەشقەردىن چىققان قوشۇن بىلەن ياپچان ئارىلىقىدىكى دوربوتىنىڭ جاڭگىلىدا ئۈچ كېچە - كۈندۈز قاتتىق جەڭ قىلدى. بىر - بىرلىرىنىڭ ئۆلۈكلىرىنى پارچىلاپ تاشلاپ، بىر - بىرىنىڭ باشلىرىنى دەرەخلەرگە ئېسىشتى. ئۇرۇشنىڭ 4 - كۈنى خوجا مەھدى يەكەندىن 6000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن يېتىپ كەلدى. نۇسرەت خېنىم پاشا تەرەپكە ئۆتۈپ زوھور قىلىپ خوجا شاھابىددىننى ئەسىر ئالدى ۋە ئۇنى باشقا ئەسىرلەر بىلەن يەكەنگە ئېلىپ بېرىپ دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى. بۇنى كۆرگەن خوجا ئەھمەد، خوجا راشىدىن تۆشۈك تاغقا بېرىپ يوشۇرۇندى. شۇنىڭدىن كېيىن خېنىم پاشا خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. بۇ مىلادى 1695 — (ھىجرىيە 1105 - يىلىغا) توغرا كېلىدۇ. ئۇ تەختكە چىقىپلا موللا سابىقنى قەشقەرگە ۋالىي، موللا شاۋازنى يەكەنگە ھاكىم قىلىدۇ. ئۆزى، تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ سوپى ئىشانلارنى ئىشقا سالىدۇ. ئۆزىنىڭ 600 قولىنى يېنىدىن ئاجراتمايدۇ. ناھايىتى ھەيۋە بىلەن ھۆ-

كۈم يۈرگۈزىدۇ. خان پاشا خېنىم دەۋرىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەردە سودا - تىجارەت سۇسلاشتى. چۈنكى سوپى - ئىشانلار سودىگەرلەرنىڭ قىممەت باھالىق ماللىرىنى پۇل بەرمەي زورلۇق بىلەن بۇلىۋالىدۇ. خان پاشا خېنىم دەۋرىدە ئىككى كىشى دەۋا قىلىپ كىرسە ھەر ئىككىسىنىلا زىندانغا تاشلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنىڭ دەۋرىدە ھېچ كىشى جېدەل - ماجىرا قىلمايتتى. ھەتتا ئاياللارمۇ يېڭى كىيىم كىيىپ، ئۆزىگە پەرداز قىلىپ كوچىغا چىقسا، سازايى قىلىنىپ زىندانغا تاشلىناتتى. خان پاشا خېنىمنىڭ بىر سىڭلىسى بولۇپ پاقلاندۇر خېنىم دېيىلەتتى. ئۇ ناھايىتى ساھىبجامال، ئەرگە تەگمىگەن قىز ئىدى. ئەنە شۇ سىڭلىسىنىمۇ رىشىك ھەسەت قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. خان پاشا خېنىم ھەپتىدە بىر كۈن — شەنبە كۈنى 6000 قىز - ئوغۇل قۇللىرى بىلەن شەھەر ئايلىناتتى. بارلىق شەھەر خەلقى دۇكانلىرىنى تاشلاپ ئوچۇق قويۇپ شەھەر سىرتىغا چىقىپ كېتەتتى. ئەگەردە خان پاشا خېنىمنىڭ ئادەملىرىگە خا ئەر كىشى خا ئايال بولسۇن ئۇچراپ قالسا قىلىچ بىلەن كاللىسى ئېلىناتتى.

خان پاشا خېنىم ئۈچ يىل خانلىقتا ئولتۇرۇپ 20 مىڭدىن كۆپ كىشىنى ئۆلتۈردى. خان پاشا خېنىم دەۋرىدە ھېچبىر كىشى خۇرسەنلىك ئىزھار قىلىپ كۈلۈپ باقمىغان ئىكەن. مىلادىنىڭ 1699 - يىلى (ھىجرىيە 1108 - يىل) 6 - ئايدا مەكتىلىك

دولان سوپىلار كېلىپ، خان پاشا خېنىمنىڭ ئالتۇن سارايلىرىغىچە بېسىپ كىرىپ خان پاشا خېنىمنىڭ ئاغزىنى تېڭىپ پىچاق سالىدۇ. خان پاشا خېنىم ئايلىنىپ ھوشسىزلىنىدۇ. ئۇلار بۇنى ئۆلدى دەپ چىقىپ كېتىدۇ. خان پاشا خېنىم ھوشىغا كېلىپ، مېنى يەھيا خوجامنىڭ روھى ئۆلتۈردى دەپ ئاندىن جان ئۈزىدۇ ... خان پاشا خېنىم ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ جەسىتىنى ئاكىسى مۇھەممەت ئىمىنخان دەپنە قىلىنغان قومۇشلۇققا كۆمىدۇ.

ئالتە شەھەر خەلقى خان پاشا خېنىم ئۆلگەندىن كېيىن قىلمىش ھەرىكەتلىرى، ئەھۋالى خۇنرىزلىقىغا ئاساسەن ئۇنى «جاللات» خېنىم دەپ ئاتىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى (1978 - يىل، پىكىر ئېلىش نۇسخىسى).
2. ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى (1982 - يىل، پىكىر ئېلىش نۇسخىسى)
3. تارىخىي رەشىدى (زەيلىدىن) مەھمۇت جوراس.
4. يەكەن تارىخى (يەكەن ئەدەبىياتى 1982 - يىل 2 - سان).
5. تەزكىرە ئەزىزان (مۇھەممەت سىدىق قەشقەرى).
6. تەزكىرە ھاجىكان (مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى).

7. ئاپئاق خوجا ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە (ئابدۇقادىر داۋۇت).
8. چىڭگىزنامە (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشىر قىلغان).

غەربىي رايوندا خوجىلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى

چىڭ سۇلالىسى تىكلەنگەن مەزگىللەردە، شىنجاڭدا ئىككى خانلىق مەۋجۇت ئىدى، يەنى شىمالدا ئىلىنى مەركەز قىلغان جۇڭغار خانلىقى، جەنۇبتا يەكەننى مەركەز قىلغان سەئىدىيە خانلىقى بار ئىدى.

XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە يەكەن سەئىدىيە سۇلتانلىقى تەۋەسىگە يامان غەرەز بىلەن كەلگەن خوجىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى، سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق بۇ خانلىق چۈشكىنلىشىپ، ئاجىزلاپ، ئاخىرىدا زاۋاللىققا يۈز تۇتتى ۋە بۇ خانلىق تەۋەسىنى ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن جۇڭغارلار ئىگىلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن غەربىي رايوننىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ئالتە شەھەر جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ بېقىندىلىقىدىكى ئاپئاق خوجا ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قېلىپ، بىرلىك زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى.

غەربىي رايون دەپ ئاتالغان شىنجاڭدا خوجىلارنىڭ ئاساسىنى تۇرغۇزغۇچى كىشى بۇخارالىق مەختۇم ئەزەم (خوجا ئەھمەد كاسانى) بولۇپ، ئۇ سۇلتان ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە قەشقەرگە كېلىپ، سوپىلىق ئىشانلىقنى تارقاتقان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مەختۇم ئەزەمنىڭ خوجا مۇھەممەت ئىمىن، خوجا ئىسھاق ۋەلى دېگەن ئوغۇللىرى قەشقەر ۋە يەكەنگە كېلىپ، ئۆز ئالدىغا دىنىي مەزھەپ ئۇيۇشتۇرۇپ، مۇرت - مۇخلىس توپلاپ، دىنىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەسىرىنى كېڭەيتىپ، ھاكىمىيەتنىڭ قەستىگە چۈشكەن ئىدى. ئۇلار بىر ئاتىنىڭ بالىلىرى بولۇپ، دادا بىر، ئانا باشقا تۇغقانلار ئىكەن. لېكىن بۇلار بۆشۈكىدىنلا ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئۆز مەزھىپىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ھاكىمىيەت، ھوقۇق، مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. شىنجاڭغا بۆلگۈنچىلىك، ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ زەھەرلىك ئۇرۇقىنى چاچقان.

قەشقەردە تۇرغان خوجا مۇھەممەت ئىمىن ئاق تاغلىقلار مەزھىپىنى، يەكەندە تۇرغان خوجا ئىسھاق ۋەلى قاراتاغلىقلار مەزھىپىنى شەكىللەندۈرگەن. «تارىخىي رەشىدىيە»دە كۆرسىتىلىشىچە: خوجا مۇھەممەت ئىمىن ئاتۇشتا تۇرغان. ئاتۇشنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ئاق تاغ بولۇپ، بۇ جايدىكىلەر خوجا مۇھەممەت ئىمىنگە مۇرت بولۇپ، ئۇنى قوللىغان. شۇڭا بۇلار «ئاق تاغ-

لىقلار» دەپ ئاتالغان.

خوجا ئىسھاق ۋەلى خان ئېرىق (قاغىلىق)دا تۇرغان. قاغىلىقنىڭ غەربىدە قارا تاغ بولۇپ، بۇ يەردىكىلەر خوجا ئىسھاق ۋەلىگە مۇرت بولغان ۋە ئۇنى قوللىغان. شۇڭا بۇلار «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئۆز مەزھەپدىكىلەرنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «ئاق تاغلىقلار» باشلىرىغا ئاق تاقى (دوپپا)، «قارا تاغلىقلار» قارا تاقى(دوپپا) كىيىشكەن. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، «ئاق تاغلىقلار» قوغۇننى ساپىقى تەرەپتىن كەسسە، «قارا تاغلىقلار» قوغۇننى بۇرنى تەرىپىدىن يېگەن. ھەتتا ئۆزئارا قىز بېرىش - ئېلىشىشمۇ مەنئىي قىلىنغان.

بۇ ئىككى مەزھەپ دەسلەپ دىنىي جەھەتتىن ئايرىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇلارنىڭ دىنىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي جەھەتتىكى ئورۇنلىرىنىڭ ئۆسۈشى، تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن تىپىك سىياسىي گۇرۇھقا ئايلانغان.

بۇ خوجىلارغا مۇرت - مۇخلىس بولغان نادان خەلق ئۇلارغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇپ، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش يولىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ قۇربانى بولۇشقان. بۇ خوجىلار ساددا، ئاق كۆڭۈل خەلقنى ئالداپ، ئۆزلىرىنى «دىننى قوغدىغۇچى دانا، ھەممىنى ئالدىن بىلىدىغان، سېھىر قىلالايدىغان، بىمار (كېسەل)نى داۋالايدىغان ئەۋلىيا» قىلىپ كۆرسىتىپ، خەلقنى خالىغانچە قاقتى - سوقتى

قىلىشتى.

بۇ خوجىلار ئۆز تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن ھاكىمىيەتكە ئارىلىشىپ، ئۇنى تىزگىنلىۋالغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت بارا - بارا ئايرىپ ئالغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە ھاكىمىيەت دائىرىلىرى بىلەن خوجىلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن سۈركىلىش ۋە كۈرەشلەر كېلىپ چىقتى.

سۇلتان مەھمۇتخان دەۋرىگە كەلگەندە، خوجا ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ دادىسى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ مىرزا يەكەنگە كېلىپ، پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۆز تەرىقىتىنى تەرغىپ قىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى مۇرت قىلىۋالدى. ھەتتا سۇلتان مەھمۇتخانمۇ ئۇنىڭغا مۇرت بولغان ئىدى.

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى)دا، خوجىلار توغرىسىدا مۇنداق كۆرسەتكەن: رىۋايەتلەرگە قارىغاندا شىنجاڭ رايونىدىكى خوجىلار چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان ئابدۇرەشىتخان دەۋرىدە سەمەرقەندتىن كەلگەن. ئۇلارنىڭ بوۋىلىرىنىڭ ئىسمى مەختۇم ئەزەم دېيىلگەن. بۇنىڭدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جاپپارنىڭ خوجا ئىكەنلىكىگە ئىشەنگىلى بولمىغاندەك، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى مەختۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادلىرى دېيىشلىرى پۈتۈنلەي ئەپسانە ياكى ئويدۇرمىدىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. ئېنىق ئېيتىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭ رايونىدا ئۆزلىرىنى «خوجا» دەپ ئاتىۋالغانلارنىڭ كۆپچىلىكى يەرلىك ئۇيغۇرلاردىندۇر. ئۇلارنى

مەختۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادلىرى دېگەندىمۇ خوجىلارنىڭ بۇۋىلىرىنىڭ شىنجاڭغا كەلگىنىگە ئۇزاق ۋاقىت بولغانلىقتىن ۋە شىنجاڭدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغانلىقتىن ئۇلار پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ كەتكەن.

يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا، بۇ خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ يامان غەرىزىنى مۇشۇ نام بىلەن نىقابلاپ ۋە بۇ نامنى سۇيىئىستېمال قىلىپ، سۇيىقەستلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەن كىشىلەر دېيىشكە بولىدۇ.

شىنجاڭدا XVII ئەسىردىن بۇيانقى تارىختا يۈز بەرگەن سىياسىي كۆرەشلەر، بۆلگۈنچىلىك ئۇرۇشلىرى، قان تۆكۈشلەر، خەلققە كەلگەن بالايى-ئاپەتلەر ئەنە شۇ غوجىلارنىڭ ئىككى گۇرۇھى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئۇلار ھەر قېتىملىق سىياسىي كۆرەشلەردە ئۆز مۇرت-مۇخلىسلىرىنى ئىشقا سېلىش بىلەن بىرلىكتە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلارنىڭ كۈچىگە تايانغان ئىدى. بۇ خوجىلارنىڭ ئۆزئارا زىددىيەتلىرى ۋە ئۆچمەنلىكلىرى، ئۇلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئۇلار ئارىسىدىكى قىساسچىلىقنى كۈچەيتتى. خوجا مۇھەممەت ئىمىننىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ① مىرزا يەكەنگە كېلىشى بىلەن، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى بىرقانچە كىچىك ھاكىمىيەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى (خوتەن ئابدۇللانىڭ، قەشقەر ئىسمائىلنىڭ، ئاقسۇ خودابەر-

① خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ مىرزا — ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ دادىسى.

دىنىڭ، كۇچار، تۇرپانلار ئابدۇرىشىتنىڭ تەسىر دائىرىسى بولۇپ قالغان). «ئاق تاغلىقلار»نىڭ بۇ ئاقساقىلى — خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ مىرزا، ئىسھاق ۋەلى ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ (تامىقىغا زەھەر سېلىپ بېرىش بىلەن) يەكەندە ئۆلدى. بۇنىڭ ئۆلۈشى بىلەن بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ كۈرىشى يەنىمۇ ئۆتكۈرلەشتى.

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ مىرزا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان «ئاق تاغلىقلار»نىڭ ئاقساقىلى بولۇپ قالدى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقىدا ئىسمائىل خان تەختكە چىققاندىن كېيىن ھىدايىتۇللا ئىشان قەشقەردىن يەكەنگە① كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ تۈرلۈك چارە-ئۇسۇللار بىلەن سۇلتان ئىسمائىلخانغا يېقىنلىشىپ باردى. يەكەندىكى تەسىرىنى كېڭەيتىشكە باشلىدى. ئۇ ئىسمائىلخان بىلەن بىر قېتىملىق كۆرۈشۈشتە ئۆز مۇرتلىرىدىن باج-سېلىق ئالماسلىقنى ئۆتۈندى. ئىسمائىلخان بۇ ئىشنى ئاددىي چاغلاپ ماقۇل كۆرگەن ئىدى. لېكىن ئارىدىن بىر يىل ئۆتمەيلا يەكەندە ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ مۇرتلىرى 30 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە يەكەن «قارا تاغلىقلار»نىڭ تەسىرى كۈچلۈك جاي بولغان بولسىمۇ، ئەمدىلىكتە «ئاق تاغلىقلار»نىڭ تەسىرى ئېشىپ كەتتى. يەكەندە ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ

① ھىدايىتۇللا ئىشان يەكەنگە 1667-يىلى بارغان.

تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن پايتەختتىكى ئەمەلدار-لاردىن تارتىپ، پۇقرالارغىچە ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈپ، سەئىدىيە خانلىقى ئېغىر خەۋپ ئاستىدا قالدى.

ئىشان سوپىلارنىڭ قىلمىقلىرىدىن بىزار بولغان ئىسمائىلخان ئەلنىڭ بىخەتەرلىكى، خەلقنىڭ ئامانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ھىدايىتۇللا ئىشاننى شىنجاڭ چېگرىسىدىن قوغلاپ چىقاردى. قوغلاندى قىلىنغان ھىدايىتۇللا ئىشان چەت جايلاردا قاتراپ يۈرۈپ، ئادەم توپلاپ، سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇشقا كۆزى يەتمەي، ئاخىر كەشمىر، تىبەتكە بېرىپ، دالاي لاما V نىڭ ئايىغىغا ئۆزىنى ئېتىپ، ئۇنىڭ نامە پۈتۈپ بېرىشى بىلەن جۇڭغارىيە خانى غالدانىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا ئىسمائىلخاننى مەغلۇپ قىلدى. سەئىدىيە خانلىقى شۇنىڭ بىلەن ئاغدۇرۇلدى.

ھىدايىتۇللا ئىشان تەختكە چىقىشى بىلەن ئالدى بىلەن «قارا تاغلىقلار»نى باستۇرۇپ قاتتىق ئۆچ ئالدى. مەدەنىيەتكە زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، قۇرئاندىن باشقا كىتابلارنى — يەنى خەلقىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى، مەدەنىيىتىگە ئائىت كىتابلارنى، ئاسارە - ئەتىقىلەرنى كۆيدۈرۈپ، تارىخىمىزنى ئۈزۈپ قويدى. مەشھۇر دۆلەت ئەرباب-لىرى، ئالىملار، ئەدىب - يازغۇچىلار، شائىرلار، تەرجىمانلارنى دارغا ئاستى. زىندانغا سالدى. سۈرگۈن قىلدى. ئۇ تەرىقەت ئىشانلىقىنى دۆلەت دىنى

قىلىپ بېكىتىپ، باشقا مەزھەپلەرگە يول قويمىدى. شۇنداق قىلىپ ئالتە شەھەردە ئېغىر ئىستىبداتلىق ھۆكۈم سۈردى. ئەلگە ھېچقانداق ياخشىلىق بولمىدى. ئۇنىڭ بۇ خىل زۇلۇم تېررورلۇقىغا چىدىمىغان نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئۆز يۇرتى، بالا - چاقىلىرىنى تاشلاپ چەتكە قېچىپ كەتتى.

مىلادى 1694 - يىلى چىڭ سۇلالىسى كاڭشى خانىنىڭ 32 - يىلى «ئاق تاغلىقلار»نىڭ ئاقساقىلى ھىدايىتۇللا ئىشان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغۇللىرى ئەھمەد خوجام بىلەن يەھيا خوجىلار خانلىققا ۋارىسلىق قىلىشتى. بىراق بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى زادىلا توختىمىدى. بۇ ۋاقىتتا «قارا تاغلىقلار»نىڭ ئاقساقىلى دانىيال خوجا ئىدى. ئۇ ئاپئاق خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ماجرادىن پايدىلىنىپ، يەكەننى تارتىۋېلىپ، بۇ يەردىكى «ئاق تاغلىقلار»نى سىقىپ چىقاردى. «ئاق تاغلىقلار»غا ئېتىقاد قىلىدىغان قەشقەرلىكلەر ئەھمەد خوجا (كېيىنكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ بوۋىسى) نى قەشقەرگە ھۆكۈمران قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى سىياسىي گۇرۇھ ھوقۇق تالىشىپ كەسكىن سوركىلىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئاخىرىدا «قارا تاغلىقلار»نىڭ ئاقساقىلى دانىيال خوجا نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن ئىلىغا بېرىپ، جۇڭغارخانىنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەرنى تارتىۋېلىپ، «ئاق تاغلىقلار»نى ئۇجۇقتۇردى.

بىراق جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى بۇ ئىككى گۇرۇھ-
نى تىنچىتقاندىن كېيىن، ھەر ئىككىسىدىن ئەنسىرەپ،
ئەھمەد خوجا بىلەن دانىيال خوجىنى ئىلىغا ئېلىپ
بېرىپ، نەزەربەنت قىلىپ قويدى. 1720 - يىلى
جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى دانىيال خوجىنى بىرقانچە
يىل تەربىيىلەپ، ئالتە شەھەرگە خان قىلىپ بەلگى-
لىدى.

دانىيال خوجا جەنۇبىي شىنجاڭغا خان بولغاندىن
كېيىن، «ئاق تاغلىق» خوجىلارنى سىقىپ چىقىرىپ،
ئالتە شەھەرنى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مۇددىئاسى
بويىچە ئۆز ئەۋلادلىرىغا بۆلۈپ بېرىپ، تۆت بۆلۈنمە
ھاكىمىيەتنى شەكىللەندۈردى. يەكەننى ئوغلى جاھان
خوجىغا، قەشقەرنى يۇسۇپكە، ئاقسۇنى ئايۇپقا، خوتەن-
نى ئابدۇللاغا بۆلۈپ بەردى.

مۇشۇ ۋاقىتتا جۇڭغارىيەدە داۋاچ بىلەن
ئامۇرسانا ھوقۇق تالىشىپ، بىر - بىرىنى قىرغىن
قىلىۋاتاتتى. پۇرسەتتىن پايدىلانغان يۇسۇپ، داۋاچنىڭ
قوشۇلۇشى بىلەن ئالتە شەھەرنى قولغا ئېلىۋالدى. شۇنىڭ
بىلەن ئالتە شەھەر خوجىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتۈپ
قېلىپ، قالايمىقان ئۇرۇش، قىرغىنچىلىقلار توختىمىدى.

1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭ-
غارلارنىڭ ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇلارنى
تىنچلاندۇرۇپ شىمالىي شىنجاڭنى ۋەتەن قوينىغا
قايتۇرۇپ كەلدى. بىر مەزگىل تەييارلىق قىلغان-
دىن كېيىن 1758 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى ئالتە

شەھەردىكى خوجىلارنىڭ توپىلاڭلىرىنى باستۇرۇشقا
ئاتلاندى. بۇ قېتىمقى توپىلاڭغا باستۇرۇشتا «ئاق
تاغلىق» خوجىلاردىن بۇرھانىدىننى ئالتە شەھەرگە
ئەۋەتىپ، خوجا جاھاننى ئىلىدا تۇرۇپ دىنىي ئىشلار-
نى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى.

ئامۇرسانا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئاسىي-
لىق قىلىپ، بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان چاغ-
دا خوجا جاھان ئامۇرساناغا يېقىندىن ماسلاشتى
ۋە ئىلىدىن بىر قىسىم ئادەملەرنى ئەگەشتۈرۈپ،
قەشقەر، يەكەنلەرگە كېلىپ، ئاكىسى بۇرھانىددىن
بىلەن بىرلىشىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى
«باتۇرخان» دەپ جاكالىدى. مانا بۇ «ئاق تاغلىق»
خوجىلارنىڭ ۋەتەن بىرلىكىگە قارشى توپىلىڭىدۇر.

ئاكا - ئۇكا خوجىلار ئالتە شەھەردە توپىلاڭ كۆ-
تۈرۈپ، ئۇزاق ئۆتمەي، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
خوجىلا ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، توپىلاڭنى
تىنچىتتى. ئاكا - ئۇكا خوجىلارمۇ ھالاك بولدى.
لېكىن ئاپەتنىڭ يىلتىزى قۇرۇتۇلمىدى. خوجا بۇرھا-
نىددىننىڭ ئوغلى سامساق خوجا قوقەنگە قېچىپ بېرىپ
پاناھلاندى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئادەم توپلاپ پۇرسەت
كۈتتى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى كۆپىيىپ، XIX ئەسىر-
نىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە 200 كىشىدىن ئېشىپ
كەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نىيىتىدىن زادىلا يانماي
پۇرسەت تاپسىلا ئالتە شەھەرگە بېسىپ كىرىپ،
پاراكەندىچىلىك، بۆلگۈنچىلىك، بۇلاڭ - تالاڭ

قىلدى. شۇنداق قىلىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
جۇڭغارلارنى باستۇرۇپ ئالتە شەھەردىكى خوجىلار-
نىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ ۋەتەن بىرلىكىنى قولغا
كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي ھۆكۈمەت
چىرىكلىشىپ ئاجىزلاشتى. مالىيەدە ئېغىر كرىزىس
يۈز بەردى. قاتمۇ قات قىيىنچىلىققا بوغۇلۇپ
قالدى. بۇنىڭدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن خەلقنى ئېزىشكە
باشلىدى. زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ھەسسىلەپ
كۈچەيدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەت مىقيا-
سىدا ھەرمىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇس-
تەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈل-
دى. بۇ، ھۆكۈمەتنى تەۋرىتىپ قويدى. چېگرا رايون
بولغان شىنجاڭدا ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. خەلق
ياشاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولدى. قەيەردە زۇ-
لۇم بولىدىكەن شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ. شۇ ۋا-
قىتتا ئۆلكىمىزنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە غەزەپ-
لەنگەن ئامما قولىغا قورال ئېلىپ تەشكىللىنىپ،
قوزغىلىپ قارشىلىق بىلدۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ
ئۈچتۇرپاندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.
مانا بۇ يېرىم يىلدەك داۋاملاشقان مەشھۇر «جىگدە
يېغىلىقى»دۇر. شۇ مەزگىللەردە خوجىلار پۇرسەت
كەلدى دەپ بىلىپ ئالتە شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ
پاراكەندىچىلىك، قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، پاجى-
ئەلىك قىرغىنچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. خوجىلار
تەرىپىدىن كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان بۇ پاراكەندىچى-

لىك، قالايمىقانچىلىق ئارقىسىدا روسىيە ھۆكۈمىتى
بار ئىدى.

چاررۇسىيە ئەسلىدە ياۋروپا دۆلىتى ئىدى، ئۇ
پېتىر I دىن باشلاپ، ئەتراپقا قارىتا تاجاۋۇزچى-
لىق - كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ،
XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە پۈتكۈل
ئوتتۇرا ئاسىيانى مۇستەملىكە قىلىۋېلىپ، جۇغراپىيە
جەھەتتە شىنجاڭغا چېگرىلىنىدىغان بولدى. مۇنداق
ئەپلىك شارائىتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭغا قوراللىق
ئارىلىشىشتىن باشقا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوجىلار
گۇرۇھىدىن تولۇق پايدىلاندى.

XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چاررۇسىيە
جاھانگىرلىكى قازان بىلەن ئاستىراخاندىن ئىبارەت
ئىككى خانلىقنى، XVIII ئەسىردە تاشقى كاۋكازىيىدى-
كى شەرقىي گرۇزىيە بىرلەشمە پادىشاھلىقىنى، يەنە
ئۇزاق ئۆتمەي ئەزەربەيجان، كاۋكازىيىلەرنى،
XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيا-
دىكى قوقەنت، بۇخارا، خىۋە قاتارلىق خانلىقلارنى
بېسىۋالدى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە
پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى (شىنجاڭدىن باشقا)
چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. روسىيە ئىمپېرىيىسى مۇستەم-
لىكىلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن تۈركىستان گوبېر-
ناتورمەھكىمىسىنى قۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق شىنجاڭغا
كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزدى. روسىيە ئىمپېرىيىسى بېسى-
ۋالغان يۇقىرىقى جايلاردا دەسلەپ روسلاشتۇرۇش

سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ئۇلارنى فراۋوسلاۋىيە دىنىغا
ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. لېكىن مەلۇم ئەسىر-
لەر جەريانىدا بۇنداق سىياسەت بىلەن بۇ خەلقلەرنى
ئىدارە قىلىش مۇمكىن بولمىغانىنىڭ ئۈستىگە، قار-
شىلىق كۈچەيگەنلىكتىن، ئىلگىرىكى سىياسىتىنى ئۆز-
گەرتىپ، ئىسلام دىنىدىكىلەرگە ئەركىنلىك بېرىش
سىياسىتى قوللاندى.

1785 - يىلى يېكاتېرىنا II «غەيرىي دىنلارغا
يول قويۇش» ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. شۇندىن
ئېتىبارەن چار روسسىيە ھۆكۈمىتى ئىسلام دىنىدى-
كى خوجىلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ،
ئەمەل بېرىپ يۆلەپ، شىنجاڭنى يۇتۇۋالماقچى بولدى.
1800 - يىلى سامساق خوجىنىڭ ئوغلى جاھانگىر خوجا
قەشقەرگە باستۇرۇپ كىردى. لېكىن بۇ خوجا ھۆكۈ-
مەت ۋە خەلقنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن مەغلۇپ
بولۇپ، قوقەندكە قېچىپ كەتتى.

1826 - يىلى جاھانگىر خوجا قەشقەردىكى
«ئاق تاغلىقلار»نى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ھۇجۇم قىلىپ
كىرىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەنلەرنى ئۆز
ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، سەككىز ئاي مەنچىڭ چېرىك-
لىرى بىلەن جەڭ قىلىپ ئاخىر مەغلۇپ بولدى. ئۆزى
ئەسىرگە چۈشۈپ بېيجىڭدە ئۆلتۈرۈلدى. 1830 - يىلى
جاھانگىر خوجىنىڭ ئىنىسى يۈسۈپ خوجا قەشقەرگە
بېسىپ كىرىپ خەلقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ مەغلۇپ
بولۇپ قاچتى. 1847 -، 1848 - يىللىرى ئىككى

قېتىم خوجىلار توپىلىڭى يۈز بەردى. بۇنىڭ بىر
قېتىمقىسى يەتتە خوجا توپىلىڭى بولۇپ، ھىدايىت-
تۇللا ئىشان ئەۋلادلىرىنىڭ توپىلىڭى ئىدى.
يەنە بىر قېتىمقىسى ۋەلى خان تۆرە توپىلىڭى بولۇپ،
ئۇ بىر تۈركۈم ئادەملەر بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ،
قەشقەر، يېڭىسارنى ئىگىلىۋالدى. كەڭ كۆلەمدە
بۇلاڭ - تالاڭ، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. تۆت ئاي
ئىچىدە قەشقەرنىڭ ئۆزىدىلا ئادەم جەسەتلىرىدىن مۇنار
ياسىدى.

جاھانگىر خوجىدىن ۋەلى خان تۆرە توپىلىڭى-
غىچە بولغان ئارىلىقتا ئالتە شەھەرنىڭ ئىقتىسادى،
مەدەنىيىتى زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى.
خەلق تۇرمۇشى ۋەيران بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوجىلار توپىلىڭىنى باستۇ-
رۇپ، ئالتە شەھەرنى تىنچلاندۇرغان بولسىمۇ، خەلققە
ھېچقانداق خۇۋلۇق بولمىدى. زۇلۇم يەنىمۇ ئېغىر-
لاشتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت
ئەمەلدارلىرى پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك، قاقتى-
سوقتى قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. بۇنداق زۇلۇمغا
چىدىماي خەلق ئۆز ئەركى ئۈچۈن يەنە قوزغالدى.
ئالدى بىلەن كۇچار خەلقى قوزغىلىپ چىڭ سۇلالىسى-
نىڭ كۇچاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ،
ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي شىنجاڭنىڭ
ھەممە يېرىنى ئىنقىلاب ئوتى قاپلاپ، چىڭ سۇلالىسى-
نىڭ شىنجاڭدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ

تاشلاندى. شىنجاڭدا بەش ھاكىمىيەت تىكلەندى. لېكىن بۇ ھاكىمىيەتلەر بىرلىككە كېلەلمەي ئۆزئارا جاڭجاللاشتى. مۇشۇ ۋاقىتتا «ئاق تاغلىق» خوجىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئۇلۇغ خوجا (بۇزرۇك خوجا) ياقۇپ بەگ بىلەن كېلىپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قولىغا ئېلىۋالدى. بۇزرۇك خوجا گەرچە قەشقەردىكى سىددىق بەگ قىرغىز، جىن شاڭىن (تۇڭگان)لارنىڭ تەكلىپى بىلەن كەلگەن بولسىمۇ، ئۇمۇ ئوخشاشلا خوجىلار بايرىقىنى كۆتۈرۈپ كەلگەن ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا شىنجاڭنىڭ يېقىنقى 300 يىللىق تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن سىياسىي كۈرەشلەر، ئۇرۇشلار، قان تۆكۈشلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ خوجىلار، بولۇپمۇ «ئاق تاغلىق» خوجىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى، قالايمىقانچىلىقى بىلەن كېلىپ چىققان، شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا — ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىنكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا خوجىلارنىڭ بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

شىنجاڭ تارىخى ئېلىمىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپلا قالماي، بەلكى ئاسىيا ۋە دۇنيا تارىخىدىمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان ئورۇنغا ئىگە. شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. مەملىكىتىمىزدىن غەربىي ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقىدىكى دۆلەتلەرگە قۇرۇقلۇق ئارقىلىق قاتنايدىغان

مۇھىم قاتناش تۈگۈنى. قەدىمكى زاماندا شىنجاڭنى ئاساسىي تۈگۈن قىلىپ شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇردىغان مەشھۇر كارۋان يولى — قەدىمكى يۇنان — رىم مەدەنىيىتى، قەدىمكى پارس مەدەنىيىتى، قەدىمكى ھىندى مەدەنىيىتى، قەدىمكى ئەرەب مەدەنىيىتى، قەدىمكى كۆچمەن مىللەتلەر مەدەنىيىتى، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ بىر — بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا سىڭىشىپ، ئۆزئارا ئالمىشىدىغان يىپەك يولىغا ئايلانغان ئىدى. شۇڭا شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، مۇشۇ ھەر خىل مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تارىخىنى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى قوشۇپ تەتقىق قىلىش زۆرۈر. چۈنكى خەلقئارادا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا — كۆپ ھاللاردا شىنجاڭنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تارىختا شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق.

شۇنى كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، مەيلى شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ياكى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنى، مەيلى يېقىنقى 300 يىللىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، ئالدى بىلەن ئەنە شۇ تۈرلۈك مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تارىخىنى — ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان بىر پۈتۈن مۇناسىۋەت تارىخىنى بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئازادلىقتىن كېيىنلا يورۇقلۇققا چىقىشقا باشلىدى. ئەپسۇسكى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ بۇزغۇنچىلىقى بىلەن

تاشلاپ قويۇلغان ئىدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن ئېلىمىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان شىنجاڭنىڭ تۈرلۈك دەۋرلەردىكى تارىخى مەدەنىيىتى يورۇتۇلماقتا ۋە يورۇتۇلغۇسى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ ساھەدە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. لېكىن يەنىلا يورۇتۇشقا تېگىشلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر بار. مەن مۇشۇ ساھەدە ئىشلەۋاتقان، ئىزلىنىۋاتقان يولداشلاردىن ئىلھام ئېلىپ ئۆزۈمنىڭ ئىزلىنىپ ئۆگىنىۋاتقان بەزى چۈشەنچىلىرىمنى يولداشلار بىلەن ئورتاقلىشىش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويدۇم. سەۋىيەمنىڭ چەكلىك بولۇشى، ماتېرىياللارنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى تۈپەيلى ماقالەمدە بەزىبىر نۇقسان – خاتالىقلار بولۇشى مۇمكىن. يولداشلارنىڭ تەنقىدى ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

سوپىزم ئەقىدىسى توغرىسىدا

سوپىزم (تەسەۋۋۇپ) ئىنسانلارنى مەڭگۈ خۇراپاتلىققا، تەركى دۇنيالىققا (دۇنيادىن ۋاز كېچىشكە) جاھالەت ۋە نادانلىققا باشلىغۇچى VIII، IX ئەسىرلەردە پەيدا بولغان دىنىي تەرىقەت ئېقىمىدۇر.

سوپىزمنىڭ تۈپ غايىسى ئىنسانلارنى تەركى دۇنيالىققا باشلاپ، رېئال دۇنيادىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن يۈز ئۆرۈپ، خىيالىي دۇنيادا كۆرىدىغان «راھەت» غېمىنى قىلىشقا چاقىرىشتىن ئىبارەت.

دېمەك، بۇ غايە، ئىنسانلارنى بۇ، «ۋاپاسى يوق ئالەم» بۇ، «ھارام دۇنيا»دىن ۋاز كېچىشكە، «ۋاپالىق دۇنيا» ئۇ «دۇنيا» ئۈچۈن دۇئا – تىلاۋەت قىلىشقا دالالەت قىلىدۇ. بۇ غايە ئىنسانلارنى ئىلاھى كۈچ ئىختىيارىدىكى پاسسىپ مەخلۇق سۈپىتىدە تونۇپ، ئۇلارنى بارلىق ئىجتىمائىي غايىلەرنى (ئىنسانىي مۇھەببەت، ئەقىل – پاراسەت، كۈرەش، زىددىيەت، ئىلىم – پەن، ۋەتەن، خەلق، ئىنسان)، قىسقىسى ئىنسانىيەت ئالىمىدىكى بارلىق رېئاللىقنى ھەرگىز ئېتىراپ قىلمايدۇ بەلكى قاتتىق چەكلەيدۇ.

بۇ ئېقىم ئەرەبىستانلىق ئوبۇلقاسىم، زۇنۇن

مىسىرلەر تەرەپلەردىن كەشپ قىلىنغان. شام ئارقىلىق قۇددۇس (ئىرو سالىم)، يەمەن، مىسىر، ئىران، ئىراق، مەككە، مەدىنە ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بالدۇر تارقالغان. XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىرانلىق شەيخ ھەببى، بۇخارالىق ئەبۇ ھەنىپى بۇخارىلار تەرەپلەردىن ئاسىياغا تارقالغان. كاسانلىق (ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ كاسان ۋىلايىتى) سەئىدە جالالىدىن ئىشاننىڭ ئوغلى خوجا ئەھمەد كاسانى (مەختۇم ئەزەم) قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مەشھۇر روھانىلار تەرەپلەردىن شىنجاڭغا تارقىتىلغان ۋە داۋاملىق كېڭەيتىلگەن.

مەختۇم ئەزەم XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە كېلىپ، پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە چوڭ شەھەرلىرىگە ھىجرەت (سەپەر) قىلىپ، بارغانلا يېرىدە سوپىزمنى كەڭ تارقىتىش. مۇرت - مۇخلىس توپلاش بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماي بەلكى ئىجتىمائىي ئاساسقا تەسىرگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، قەشقەردە ئۆزىنى ۋەلى (يەرلىك ئەۋلىيا) دەپ ئېلان قىلىدۇ. قەشقەرنىڭ يەرلىك مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلىرى ئۇنى ئەتىۋارلاپ «پىر» تۇتۇشىدۇ. بىر قىسىم روھانى جامائەتچىلىك ئىچىدە ئۇنىڭغا قول بېرىپ مۇرت بولۇش، ئەگىشىش، دۇئاسىنى ئېلىش ئەدەپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەلۇم يىللار ئىچىدە پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭدا «مەختۇم ئەزەم يولى» پەيدا بولىدۇ.

مەختۇم ئەزەم مىلادى 1456 - يىلى ئىمام مۇھەممەت پىزالىزدىننىڭ قول بېرىپ يولىشى بىلەن كوچار ئىسلام

شەرىئىتىنىڭ شەيخۇلئىسلامى بولىدۇ. كېيىنرەك ئاقسۇ، يەكەنلەرنىڭ، ئاخىرىدا پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتىنىمۇ قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ. مانا شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە بۇخارا ئەتراپلىرىدىن مەختۇم ئەزەمنىڭ مۇرت - مۇخلىسلىرى سۈپىتىدە بىر بۆلۈك سوپى - ئىشان، دىۋانىلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ، كۆپىيىشكە باشلايدۇ. باشلىرىغا كۇلا، ئۇچىسىغا جەندە كىيىۋالغان ساپايىلىق دەرۋىش. دىۋانە - قەلەندەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە شەھەر. يېزا - قىشلاقلىرىغا يامراپ، پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ زېمىنىدا سوپىزمنىڭ يارىماس غايىلىرىنى كەڭ تۈردە تەرغىپ ۋە تەشۋىق قىلىشىدۇ.

يەرلىك مۇسۇلمانلاردىن «خۇدا - روسۇل يولىغا ئۆزىنى ئاتىغۇچى» پىداكار مۇرت يارەنلەرنى تېپىپ، كۆپەيتىپ ئۆز سەپلىرىنى كېڭەيتىدۇ.

مەختۇم ئەزەمنىڭ ئوتتۇرا قاتلام مۇخلىسلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بارلىق ئىلىم - مەرىپەت ئورۇنلىرىنى، دىنىي ۋە جامائەت مۇئەسسەلىرىنى دېيەرلىك ئىگىلەپ، ئۆزلىرىنىڭ يولسىز ئەقىدىلىرىنى تارقىتىدىغان، سوپى، ئىشانلىق سورۇنلىرىغا ئايلاندۇرۇۋالىدۇ.

مىلادى 1514 - يىلى 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى يەكەننى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن شىنجاڭ زېمىنىدا سوپىزم يەنىمۇ ئۇلغىيىپ كېتىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان شۇ يىللاردا يەكەنگە پەيدا بولغان مۇھەممەت ئەبەيدۇللا ئوغلى خوجا مۇھەممەت ئابدۇللا ئىشانغا مۇرت بولىدۇ. بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن خوجا مۇھەممەت ئابدۇللا بىلەن خوجا خاۋەندى مەخمۇتمۇ يەكەنگە كېلىدۇ. خوجا مۇھەممەت ئابدۇللا ۋاپات بولغاندىن كېيىن سۇلتان سەئىدخان خوجا خاۋەندى مەخمۇت بىلەن خوجا ئەقرارنىڭ نەۋرىسى خوجا مۇھەممەت ئىسمىن ئىشانغا قول بېرىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان 19 يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، 1533 - يىلى تىبەتكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە ئىس ئېلىپ كېتىپ ۋاپات بولىدۇ. چوڭ ئوغلى ئابدۇرىشىتخان ئاقسۇدىن يەكەنگە كېلىپ خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇ 27 يىل خانلىق قىلىدۇ.

ئابدۇرىشىتخان، خانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خوجا - ئىشانلارنىڭ دىنىي، روھىي بېسىمى ئاستىدا، سوپىزمنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى ئىرانلىق مۇھەممەت شېرىپ خوجىغا قول بېرىپ مۇرت بولىدۇ. ھەم ئۇنى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ «شەيخۇلئىسلامى» قىلىپ بەلگىلەيدۇ. پۈتۈن ئەلدە سوپى - ئىشانلىق يەنىمۇ يامراپ كېتىدۇ. ئابدۇرىشىتخاننىڭ ھاكىمىيىتى. مەرىپەتپەرۋەرلىكى خوجا - ئىشانلارنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ.

مۇھەممەت شېرىپ ئىشان، ئابدۇرىشىتخاننىڭ خوتۇنى، مەشھۇر مۇقامشۇناس، شائىرە ئامانىساخان بىلەن ئۇنىڭ ئۇستازلىرى قىدىرخان ياركەندى قاتارلىقلار-

نىڭ ئىلىم - پەن، مۇزىكا ساھەسىدىكى پائالىيەتلىرىنى «كۇپۇرلۇق» ئەيىبى بىلەن ئەيىبلەيدۇ. ئامانىساخان ئۆلگەندىن كېيىن، پەتىۋا چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. (ئامانىساخان 1356 - يىلى تۇغۇتتا يەكەندە ۋاپات بولغان). زىددىيەت كەسكىنلىشىدۇ. ئاخىر ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن مۇھەممەت شېرىپ ئىشان ئابدۇرىشىتخاننى جەدىتلىكتە ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ ئوغلى، يېڭىسار ھاكىمى ئابدۇللاخاننى ئۆز دادىسىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشكە دەۋەت قىلىدۇ. لېكىن بۇ سۇيىقەست ئىشقا ئاشماي، ئىشانلارنىڭ قىلمىشلىرى پاش بولۇپ چىقىدۇ. ئابدۇرىشىتخان بۇلارنى جىمىقتۇرۇش يولىغا ئۆتكەن بولسىمۇ ئاخىر دەرد - ئەلەم ئىچىدە ئۆز مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۈلگۈرەلمەي، مىلادى 1560 - يىلى يەكەندە ئالەمدىن ئۆتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خوجا - ئىشانلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى، بۆلگۈنچىلىكى ئەدەپ كېتىدۇ. ئابدۇرىشىتخاننىڭ 12 ئوغلى ئىشانلارنىڭ قاتتىق تىزگىنلەشلىرى ئارقىسىدا بىر - بىرىگە قارشى ھاكىمىيەت تالىشىش ماجرالىرىنى ئەۋج ئالدۇرۇۋېتىدۇ. بۇ ماجرالارنىڭ ئارقىسىدا بىردىن ئىشان «پىر»لىق قىلىپ يەكەن سەئىدىيە خانلىقى قىسمەن پارچىلىنىدۇ. خوجا - ئىشانلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەت ئىگىلەش كۆرەشلىرى كۈچىيىپ كېتىدۇ. لېكىن ئابدۇكېرىمخان دادىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ھاكىمىيەتنى ئاساسەن تىزگىنلەيدۇ. مانا مۇشۇ پەيتلەردە مەختۇم ئەزەمنىڭ

ئوغلى خوجا ئىسھاق ۋەلى دادىسىنىڭ ئورنىدا ئىشانلىق قىلىپ قەشقەردە يەنە پەيدا بولىدۇ. دادىسىنىڭ بىر قىسىم مۇخلىسلىرى ئارىسىدا باش كۆتۈرۈپ ئۆزىنى «ئىسھاق ۋەلى» (يەرلىك ئەۋلىيا) دەپ ئېلان قىلىدۇ.

ئابدۇكېرىمخان ھوقۇق تۇتقاندىن كېيىن، قول ئاستىدىكى ھەر بىر ۋىلايەت، ئايماقلارنى ئۆز جەمەتلىرىگە بۆلۈپ بېرىدۇ. مەركەزنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىدىكى يەرلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر پەيدا بولىدۇ. مەركەزدىن ئارتىپ، ھەرقايسى يەرلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا دىنىي نازارەتچى ئەربابلار سۈپىتىدە بىردىن چوڭ خوجا پەيدا بولىدۇ.

«... بىر يېنىدا خوجا ئەبەيدۇللا، پوروز بارلاس،
ئىمىر مۇھەممەت ياقۇپ باشلىق ئەربابلار ئولتۇراتتى.
دەۋاگەر، جاۋابكارنىڭ ئىشى شەرىئەتكە تېگىشلىك بولسا،
خوجا ئەبەيدۇللا باشلىق ئەربابلار سوراپ ھەل قىلاتتى...»

(تارىخى رەشىدىيە)

بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى خوجا ئىسھاق قاتارلىق چوڭ ئىشانلارنىڭ نوپۇزلۇق شېرىكلىرىدۇر. دېمەك، ئابدۇكېرىمخان ھاكىمىيىتى سوپى - ئىشانلار شېرىكچىلىك قىلىۋاتقان ھاكىمىيەتكە ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئاخىر ئىسھاق خوجا باشچىلىقىدىكى بىر توپ خوجا - ئىشانلار ئۆز مۇرتلىرى — ئوبۇل ھادى بەگ بىلەن مۇھەممەت قاسىم (بۇلار ئابدۇرىشىتخانىنىڭ

نىڭ نەۋرىلىرى ئىدى) دېگەن كىشىلەرنىڭ قولى بىلەن 1580 - يىلى ئابدۇكېرىمخاننى بارچۇقتا (مارالبېشىدا) شىكار ئۈستىدە پىچاق بىلەن ئۆلتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ سادىق مۇرتى قۇرەيىشنى تەختكە چىقىرىدۇ. تارىختا قۇرەيش سۇلتان ھاكىمىيىتى دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە خوجا ئىسھاق ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشىدۇر. شۇنداق قىلىپ، يۇرتىمىزدا ئۇزۇن يىللار داۋامىدا ھەر تۈرلۈك شەكىل ۋە يوللار ئارقىلىق پەيدا بولغان سوپىزم ئېقىمى چوڭ جاھالەت بورىنى تەرىقىسىدە ئەجدادلىرىمىزنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئۆزىگە چىرمىۋالىدۇ. شۇ زامانلاردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قان - قېنىغا سىڭىپ كەتكەن «ئاخىرەتنى ئويلاش» ھېسسىياتلىرىمۇ يۇرتىمىزدا بۇ يارىماس غايىنىڭ پەيدا بولۇشىغا، يامراپ كېتىشىگە، ھاكىمىيەتنى تىزگىنلىشىگە سەۋەبچى بولغان ئوبيېكتىپ ئامىللارنىڭ بىرىسىدۇر.

خەلقنىڭ نادانلىق، غاپىللىقى، ساددىلىقى، بۇ بەتنىيەت خوجا - ئىشانلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە سوپىلىقنى تەرغىب - تەشۋىق قىلىپ، مۇرىت - مۇخلىس توپلاپ، جاھالەتنى يامرىتىۋېتىشىگە يەنە بىر سەۋەبتۇر.

«ئاق تاغلىق»ۋە «قارا تاغلىق»لار توغرىسىدا

مەختۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرى — خوجا ئىسھاق

ۋەلى بىلەن خوجا ئىمام كالان (خوجا مۇھەممەت ئىمىن ئىشان)لار ئۆز ئاتىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، سوپىزمنى ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلىكنى يەنىمۇ كەڭ تارقىتىش ئۈچۈن، ھەربىرى ئۆز ئالدىغا مۇرت — مۇخلىس توپلاشقا باشلايدۇ. بۇلار ئەزەلدىن ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىش يولىدا بىر - بىرى بىلەن زىتلىشىپ (بىر - بىرىگە قارشى كۆرەش قىلىپ) كېلىۋاتقان ئاكا - ئۇكىلار ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇرت تالىشىش كۈرىشى كۈچىيىپ كېتىدۇ. خوجا ئىسھاق ۋەلى بىر كۆرەشتە ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن ئىشاننى باشقىلارنىڭ قولى ئارقىلىق زەھەر ئىچۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. مۇھەممەت ئىمىن ئىشاننىڭ ئوغلى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانمۇ خوجا ئىسھاق ۋەلىنىڭ نەۋرىسى خوجا ئابدۇللا ئىشان تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش خوجا ئىسھاق ۋەلى ئۆلگەندىن كېيىن يەنىمۇ كەسكىنلىشىدۇ. نەتىجىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى چوڭ ئىككى سەپ مەيدانغا كېلىدۇ.

خوجا ئىمامى كالان (خوجا مۇھەممەت ئىمىن ئىشان) تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنى «ئىشقىيە» — «داستارلار» دەپ ئاتىشىدۇ. خوجا ئىسھاق ۋەلى تەرەپدارلىرىمۇ ئۆزلىرىنى «ئىسھاقىيە»، «مەختۇمزادىلار» دېگەن نام بىلەن ئاتايدۇ. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا — «ئاپپاق خوجا» بىلەن خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىسى خوجا ئەبەيدۇللا دەۋرىگە كەل-

گەندە بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرت تالىشىش كۈرىشى قانلىق كۆرەش پەللىسىگە بېرىپ يېتىدۇ.

ھىدايىتۇللا ئىشان ئۆز مۇرتلىرىنى ئىسھاقىيە تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ھەم ئۆز سېپىنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق بەلگىلەش ئۈچۈن، ئۆز مۇرتلىرىنى ئاق تاقى (ئاق دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇيدۇ ۋە بۇ شەرتلىك بەلگىنى «ئىشقىيە»، «داستارلار» سېپىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتىدۇ.

خوجا ئەبەيدۇللامۇ ئۆز مۇرتلىرىنى ئىمامى كالان تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قارا تاقى (قارا دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇيدۇ ھەم بۇ شەرتلىك بەلگىنى «ئىسھاقىيە» سېپىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجا ئىمامى كالاننىڭ تەسىرى چوڭراق بولغان رايونلارنىڭ خەلقلىرى (قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچار، بۇلار ئۈچ شەھەر دەپ ئاتىلىدۇ) يەنى ھازىرقى قەشقەردىن تارتىپ كورلىغىچە بولغان جايلارنىڭ خەلقلىرى «ئاق تاغلىق»لارنىڭ تەرەپدارلىرى قىلىپ قويۇلىدۇ. ئىسھاق ۋەلىنىڭ تەسىرى چوڭراق بولغان يەكەن، قاغىلىق، خوتەن (بۇلارمۇ ئۈچ شەھەر دەپ ئاتىلىدۇ) قاتارلىق جايلارنىڭ خەلقلىرى «قارا تاغلىق»لارنىڭ تەرەپدارلىرى قىلىپ قويۇلىدۇ.

بۇنىڭ بىلەن ئەمەلدارلاردىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ئىككى قاشقا بۆلۈنۈپ، ئىككى ئىشانلار گۇرۇھىنىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان «ئاق تاغلىق»لار، «قارا

تاغلىق»لار كۈرىشى ئەۋجىگە چىقىدۇ.

ئاق تاقى، قارا تاقى ئاتالغۇسى تارىخى يىللار- نىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭ ئۆز- گىرىش خۇسۇسىيىتى بويىچە، ئاق تاغلىق، قارا تاغ- لىق دېيىلىپ كەلمەكتە.

بۇ ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنگەن خوجىلار بارغانسېرى كەسكىن، ھايات - ماماتلىق كۈرىشى ئېلىپ باردۇ. ئۇلارنىڭ تۈپ ماھىيەتلىرى بىر - بىرىدىن پەرق قىلمىسىمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتى يەنىلا سەئىدخانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئىسمائىل- خانىنىڭ قولىدا بولغانلىقتىن، بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ باشلىقلىرى دىنىي ئىشلارنىڭ ھوقۇقىنى ئۆزلىرىنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئۆزئارا قانلىق كۈرەشلەرنى زادىلا توختاتمىدى.

بۇ چاغلاردا قەشقەردە ھىدايىتۇللا خوجا ئۆزىنى ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى، قەشقەرنىڭ دىنىي، سى- ياسىي ھۆكۈمرانى، ئىسلام دىنىنىڭ پېشىۋاسى، يەر- لىك ئەۋلىيا دەپ ئېلان قىلىپ ئۆز ئەتراپىغا جە- نۇبىي شىنجاڭ ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىن نەچچە ئون مىڭ- لاپ مۇرت - مۇخلىس توپلىغان. ھەتتا ئوتتۇرا ئاسى- يادىكى بۇخارا، سەمەرقەند، نەمەنگان شەھەرلىرى بى- لەن خۇراسان (ئافغانىستان)دىمۇ مۇرت توپلىغان.

خوجا ئەبەيدۇللا بىلەن ئوغلى دانىيال خوجىمۇ يەكەندە قارا تاغلىقلارنىڭ باشلىقى سۈپىتىدە ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ پېشىۋاسى، قارا تاغلىقلارنىڭ سەر-

دارى، يەكەننىڭ دىنىي، سىياسىي ھۆكۈمرانى «دانىش- مەن ئەلەيھى» — «ئەۋلىيا» دەپ ئېلان قىلىپ ئۆز ئەت- راپىغا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىن نۇرغۇن مۇرت - مۇخلىس توپلايدۇ. ھەتتا ماۋرا ئۇننەھرىيە كەشمىر، ھىندىستان، (ھازىرقى پاكىستان كۆزدە تۇ- تۇلىدۇ) قاتارلىق جايلاردىن مۇرت - مۇخلىس توپلاپ

چىدىدى پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغلار ئىدى.

بۇ ئىككى دىنىي گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بىر دىنىي مەزھەپ، ھوقۇق كۈرىشىلا ئەمەس، بەلكى ھايات - ماماتلىق ئۈچۈن بولۇۋاتقان سىياسىي، ئىج- تىمائىي كۈرەش شەكلىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى. مانا بۇ — خوجىلار گۇرۇھلىرىنىڭ خەلقىمىزنى پارچىلاش، بىر- بىرىگە قارشى قويۇش، يۇرتۋازلىق، تەپرىقىچىلىكنى بۆلگۈنچىلىك يولىغا ئىتتىرىش تارىخىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىدۇر.

XVII ئەسىردىن بۇيانقى شىنجاڭ تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن زور ۋەقەلەر توغرىسىدا مۇلاھىزە

1

جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا، غەربىي رايون دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ ھازىرقى يەر كۆلىمى، جۇڭگو تېررىتورىيىسىنىڭ ئالتىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. لېكىن بۇ جاينىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى كۆلىمى ھازىرقىدىن كۆپ كەڭ ئىدى. «دۇنيۋى ئىمپېرىيە» بولۇش نىيىتىنى كۆڭلىگە پۈككەن، چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزى ۋە باشقا سەۋەب تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى تارىيىپ، ئازىيىپ ھازىرقى ھالەتكە كېلىپ قالغان.

تارىختىكى شىنجاڭ — تاغلىرى ئېگىز، دەريالىرى ئۇزۇن، ئويمانلىقلىرى بوستانلىق، يەرلىرى مۇنبەت، يەر ئاستى بايلىقى مول، يېزا ئىگىلىكىدە دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بۇرۇنلا راۋاجلانغان، چارۋىچىلىق، سودا، قول سانائەت گۈللەنگەن ماكاندۇر.

كۇئېنلۇن، قارا قۇرۇم تاغلىرى بۇ ماكانىنىڭ

جەنۇبىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ ۋە شىنجاڭ بىلەن تىبەتنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدۇ. تەڭرىتاغلىرى شىنجاڭنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى رايوننى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئادەتتە شىنجاڭنى جۇغراپىيە جەھەتتىن شىمالىي شىنجاڭ، جەنۇبىي شىنجاڭ دەپ ئاتاش كېلىپ چىققان.

شىنجاڭدا ئەزەلدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ياشىغان. ئۇلار باشقا مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاش ئۆزىنى ئەزگۈچى زالىم كۈچلەرگە ۋە چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى باتۇرانە كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارغان. باشقا مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە بۇ كەڭ زېمىننى ئاچقان ۋە بوستانلىققا ئايلاندۇرغان. جۈملىدىن ئۆزىنىڭ پارلاق ۋە يۈكسەك مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، ئالەمشۇمۇل نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ دۇنيا مەدەنىيىتىگىمۇ ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. بىز بۇ مىراسلىرىمىز بىلەن پەخىرلىنىشكە ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇشقا ھەقلىقمىز.

شىنجاڭ تارىخىدا، ئۇيغۇر خەلقى باشقا قېرىنداش مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە چەتتىن كەلگەن تاجاۋۇزچى كۈچلەرگە قارشى كۈرەش قىلىپ، ئۆز ماكانىنى ساقلاپ، تىنچ ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش شارائىتىنى يارىتىپ، يۈكسىلىپ، مەدەنىيەتتە گۈللەنگەن. ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتتە قۇد-

رەت تاپقان ۋاقىتلىرىمۇ بولغان. ئىچكى يېغىلىق تۇپەيلىدىن مەدەنىيەت، ئىقتىساد، ھەربىي جەھەتلەردە خارابلاشقان، شۇنىڭدەك چەتتىن كىرگەن تاجاۋۇزچى كۈچلەرگە مۇنقەرز بولۇپ خارلانغان، ئېزىلگەن ۋاقىتلارمۇ بولغان.

بۇ ماقالىدە ئاساسەن، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى، ھىدايىتوللا ئىشان (ئاپئاق خوجا)نىڭ جوڭغارلارنى ئارقا تېرەك قىلىپ، سەئىدىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى، مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ جوڭغارلارنى يوقىتىپ، شىنجاڭنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشى، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىمەن.

XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇخارالىق مەختۇم ئەزەم دېگەن كىشى قەشقەرگە كېلىپ يەرلىشىپ، مۇرت توپلاپ، ئۇزاق ئۆتمەي ناھايىتى ئەتىۋارلىق شەخسكە ئايلاندى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ بالىلىرىدىن ئىمام كالان ۋە ئىسھاق ۋەلى قاتارلىقلار ئۆزلىرىگە مۇرت توپلاپ، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىپ، قەشقەردە ئىككى دىنىي گۇرۇھنى شەكىللەندۈردى:

ئىمام كالان تەرەپدارلىرى «ئۇششاقىيە» (ئىشقىيە)، ئىسھاق ۋەلى تەرەپدارلىرى «ئىساقىيە» دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا

ئاتاق - ئابروي ۋە مەنسەپ تالىشىش جېدەللىرى ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ ئاخىرىدا بۇ «ئۇششاقىيە» تەرەپدارلىرىنى مەركەز قىلغان «ئاق تاغلىقلار» بىلەن «ئىساقىيە» تەرەپدارلىرىنى مەركەز قىلغان «قارا تاغلىقلار»دىن ئىبارەت ئىككى دىنىي گۇرۇھنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەبچى بولدى. ھىدايىتوللا ئىشان (ئاپئاق خوجا) دەل شۇ ۋاقىتتىكى «ئاق تاغلىقلار»نىڭ چوڭ ئاقساقىلى ئىدى. (بۇ توغرىلىق يەنە بىر ماقالىمىزدە توختىلىمىز.)

جوڭغار ھۆكۈمرانلىرىدىن بولغان ئامۇرسانا 1754 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ياردىمى بىلەن داۋاچىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى قوغلىۋەتتى. داۋاچ مەغلۇپ بولۇپ، مۇز داۋان ئارقىلىق ئۈچتۇرپانغا كەلگەندە، ئۈچتۇرپاننىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانى غوجەش بەگ تەرىپىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېرىكلىرىگە تۇتۇپ بېرىلدى. ئۈچتۇرپان ھۆكۈمرانى غوجەش بەگ بىلەن ئاقسۇ ھۆكۈمرانى ئابدۇۋاھاب بەگلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى قولغا كىرگۈزۈشىگە يېقىندىن ماسلاشتى.

بۇرھانىدىن خوجا ۋە خوجا جاھان خوجاملار، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، بۇ جاينى مۇستەقىل قىلىش كويىغا چۈشتى. بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى، جاۋخۇي، خۇدى قاتارلىقلارنى شىنجاڭغا ئەسكەر باشلاپ بېرىشقا بەلگىلىدى. ئۇلار

ئالدى بىلەن جۇڭغارلارنى باستۇرۇپ بولۇپ، بىر مەزگىل تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن جاۋخۇي ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قەشقەرگە خۇدى خوتەن ئارقىلىق يەكەنگە باردى.

چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن خوجاملار ئارقا - ئارقىدىن قېچىپ باداق تاغلىرىغا يېتىپ كەلگەندە، باداق تاغلىرىدىكى بەگلەر تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، كاللىسى ئېلىنىپ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرى قۇرغان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. 1759 - يىلىدىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ئىستىبدات ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىپ ئىلىدا گېنېرال مەھكىمىسى قۇرۇپ ئەسكەر تۇرغۇزدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا جۇڭغار توپىلاڭچىلىرى بىلەن خوجىلارنى باستۇرۇپ، شىنجاڭنى تولۇق كونترول قىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئىشلىرىنى ئىلگىرىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ھېكىم بەگ بىلەن بەگلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ، ئۆزلىرى ئۇلار ئۈستىدىن نازارەت قىلدى ۋە ئۇلار ئارقىلىق شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ھېكىم بەگ ۋە باشقا بەگلەرگە دۆلەتتىن مائاش بېرىلمەي ئۇلارغا يەر، سۇ ۋە ئەمگەك كۈچى بېرىلەتتى. ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقى مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي زۇلمىغا ۋە مىللىي زۇلمىغا ئۇچرايتتى. يەرلىك بەگلەرنىڭ قولىدا

زار - زار قاقشايتتى. بۇ ئەھۋاللار موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ئەمىنىيە»سىدە ئىمام موللا مۇھەممەت كىرىمىنىڭ قول يازمىلىرىدا تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

2

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرى بىلەن يەرلىك فېئودال پومېشچىكلارنىڭ بىرلەشكەن ھۆكۈمرانلىقى ئىدى.

مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشى بىلەن خەلق ھېچقانداق ياخشىلىق كۆرمىدى. ئەكسىچە زامانلاردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن فېئوداللىق تۈزۈم ۋە تەرتىپلەر ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالدى. تېخى ئۇنىڭ ئۈستىگە مىللىي زۇلۇم كېلىپ قوشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن سىنىپىي ھەم مىللىي زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى. بۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇش، خوجىلارنى تىنجىتىش يولىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلارنىڭ ھەممە چىقىملىرىنى خەلقتىن شورىۋالدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى تۈرلۈك قەبىھ ۋاسىتىلەر بىلەن ئىنتايىن پارازىتلارچە تۇرمۇش كەچۈردى. ئۇلار ئۆزلىرىگە چىرايلىق كۆرۈنگەنلىكى خوتۇن - قىزلارنى بۇلاپ كەتتى. قىلمىغان ئەس-

كىلىكلىرى قالمىدى. يەرلىك بەگلەر بولسا، مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، شەخسىيەتچىلىك ۋە چىرىكلىكتە ئۇچىغا چىقتى.

ئۇنىڭدىن باشقا مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرى جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى «گەندەن» دەپ ئاتالغان باج تۈزۈمىنى ئۆز پېتىچە ساقلاپ قالدى. «گەندەن» سېلىقى ۋاقىتلىق ئېلىنىدىغان بولغاچقا ئۇنىڭدا ھېچقانداق بىر مۇقىم ئۆلچەم يوق ئىدى. شۇڭا بەگلەر بۇ تۈزۈم ۋە نامدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى خالىغانچە تالان - تاراج قىلاتتى. بەگلەر خەلقنى قاقشىتىپ ئالغان نەرسىلەرنىڭ $\frac{2}{10}$ ياكى $\frac{3}{10}$ قىسمىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرغاندىن باشقا كۆپ قىسمىنى ئۆزىگە قارىتىۋالاتتى. مانا مۇشۇ خىل سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنتايىن قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. خەلق ئېزىلىشكە ۋە خورلىنىشقا چىدىمىغانلىقتىن ئۆزلىرىنىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەرقايسى جايلاردا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە باشلىدى. 1765 - يىلى ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ زور كۆلەملىك كۆتۈرۈلۈشى بۇنىڭ بىر مىسالى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ كۆتۈرۈلۈشىدىكى سەۋەب مۇنداق بولغان:

سۇچېڭ بىلەن ھاكىم بەگ — ئابدۇللا بىر قېتىم 200 دىن ئارتۇق دېھقاننى جىگدە دەرىخى توشۇش ھا-

شاسىغا ئەۋەتىش ئۈچۈن تۇتۇپ كېلىدۇ. بۇلار 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنلىرى يولغا چىقىشى شەرت ئىدى. بۇ دەل ئامبال سۇچېڭنىڭ ئوغلى بېيجىڭگە بارىدىغان ۋاقىتقا توغرا كېلىپ، ئۇنىڭ يۈك - تاقىسىنى ئېلىپ مېڭىشقا رەھمۇتۇللا دېگەن كىشى تەيىنلىنىدۇ. سۇچېڭ رەھمۇتۇللانىڭ ئايالىنى يامۇلدا قوندۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، رەھمۇتۇللا كۆڭلىدە سۇچېڭغا قاتتىق نارازى ئىدى. زالىملارنىڭ بۇ ئازابىغا چىداپ تۇرالمىغان رەھمۇتۇللا 14 - كۈنى ئاخشىمى ئالۋاڭغا تۇتۇلغان ياش دېھقانلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، جىگدە دەرىخى توشۇش ھاشىرىغا بېرىشنى رەت قىلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلدى. ئۇلار ئاددىي ئوۋ مىلتىقى، كالتەك، چوماقلار بىلەن قوراللىنىپ، دەسلەپكى غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغان سۇچېڭ بىلەن ئابدۇللا تاغقا قېچىپ چىقىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن قوزغىلاڭچىلارغا كۈچى يەتمەي يېڭىلدى. سۇچېڭ ئاتا - بالا ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئابدۇللا قوزغىلاڭچىلار قولىغا تىرىك چۈشتى. ئۇچتۇرپان شەھىرى تامامەن دېھقانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇچتۇرپان خەلقلىرىنىڭ قوزغىلاڭ خەۋىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا تارالغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جايلاردا خەلقلەرمۇ ھەرىكەتكە كىرىشتى. بىراق چىڭ سۇلالىسى بۇ جايلاردىكى كونتروللۇقىنى كۈچەيتىپ، باستۇرۇشنى جىددىيلەشتۈرگەنلىكتىن ھەرىكەت پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيمەي قالدى. شۇنداق بىر پەيتتە

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاقسۇ، قەشقەر، ئىلى قاتار-
لىق جايلاردىن ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ، ئۇچتۇرپان
شەھرىنى ئالتە ئاي قامال قىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابچى-
لارنىڭ ئوق - دورا، ئوزۇق - تۈلۈكلىرى تۈگەپ
قىيىن ئەھۋالدا قالدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
يەنىمۇ ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچنى توپلاپ، ئېغىر قو-
راللار بىلەن شەھەرنى توپقا تۇتتى. قوزغىلاڭچىلار
بىر - بىرلەپ ھاياتىدىن ئايرىلىپ، ئاخىر شەھەر
قولدىن كەتتى.

چىڭ قوشۇنلىرى شەھەرگە بېسىپ كىرگەندىن
كېيىن، پادىشاھ چەنلۇڭنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۇچ-
تۇرپان خەلقىدىن قىساس ئېلىپ، دەھشەتلىك قىرغىن
قىلدى. ھەتتا دېھقانلار ئىنقىلابىغا ئاسىيلىق قىلىپ تەس-
لىم بولغان شىرىپ، گەرچە قوزغىلاڭچىلارنى تۇتۇپ
بېرىشتە خىزمەت كۆرسەتكەن بولسىمۇ لېكىن ئۆلتۈرۈ-
لۈشتىن قۇتۇلالمىدى. قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ بولغاندىن
كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئەمەلدارلىرىنى بېقىش، ئۇلارغا
گازارما، ئۇلتۇراق جاي، قورغان سېلىش ئۈچۈن 10
مىڭدىن ئارتۇق يەرلىك ئاھالىنى سۆت تۈردۈمگە
بۆلۈپ ئىلىغا سۈرگۈن قىلدى.

ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى گەرچە مەغلۇپ
بولغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانى-
لىقىغا قاتتىق زەربە بېرىپ. خەلقنىڭ ئىشەنچىسىنى
كۈچەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
ئۇچتۇرپان ۋەقەسىدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى

مۇستەھكەملەشنىڭ بەزى بىر تەدبىرلىرىنى كۆردى.
مەسىلەن، ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن ئىشلىرى بىلەن دىنىنىڭ
چېكىنى، بەگلەرنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش جەھەتتىكى
بەزى چەكلىمىلەرنى ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولدى.
بۇنداق ئۆزگىرىش 100 يىلدىن بېرى كۆرۈلمىگەن
ئىدى.

ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن
كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ شىنجاڭغا
قاراتقان كونتروللۇقىنى ھەسسىلەپ كۈچەيتكەن بولسىمۇ،
لېكىن خەلقنىڭ غەزىپى بېسىلمىدى. ئۇيغۇر خەلقى
ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مۇستەب-
بىت ھۆكۈمرانلىقىغا، يەرلىك فېئودال بەگلەرنىڭ
زۇلمىغا قارشى كۈرىشى شىنجاڭنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنى
قاپلىدى. 1864 - يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلق-
لىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى
كۆتۈرۈلۈشى ئالدى بىلەن كۇچاردا پارتلىدى. كۇچار
خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى تېزدىنلا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى
جايلىرىدا ئىنكاسقا ئىگە بولدى. ئۇزاق ئۆتمەي پۈتۈن
شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى
ئاغدۇرۇلۇپ، جايلاردا يەرلىك ھاكىمىيەتلەر قۇرۇلدى.
كۇچاردا راشىدىن خوجا رەھبەرلىكىدىكى كۇچار ھا-
كىمىيىتى، قەشقەردە سىدىق بەگ رەھبەرلىكىدىكى
ھاكىمىيەت، خوتەندە ھەبىبۇللا رەھبەرلىكىدىكى ھا-
كىمىيەت، ئۈرۈمچىدە خۇيزۇ تومىڭ ئاخۇن رەھبەرلى-
كىدىكى ھاكىمىيەت ۋە ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلدى.

بۇلارنىڭ ئىچىدە قەشقەر بىلەن ئۈرۈمچىدە قۇرۇلغان ھاكىمىيەتلىرى كۈچلۈكرەك ئىدى. بۇ قوزغىلاڭلار ئەركىنلىك، ئازادلىق ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان قوزغىلاڭلار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سىياسىي جەھەتتە چىرىكلەشكەن، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئاجىزلاشقان. تاشقى جەھەتتە چەتئەلگە تېز پۈكۈپ ۋەتەننى يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلاندۇرۇپ دۆلەت ۋە خەلقنى مۇنقەرز بولۇش گىرداۋىغا ئىتتىرىپ قويغان ئىدى. جۈملىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەردەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بىلەن سەككىز بايراقلىق قوشۇنلىرى خەلقنى باستۇرۇشتا جاللات، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزى ئالدىدا مۈشۈكلىك قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ، ھە دەپ بايلىق توپلاپ، بېيىش يولىدا زورلۇق زۇلۇمنى كۈچەيتكەن ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تايىنىپ خەلقنى ئىنتايىن قەبىھ ۋاستىلەر بىلەن ئەزدى، خورلىدى، زورلۇق بىلەن يەرلەرنى قوشۇۋېلىپ، چوڭ پومېشچىكلاردىن بولۇپ قالدى. مەسىلەن، گۇاڭشۈي خان پۈتۈن مەملىكەت تېررىتورىيىسىدىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ 10دىن بىر قىسمىنى ئىگىلىۋالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرىنى مەركەز قىلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى جۇڭگو خەلقى ئۈچۈن بالايى-ئاپەتنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالدى. نەتىجىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، دېھقانلار، قول سانائەتچىلەر ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەققانى قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى.

بۇ ماھىيەتتە شىنجاڭ خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى، ھۆكۈمىتىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى ۋە دەھشەتلىك مىللىي زۇلمىغا قارشى ئىنقىلابىي كۈرەشلىرى ئىدى.

تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابى يولى شىنجاڭ خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان قوزغىلاڭلىرى ئۈچۈن بىر ئەيىنەك بولدى. باتۇر، ئەمگەكچان، ئەقىل-پاراسەتلىك ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقى ياشاش ئۈچۈن تەيپىڭ تىيەنگو قوزغىلىڭىنىڭ يولىدا مېڭىپ، قولىغا قورال ئېلىپ، قانلىق جەڭلەرنى قىلىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆز ئازادلىقىنى قولغا ئالدى ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتلىرىنى قۇردى. بىراق بىرلىككە كەلگەن، بىر تۇتاش ھاكىمىيەت قۇرۇلماي، جايلار ئۆز ئالدىغا خانلىق بولۇۋېلىپ، ئۆزئارا ھوقۇق-مەنپەئەت تالىشىپ، جىدەللەر قۇرىشىدى.

3

خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، XIX ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدا ئەنە شۇ خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ بەدىلىگە ۋۇجۇدقا كەلگەن بىرقانچە ھاكىمىيەتلەر ئىچىدە ئۈرۈمچى ھاكىمىيىتى بىلەن قەشقەر ھاكىمىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە كۈچى زورراق ئىدى. كەڭ خەلق ئاممىسى بۇ ھاكىمىيەتلەرنىڭ بىرلىشىپ، بىرلىككە كەلگەن، بىر پۈتۈن ھاكىمىيەت بولۇپ قۇرۇلۇشىنى

تەلەپ قىلاتتى.

قەشقەردىكى خەلق ھاكىمىيىتى ئۈستىدە تۇرغان تۇڭگان جىن شاگىيىن بىلەن قىرغىز سىدىق بەگلەر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئۇۋىسى بولغان قەشقەر، يېڭىشەھەرگە بىرنەچچە نۆۋەتتە ھۇجۇم ئۇيۇشتۇ- رۇپمۇ ئالالماي، يېڭىشەھەرنى داۋاملىق قامال قىلدى ھەمدە شىنجاڭدا قۇرۇلغان بىرقانچە ھاكىمىيەتلەرنى بىر مەركەزگە توپلاش، بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىشى ئۈستىدە ھەرىكەت قىلىپ، يۇرت چوڭلى- رى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئاخىر قوقان خاندانلىقىدا تۇرۇۋاتقان بۈزۈرۈك① خوجىنى شىنجاڭغا كېلىپ باش بولۇشنى تەلەپ قىلىپ مەكتۇپ ئەۋەتتى. قوقان خانى قەشقەر ھاكىمىيىتىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپ، بۈزۈرۈك خوجىنى بىر بۆلۈك كىشىلەر بىلەن بىللە قەشقەرگە ماڭدۇردى. بۈزۈرۈك خوجا بىلەن كەلگەنلەر ئىچىدە ياقۇپ بەگمۇ بار ئىدى.

1865 - يىلى بۈزۈرۈك خوجا① بىلەن ياقۇپ بەگ قەشقەرگە كېلىپ يېڭىشەھەر قەلئەسىنى ئېلىش پىلانىنى تۈزدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي يېڭىشەھەر قەل- ئەسى مانجۇ ئىستىبداتلىرىنىڭ چېرىكلىرىدىن تارتى- ۋېلىندى.

بۈزۈرۈك قەشقەرگە كېلىپلا خانلىق ئورنىدا ئول- تۇردى. يېڭىشەھەر قەلئەسى ئېلىنغاندىن كېيىن،

① بۈزۈرۈك خوجا — ئۇلۇغ خوجا، ئاپئاق خوجىنىڭ كېيىنكى ئەۋلا- دى ئىدى.

يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار قاتارلىق جايلارنىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئۆز ئىلكىگە ئالدى. بىراق بۈزۈرۈك خوجا خان بولغان بولسىمۇ، ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇق ئاستا - ئاستا ياقۇپ بەگنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ، بۈزۈرۈك خوجا قۇرۇق ھەيكەل بولۇپ قالدى.

ياقۇپ بەگ يەرلىك بەگلەر ۋە قوقاندىن ئېلىپ كەلگەن ئادەملىرى ئارقىلىق كۈچىنى داۋاملىق كېڭەي- تىپ، 1867 - يىلى بۈزۈرۈك خاننى «ھەج قىلىش»قا قىستاپ ئۇنى يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزىنى يەت- تە شەھەرنىڭ ئەمىرى دەپ جاكالىدى. ئۈچ يىلدىن كېيىن (1870 - يىللىرى) ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلىپ، تەڭرىتاغلىرى②نىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كۆپ- چىلىك جايلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاستىغا ئالدى ۋە ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ فېئوداللىق قانۇن - تۈزۈملىرىگە ئاساسلىنىپ تۈرلۈك قانۇن - پەرمانلارنى ئېلان قىلدى.

ياقۇپ بەگنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىگە كەلسەك، ئۇ شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدىن باشقا جايلىرىنى قولىغا ئېلىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئەنگلىيە، روسىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بىر قاتار دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە بولدى. ئۇلار بىلەن ئۆزئارا ئەلچى تۇرغۇزۇش، سودا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا ئائىت شەرتنامە ۋە توختاملارنى تۈزدى.

ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ئۈچ دۆلەت بىلەن نورمال مۇنا- سىۋەتتە بولۇشى ئەينى ۋاقىتتا ۋە ئاشۇ تارىخىي شارا- ئىتتا ئوبيېكتىپ جەھەتتە شىنجاڭنى تۇتۇپ تۇرۇش

روللىنى ئوينىدى. چۈنكى ئەنگلىيە، روسىيە، تۈركىيە كونا مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر ئىدى. ئۇلار ھەدەپ شىنجاڭغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ پۇت تىقىش كويىدا بولۇۋاتقان پەيتلەردە ئۇلارنىڭ بىرىگە يېقىنلىشىپ باشقىسىنى چەتكە قاققاندا، ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى بۇ ھاكىمىيەتكە پايدىسىز ۋەزىيەت شەكىللىنىپ قالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ئۈچ دۆلەت بىلەن ئېلىپ بارغان دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرى، بۇ ئۈچ دۆلەتكە قاراتقان دىپلوماتىيە سىياسەتلىرى ماھىيەتتە شىنجاڭنى ئۇلارنىڭ يۇتۇۋېلىشىدىن ساقلاپ قالدى. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ئەينى تارىخىي شارائىتتا يۈز بەرگەن ئەھۋاللارنى، تارىخىي ۋەقەلەرنى شۇ تارىخىي شارائىتتا تۇرۇپ تەھلىل قىلىش ۋە باھا بېرىش كېرەك. تۆۋەندە ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ئۈچ دۆلەت بىلەن ئېلىپ بارغان دىپلوماتىيە جەھەتتىكى پائالىيەتلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمەن ھەمدە يولداشلارنىڭ مۇلاھىزە قىلىپ بېقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەتنى ئالدى بىلەن ئەنگلىيە ئېتىراپ قىلىپ، قەشقەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتتى. تۈركىيە سۇلتانىمۇ بۇ ئىشقا قول تىقتى. 1865 - يىلى چاررۇسىيە تاشكەنتنى مۇستەملىكە قىلىۋالغاندىن كېيىن، تاشكەنتتەن تۈركىيىگە قېچىپ بېرىۋالغان قازى خان شىر دېگەن كىشىنى ياقۇپ بەگكە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ياقۇپ بەگ تۈركىيە ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، نۇرغۇن سوۋغا-

سالاملار بىلەن تۈركىيىگە جاۋابەن ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. تۈركىيە سۇلتانى بۇ ئۆمەكنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ياقۇپ بەگكە «ئەمىر» لىك نامىنى بەردى. ئارقىدىن يەنە تۈركىيە سۇلتانى ئابدۇل ئەزىزخان، مايور ئىسمائىل ئەكەك، ئىلى ھازىم، مۇرات بەگ قاتارلىق 20 نەچچە ئالىي ھەربىي ۋە سىياسىي مەسلىھەتچىلەرنى نۇرغۇن قورال-ياراق سوۋغاتلار بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇلاردىن يەتتە كىشى ياقۇپ بەگنىڭ يېنىدا قېلىپ، قالغانلىرى بىر مەھەل تۇرغاندىن كېيىن تۈركىيىگە قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ياقۇپ بەگ ھۆكۈمەت ئاقچىسىغا ئابدۇل ئەزىزخاننىڭ نامىنى باستۇردى.

1870 - يىلى ئەنگلىيە ۋەكىللەر ئۆمىكى قەشقەرگە كېلىپ، ياقۇپ بەگكە كۆپ مىقداردا قورال-ياراق تەقدىم قىلدى. ئىككىنچى يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەت بىلەن شەرتنامە تۈزۈپ، ياقۇپ بەگنىڭ «ئەمىر» لىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى. ئۇنىڭ بەدىلىگە ئەنگلىيىگە سودا ئالاقە قىلىش، ئەلچى، كونسۇل تۇرغۇزۇش، كونسۇللاردا سوراق قىلىش ھوقۇقى بولۇش قاتارلىق ئىمتىيازلار بېرىلدى. ئەنگلىيە بىلەن ياقۇپ بەگ ئوتتۇرىسىدا شەرتنامە تۈزۈلۈۋاتقان چاغدا، چاررۇسىيە ۋەكىللەر ئۆمىكى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. چاررۇسىيە ھۆكۈمىتى، ياقۇپ بەگ خاندانلىقىنىڭ قوقان خاندانلىقى بىلەن چېگرىداش ۋە دىنداشلىقى تۈپەيلىدىن روسىيىنىڭ قوقان-

غا قاراتقان سىياسىتىگە خەۋپ يېتىپ قېلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، 1871 - يىلى ئىلى رايونىغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ ئىلىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ شىمالىي شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلىشىگە توسالغۇ پەيدا بولدى. چار روسىيە جاھانگىرلىكى ئۆزنىڭ جۇغراپىيە جەھەتتىكى يېقىنلىقىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنى يۇتۇپ كېتىش خىيالىدا بولغان ئىدى. 1848 - يىلىدىن باشلاپ قازاق تۈزلەڭلىكىدىكى قوقان خانلىقى تەۋەسى بىلەن، بۇخارا خانلىقى تەۋەسىنى بېسىۋېلىپ 1867 - يىلى تۈركىستان مەھكىمىسىنى قۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنى مۇستەملىكە قىلىۋېلىشنى جىددىي پىلانلىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرۈپ قويىدى. ئەنگلىيە چار روسىيىنىڭ تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ھىندىستانغا قول سوزۇشىدىن ئەنسىرەپ، روسىيىگە دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە بولدى. شۇنداق قىلىپ شىنجاڭ جاھانگىرلارنىڭ تالىشىش نۇقتىسىغا ئايلاندى. روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرمۇ كۈنسېرى كەسكىنلەشتى.

چار روسىيە جاھانگىرلىكى ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەتتە شەھەرنىڭ ئەمىرى ياقۇپ بەگنىڭ چار روسىيىدىن بارغانسېرى يىراقلاپ تۈركىيە، ئەنگلىيىگە ئېگىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ دەرھال تۈرلۈك چارە - ئاماللار بىلەن شىنجاڭغا «ساياھەتچىلەر»، «سودىگەرلەر»، «ئىلمىي تەكشۈرگۈچى»لەر دېگەن

نام بىلەن ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. 1876 - يىلى ئۇلار شىنجاڭنىڭ شىمالىغا، پامىر ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ «تەكشۈرۈش» ئېلىپ باردى. ئاتالمىش ئالىم، ساياھەتچى سوسروتسكىي روسىيىنىڭ غەيرىي رەسمىي ۋەكىلى سۈپىتىدە جۇچۇەنگە كېلىپ زۇڭتۇڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، «تاشقى جۇڭگودا» سودا ئالاقە قىلىشنى تەلەپ قىلدى. زۇڭتۇڭ ئۇنىڭغا سودا ئالاقىنى، شىنجاڭنى قولغا كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن باشلاشنى تەكىتلىدى. روسىيىنىڭ ھېلىقى غەيرىي رەسمىي ۋەكىلى: جۇڭگو قوشۇنلىرى «تاشقى جۇڭگوغا چىقسا 5 مىليون جىڭ ئاشلىق ياردەم قىلىمىز دېدى. يەنە بىر تەرەپتىن، چار روسىيە ھۆكۈمىتى 1872 - يىلى تۈركىستان گۇبېرناتورى بىلەن تۈزگەن شەرتنامىگە ئاساسەن ياقۇپ بەگنى يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى دەپ ئېتىراپ قىلدى. قەشقەر ۋە باشقا شەھەرلەردە سودا قىلىشقا باشلىدى. بىراق ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەت ئۇنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتمەي چار روسىيە سودىگەرلىرىگە خىلمۇ خىل توسالغۇلارنى پەيدا قىلدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە 1874 - يىلى ئەنگلىيە بىلەن تۈزگەن شەرتنامىدە ئەنگلىيە سودىگەرلىرىگە ئالاھىدە ئېتىبار ۋە ئىمتىيازلارنى بەردى. بۇ ئەھۋال چار روسىيىنىڭ تېخىمۇ غەزىپىنى قوزغىدى. بۇ زىددىيەتلەر كۆرۈنۈشتە ياقۇپ بەگ بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەت-

تە ئەنگلىيە بىلەن چاررۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى تالىشىش ئىدى.

بۇ خەلقئارادا كاپىتالىزم تەرەققىي تېپىپ، مونوپولىيە باسقۇچىغا قەدەم قويغان ۋاقىت بولۇپ، كونا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ تەرەققىي تېپىشقا باشلىغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بازار، خام ئەشيا، مۇستەملىكە بولۇش يولىدا جىددىي كۆرەشلەرنى ئېلىپ بېرىۋاتاتتى.

خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك: «كاپىتالىزم يېڭى يەرلەرنى ئاچمىسا، يېڭى مۇستەملىكىلەرنى قولغا كەلتۈرمىسە، ئوتتۇرا ئەسىر قالاقلىقىدىكى فېئودال دۆلەتلەرنى خەلقئارا كاپىتالىزم بازىرىغا سۆرەپ كىرمىسە، ئۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ ھەم تەرەققىي قىلالمايدۇ».

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ خەنزۇ مىللىتارىستلاردىن زىڭ گوفەن، زىڭ گوچۈەن، زوزۇڭتاڭ، لى خۇڭجاڭ قاتارلىقلارنى يۆلەپ، قوراللاندۇرۇپ، ئۇلۇغ تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىنى باستۇردى. تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ئىمزالىغان بىرقانچە قېتىملىق تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەردە ئىگە بولۇۋالغان ئالاھىدە ھوقۇق، ئىمتىيازلارغا يۆلىنىپ، جۇڭگودا تەسىر دائىرە بۆلۈۋېلىش دولقۇنىنى قوزغىدى. جۇڭگونىڭ چېگرا جايلىرىدىكى كرىزىس جىددىي

ۋەزىيەت كۆچەيدى. ئەنگلىيە چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى ۋە ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى جايلارنى ئۆز تەسىر دائىرىسى قىلىۋېلىش بىلەن تىبەتكىمۇ ئۆز تەسىرىنى كىرگۈزدى. شىنجاڭدا ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش يولى بىلەن ئەلچى، كونسۇل توختىتىش، سودا قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىۋالدى. فرانسىيە غەربىي، جەنۇبىي جۇڭگونى ئۆز تەسىر دائىرىسى قىلىۋالدى. كېيىنرەك گېرمانىيە شەندۇڭ يېرىم ئارىلىنى، ياپونىيە تەيۋەن، پىڭخۇ تاقىم ئاراللىرىنى بېسىۋالغاندىن تاشقىرى، فۇجيەن، لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزىۋالدى.

چاررۇسىيە شەرقىي شىمال، تاشقى موڭغۇلىيەنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈش بىلەن تەڭ ئىلىنى بېسىۋالدى.

4

شىنجاڭدا ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، تاشقى جەھەتتە ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى، ئىچكى جەھەتتە تەيپىڭ تيەنگو، دېھقانلار ئىنقىلابىنى مەركەز قىلغان خەلق ئىنقىلابى كۆرەشلىرىنىڭ بېسىمى ئاستىدا شىنجاڭغا قول سېلىشقا ئىمكانىيەت تاپالمىدى. چاررۇسىيە ئىلىنى بې

سىۋالغان مەزگىللەردە چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا شىنجاڭنى تاشلىۋېتىش ياكى قايتۇرۇۋېلىپ باشقۇرۇش مەسىلىسىدە قاتتىق تالاش - تارتىش بولغان. بۇ تالاش - تارتىش 1864 - يىلى ئۇلۇغ تەيپىڭ تيەنگو دېھقانلار ئىنقىلابى قانلىق باستۇرۇلغاندىن كېيىن باشلىنىپ تاكى 1876 - يىلغىچە داۋام قىلدى. بۇ تالاش - تارتىش ئاساسەن غەربىي رايون (بۇ ۋاقىتتا شىنجاڭ ئىچكىرىدە يەنىلا غەربىي رايون دەپ ئاتىلاتتى)نى تاشلىۋېتىش كېرەكمۇ ياكى قايتۇرۇۋېلىپ باشقۇرۇش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىنى دەۋرى قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان ئىدى.

غەربىي رايوننى تاشلىۋېتىش، كارى بولماسلىق تەرەپدارلىرى بىلەن، قايتۇرۇۋېلىپ باشقۇرۇش تەرەپدارلىرىنىڭ مەقسىتى بىر - بىرىگە ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان مەقسەت، پىلانلىرى بار ئىدى. غەربىي رايوننى تاشلىۋېتىش تەرەپدارى لى خۇڭجاڭ ئۆزىنىڭ شىمالىي دېڭىز پىلوتىنى مۇستەھكەملەپ، ئالىي ھوقۇقنى قولغا ئېلىشنى مەقسەت قىلاتتى. قايتۇرۇۋېلىپ باشقۇرۇش يولى بىلەن ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىش كويىدا ئىدى. بۇ ئىككىسىنىڭ ئۆز مەقسىتىنى چىقىش قىلىپ كۆرسەتكەن باھانە - سەۋەبلىرىمۇ باشقا - باشقا ئىدى. لى خۇڭجاڭ: غەربىي رايون يىراق جاي، ئۇزاق يىللاردىن بېرى تىنچىماي كەلدى. ئۇنى تىنچىتىشقا كەتكەن ئىقتىسادىي چىقىم ئېشىپ كېتىپ دۆلەت خەزىنىسىگە تە-

سىر يەتتى. ھازىرچە ئۇنىڭ پايدىسىدىن زىيىنى كۆپرەك تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تالاشماي تاشلىۋېتىپ دېڭىز مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەن ياخشىراق دېگەننى تەكىتلىسە، زوزوڭتاڭ ئارقا تەرەپتىكى دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ خەۋپىنى تەكىتلەيتتى. بىراق بۇ ئىشتا زوزوڭتاڭنىڭ تەلىپى ئۈستۈن كېلىپ، ئۇنىڭ تەلىپى خاننىڭ قوشۇلۇشىغا ئىگە بولدى ھەمدە ئۇنى گەنسۇنىڭ گۇبېرناتورى، غەربىي رايوننىڭ ھەربىي ئىشلار قوماندانى قىلىپ بەلگىلىدى.

زوزوڭتاڭ بۇ قېتىمقى تالاش - تارتىشتا خاننىڭ قوشۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن سەندۇڭ، جىنەنلەردە ھەرىكەت قىلىپ كەلگەن نەنداڭ تەشكىلاتى قوزغىلاڭچىلىرى ۋە تەيپىڭ تيەنگونىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى باستۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي شىمالدىكى شەنشى، سەنشى، گەنسۇ كوكنورلاردىكى خۇيزۇ خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلاڭلىرىنى قانلىق باستۇرۇپ، بىر مەزگىل تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن ئۆزى جۇچۈەندە بارگاھ تىكلەپ، غەربىي رايونغا لىيۇ جىنتاڭ باشچىلىقىدا زور قوشۇن ئەۋەتتى.

زوزوڭتاڭ غەربىي رايوننى قايتۇرۇۋېلىشتا ئالدى بىلەن شىمالنى ئاندىن جەنۇبنى ئېلىش ستراتېگىيىسىنى قوللاندى. ئۇ لىيۇ جىنتاڭ، جىنشۈي قىسىملىرىنى فۇكاڭغا ھۇجۇم قىلىشقا، جاڭ ياۋ قىسىملىرىنى بارىكۆلنى ساقلاشقا بۇيرىدى. بۇ چاغدا خۇيزۇ

قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى بەي يەنخۇ چىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى تۇرغان بولسىمۇ ئاخىرىدا يېڭىلدى. ليۇجىنتاڭ قىسىملىرى 1876 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى گۇچىڭنى، 18 - كۈنى ئۈرۈمچىنى ئالدى. جىن سۈي قىسىملىرى 11 - كۈنى ماناس، سانجى، قۇتۇبى قاتارلىق ناھىيەلەرنى ئىشغال قىلدى. ياقۇپ بەگ قوشۇنلىرى ماناستىن تارتىپ ئۈرۈمچىگىچە بولغان پۈتۈن لىنىيەدە مەغلۇپ بولدى ۋە داۋانچىڭ، تۇرپان، قارا شەھەر ئەتراپلىرىدا مۇداپىئەدە تۇردى.

1877 - يىلى چىڭ ئەسكەرلىرى ئۈرۈمچىدىن داۋانچىڭغا ھۇجۇم قىلدى. 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ليۇ جىنتاڭ قىسىملىرى داۋانچىڭنى، 26 - كۈنى تۇرپاننى ئىشغال قىلدى. 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ياقۇپ بەگ كورلىدا زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى.④ شۇنىڭ بىلەن 1877 - يىلى 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كورلا، كۇچار قاتارلىق شەھەرلەر چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

ياقۇپ بەگ كورلىدا زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئوغۇللىرىدىن ھەيدۇللا خانلىققا ئولتۇردى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگ ئورۇن تالىشىپ، ھەيدۇللا دادىسىنىڭ جەسىتىنى كۇچارغا ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ئۆزى خانلىققا ئولتۇردى ۋە قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. 1877 - يىلىنىڭ ئاخىرى 1878 - يىلى-

نىڭ باشلىرىدا ياقۇپ بەگ ئارمىيىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى مەغلۇپ بولۇپ، چىڭ ئەسكەرلىرى باي، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ يەتتە شەھەردىكى 14 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلىپ، چار روسىيە قاتارلىق جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭنى يۇتۇپ كېتىش سۇيىقەستى بىتچىت بولدى. زوزۇڭتاڭ غەربىي رايوننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چار روسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش مەسىلىسى ئۈستىدە سۆھبەت ئېلىپ باردى.

1878 - يىلى 6 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى روڭخۇ زىڭفۇنى روسىيىگە ئىلى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. زىڭفۇ ئىككى دۆلەت سۆھبىتىدە مۇرەسسەچىلىك مەيدانىدا تۇرۇپ دۆلەتكە ئاھانەت كەلتۈرگەنلىكتىن 1880 - يىلى زىڭجىزەينى روسىيىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى پايتەختى پېتېربۇرگقا «روسىيە جۇڭگو ئىلى شەرتنامىسى»نى ئۆزگەرتىپ تۈزۈشكە ئەۋەتتى. 1881 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئۆزگەرتىلگەن «ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالاندى. ۋە روسىيىنىڭ قۇرۇقلۇقتىكى يوللاردا سودا قىلىش نىزامىسى تۈزۈلدى. بۇنىڭدا:

(1) قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىدىكى رايونلار روسىيىگە بېرىلىدۇ. روسىيە ئىلىغا قاراشلىق توققۇز شەھەرنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىدۇ. تېكەسنىڭ غەر-

بىردىكى رايونلار جۇڭگوغا تەۋە بولىدۇ.

(2) روسسىيىنىڭ تۇرپان، سۇجۇلاردا ئەلچى تۇختىتىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. قۇمۇل قاتارلىق بەش جايدا ئەلچى تۇرغۇزۇش ئىككى تەرەپ كېلىشكەندىن كېيىن بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

(3) روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭ ۋە شىنجاڭدىن سۇجۇغا (جۇچۇەنگە) قەدەر بولغان جايلاردا ۋە مەملىكەتنىڭ ئىچكى جايلىرىدا سودا قىلىدۇ.

(4) شىنجاڭدا روسىيە سودىگەرلىرىدىن ۋاقىتىنچە باج ئېلىنمايدۇ.

(5) جۇڭگو روسىيىگە 9 مىليون روبلى ئۇرۇش چىقىمى تۆلەيدۇ.

(6) ئىلى خەلقى روسىيىگە بېرىپ - كېلىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ ... دېگەنلەر بەلگىلەنگەن.

شۇنداق قىلىپ 1881 - يىلى ئىلى رايونى چاررۇسىيىنىڭ ئون نەچچە يىللىق مۇستەملىكىسىدىن قۇتۇلۇپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى (لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا داۋاملاشقان شەكلى ئۆزگەرگەن تالىشىش ۋە خەلققە قارىتىلغان ئىنتىقامدىن ئىلى رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ناھايىتى كۆپ كۆز يېشى تۆكۈلگەن).⑤ 1884 - يىلى گۇاڭشۈي خان، زوزۇڭتاڭ ۋە ليۇ جىڭتاڭنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ رايونىنى شىنجاڭ دەپ ئاتاپ ئۆلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپىگە تەستىق سالدى. ئەنە شۇ

ۋاقىتتىن باشلاپ «شىنجاڭ» دېگەن يېڭى جۇغراپىيىۋى ئاتالغۇ پەيدا بولدى.

ئىزاھات

① ياقۇپ بەگنىڭ ئەسلى ئىسمى مەھەممەت ياقۇپ، دادىسىنىڭ ئىسمى ئايۇپ ئىدى. ئۇ تاشكەنتنىڭ پىسكەنت دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان بولۇپ، مىللىتى تاجىك ئىدى. قوقان خانلىقىدا قورۇقلۇق ئارمىيە قوماندانى بولغان.

② تيانشان تاغلىرى ئەسلىدە تەڭرىتاغلىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

③ زوزۇڭتاڭ ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەتكە جازا يۈرۈش قىلغاندا جۇچۇەندە تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغان.

④ تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، چىڭ ئەسكەرلىرىگە ئالدىبۇرۇن يوشۇرۇن ئەل بولغان خوتەن ھېكىم بېگى نىياز، ياقۇپ بەگنىڭ يېنىدىكى بىر مەرىمىنى سېتىۋېلىپ، ياقۇپ بەگكە زەھەر ئىچكۈزۈپ ئۆلتۈرگەنلىكى ئېنىق ئىكەن.

⑤ ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن (ئەمەلىيەتتە چاررۇسىيە پۈتكۈل ئىلىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قۇرۇق شەھەرنى قايتۇرۇپ بەرگەن) روسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قۇترىتىشى، مانجۇ ئىستىبداتلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىپ قىرغىن قىلىشى ئارقىسىدا 1881 - يىلدىن 1884 - يىلغىچە 70 مىڭ

ئاھالە روسىيىگە كۆچۈرۈلدى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇي-
غۇرلار 9572 ئائىلە 45373 نوپۇس، خۇيزۇلار
1147 ئائىلە 4682 نوپۇس، قازاقلار 5000 ئائىلە
20 مىڭ نوپۇس). ئىلىدىن كۆچۈرۈلگەن بەختسىز
خەلق روسىيىگە بارغاندىن كېيىن مۇساپىر① بولۇپ،
ئىنتايىن ئېغىر زۇلۇم ۋە خورلىنىش ئىچىدە ياشى-
دى. ئىلىدا قېپقالغان ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قازاق، قىر-
غىز ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرى داۋاملىق ئۆچ ئې-
لىپ قىرغىن قىلىنىشلارغا دۇچار بولدى. ئىلى خەلقى
يەنىلا پاجىئەدىن قۇتۇلالمىدى...

تارىختىن قىسقىچە بايانلار

ئاپتورى: ئىبراھىم نىياز
مەسئۇل مۇھەررىرى: مىرزاھىد كېرىمى
مەسئۇل كوررېكتورى: بەختىيار ئابدۇلھەمىت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787مم 1/32، باسما تاۋىقى: 9.6875 قىستۇرما ۋارىقى: 1
1988 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى: 1 — 9150

ISBN7 — 5373 — 0123 — 9/K·10
باھاسى: 1.30 يۈەن

本书介绍有关新疆及喀什市历史的重大文件

简明历史

著者：伊布拉音·尼亚孜

责任编辑：米尔扎依提·克里木

责任校对：白合提亚尔·阿布都里合米提

喀什维吾尔文出版社出版

新 疆 新 华 书 店 行 发

喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷

787×1092毫米 1/32开本 9.6875印张 1插页

1988年9月第1版 1989年3月第1次印刷

印数：1—9150

ISBN7—5373—0123—9/K·10 (民文)

定价：1.30元